ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ «ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

ΗΘΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ 1

Περὶ παίδων ἀγωγῆς •
Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν •
Περὶ τοῦ ἀκούειν

ΚΑΚΤΟΣ

343 «ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

Ο Πλούταρχος, από τους κύριους εκπροσώπους της πεζογραφίας των αυτοκρατορικών χρόνων, γεννήθηκε στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας περί το 50 μΧ. Ως γόνος σπουδαίας οικογένειας έλαβε επιμελημένη παιδεία, και στη φοίτηση του κοντά στον Αιγυπτιακής καταγωγής φιλόσοφο Αμμώνιο, αρχηγό, την περίοδο εκείνη, της Ακαδημίας στην Αθήνα, οφείλει τη μύηση του στη φιλοσοφία. Τα πολλά ταξίδια του, στην Ασία, την Αίγυπτο και κυρίως την Ιταλία, διεύρυναν τον γνωστικό του ορίζοντα και τον έφεραν σε επαφή με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, κυρίως επιφανείς Ρωμαίους, με τη μεσολάβηση των οποίων απέκτησε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη. Ανάμεσα στους φιλικούς δεσμούς που δημιούργησε, κορυφαία θέση κατέχουν αυτοί προς τον φιλόσοφο Φαβωρίνο και τον δυο φορές ύπατο επί Τραϊανού Σόσσιο Σενεκίωνα, τον οποίο προσφωνεί σε πολλά έργα του. Οι πληροφορίες της *Σούδας* ότι παραχωρήθηκε στον Πλούταρχο το υπατικό αξίωμα, και του Ευσέβιου ότι έγινε έπαρχος της Ελλάδας, ακόμα κι αν δεν ευσταθούν, φανερώνουν το αυξημένο κύρος του στους Ρωμαϊκούς κύκλους, που δημιουργήθηκε στα σύντομα διαστήματα (αρχικά περί το 80 και αργότερα λίγο μετά το 90 μ.Χ.) της παραμονής του στην πρωτεύουσα.

Ο Πλούταρχος, αν και έζησε στα χρόνια της κυριαρχίας

των *κοσμοπόλεων,* υπήρξε ενδημότατος της μικρής Χαιρώνειας, εφάμιλλος κατά τούτο των πολιτών της κλασικής εποχής. Προτίμησε τον παραδοσιακό οικογενειακό βίο (παντρεύτηκε την Τιμοξένα και απέκτησε τέσσερις γιους και μία κόρη) και τις φιλικές συναναστροφές στην πόλη του —των οποίων συνεκτικός δεσμός υπήρξαν τα κοινά φιλοσοφικά διαφέροντα—, μαζί με τη δραστηριότητα του πολυμαθούς μελετητή και ακαταπόνητου συγγραφέα, άτυπου αρχηγού κύκλου διανοουμένων, οι οποίοι διαρκώς επιζητούσαν τη συναναστροφή του. Καθώς η ιδιοσυγκρασία του δεν ήταν αυτή του σοφού που αποσύρεται στην ασκητική μόνωση των μελετών, επιδίωξε τη συμμετοχή στα κοινά, όπου υπηρέτησε την πόλη του καταλαμβάνοντας δημόσια αξιώματα, ανάμεσα στα οποία του πρεσβευτή και του επώνυμου άρχοντα. Καθοριστική για τη ζωή του —και με εμφανείς τις αποτυπώσεις στο έργο του— ήταν ιδίως η σχέση του με το Δελφικό ιερό. Στο κοντινό της γενέτειρας του θρησκευτικό και εθνικό κέντρο, με τους κύκλους του οποίου συνδέθηκε στενά, κατέλαβε και άσκησε επί σειρά ετών ανώτατα αξιώματα. Όπως πληροφορούν Δελφικές επιγραφές, περί το έτος 95 του απονεμήθηκε ισόβια το ιερατικό αξίωμα, ενώ, μετά από τον θάνατο του (περίπου το 120 μ.Χ.) του αφιερώθηκε μνημείο με το επίγραμμα:

Δελφοί Χαιρωνενσιν όμον Πλονταρχον εθηκαν
τοις *Άμφικτιόνων δόγμασι πειθομενοι.*

Ως φιλόσοφος ο Πλούταρχος ανήκει στον Μέσο Πλατωνισμό, το πνευματικό κίνημα που δημιουργήθηκε κατά τα τελευταία προ Χριστού έτη από πλειάδα σπουδαίων στοχαστών, των οποίων το έργο αποτελεί ενδιάμεσο της Ακαδημίας και του Νεοπλατωνισμού. Θεμελιωτής της

τάσης αυτής, η οποία εμπνέεται από το αίτημα για επάνοδο στην αυθεντική Πλατωνική φιλοσοφία, θεωρείται ο Αλεξανδρινός Εύδωρος· κυριότεροι εκπρόσωποι, εκτός του Πλουτάρχου, είναι ο Θέων από τη Σμύρνη, ο Απουλήιος από τη Μαδαύρα, ο Μάξιμος από την Τύρο κ.ά. Ο Μέσος Πλατωνισμός, τουλάχιστον στις απαρχές του, διατηρούσε στοιχεία εκλεκτικισμού, προσπαθώντας να συνδυάσει την Πλατωνική θεωρία με τα διδάγματα άλλων Ελληνικών σχολών. Ο ίδιος ο Αμμώνιος, διδάσκαλος του Πλουτάρχου στη φιλοσοφία, ήταν Περιπατητικός, αλλά είχε δεχτεί την ισχυρή επίδραση των Ακαδημαϊκών δογμάτων. Ο Πλούταρχος δεν κατέχει, βέβαια, στον χώρο της φιλοσοφίας τη θέση του ιδρυτή σχολής ή του εισηγητή νέας θεωρίας, αλλά μάλλον του εκλαϊκευτή της φιλοσοφικής γνώσης. Στον τομέα αυτό, όμως, αναδείχτηκε από τους διαπρεπέστερους, ενώ ως προς τη θεωρητική διαμόρφωση συγκεκριμένων φιλοσοφικών εννοιών (λ.χ. η πεποίθηση του για τη δυνατότητα απόκτησης εποπτείας της νοητής αρχής διά της ενόρασης) υπήρξε προπομπός ανάλογων ιδεών του Νεοπλατωνισμού.

Το σωζόμενο συγγραφικό έργο του Πλουτάρχου διακρίνεται στο ιστορικό-βιογραφικό μέρος και στα ονομαζόμενα *Ηθικά* συγγράμματα.

Στους *Παράλληλους βίους,* στους οποίους ο συγγραφέας οφείλει μεγάλο μέρος της φήμης του, περιλαμβάνονται είκοσι δύο ζεύγη Ελλήνων και Ρωμαίων επιφανών ανδρών και τέσσερις μεμονωμένες βιογραφίες, όπου πραγματοποιείται άμεση παραβολή των προσωπικοτήτων και μέσω αυτής έμμεση σύγκριση του Ελληνικού και Ρωμαϊκού παρελθόντος. Οι *Βίοι* βρίσκονται, τόσο από πλευράς μορφής όσο και από πλευράς περιεχομένου, μεταξύ ιστοριογραφίας και ηθολογίας. Παρ' ότι ενταγμένος στη βιογραφική πα-

ράδοση που ξεκινά με τον Ξενοφώντα και φτάνει ως τους συγχρόνους του Ρωμαίους Τερέντιο Ουάρωνα και Κορνήλιο Νέπωτα, ο Πλούταρχος είναι αυτός που προσέδωσε στην ιστορική βιογραφία τη γραμματολογική της αυτοτέλεια. Φιλοδοξία του δεν ήταν να συγγράψει καθαυτό ιστορικό έργο, αλλά να περιγράψει το *ήθος* των προσώπων, όπως αυτό αναδεικνύεται μέσω προπαντός των πράξεων, ακόμα και των λιγότερο σπουδαίων, και με τη συγγραφή του να διδάξει, κατά κύριο λόγο, και να παιδαγωγήσει. Από την καταγραφή της ατομικής δράσης προκύπτει το ηθικό δέον που προτείνει ο συγγραφέας, ο οποίος, και ως βιογράφος, παραμένει κυρίως ηθικός στοχαστής.

Με την ονομασία *Ηθικά* επιγράφεται το σύνολο των έργων του Πλουτάρχου, στα οποία, άλλοτε υπό μορφή διαλόγων (κατά μίμηση των Πλατωνικών) και άλλοτε υπό μορφή πραγματειών ή διατριβών, αναπτύσσονται ζητήματα ηθικής, φιλοσοφίας, επιστήμης, πολιτικής, φιλολογικής κριτικής, καθώς και θέματα από τον χώρο της θρησκείας, της φύσης, της ιστορίας κ.λπ. (Στη χορεία αυτή κατατάσσονται και έργα που είναι δυνατό να θεωρηθούν συνέχεια ή επιμύθιο των *Βίων,* όπως τα *Αποφθέγματα βασιλέων και στρατηγών, Λακωνικά αποφθέγματα, Γυναικών άρεταί, Κεφαλαίων καταγραφή [Αίτια 'Ρωμαϊκά και Ελληνικά]* κ.ά.). Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο γενικός τίτλος *Ηθικά* δεν αποδίδει στο σύνολο της την πολυμέρεια της συγγραφής, αλλά δόθηκε με βάση το επικρατέστερο αντικείμενο και τον γενικό χαρακτήρα που διατρέχει ως επί το πολύ τα έργα.

Στο πρώτο μέρος της συγγραφής τοποθετούνται συγγράμματα όπως τα *Περι παίδων αγωγής, Πώς δει τον νέον ποιημάτων άκονειν, Περι τοϋ άκονειν, Πώς άν τις*

ύπ' εχθρών ώψελοΐτο και άλλα συναφή με αυτά, όπου προέχει ο διδακτικός χαρακτήρας και διατυπώνονται τα παιδαγωγικά αξιώματα του συγγραφέα. Με την πραγματεία *"Οτι διδακτόν ή αρετή* γίνεται η εισαγωγή στα καθαρώς ηθικού χαρακτήρα έργα του Πλουτάρχου, στα οποία, εν συνεχεία, εντάσσονται τα *Περί ηθικής αρετής, Περί ευθυμίας, Περϊ αρετής και κακίας, Περί άοργησι'ας, Περι πολυπραγμοσύνης, Περι φιλοπλουτίας* κ.λπ. Στα συγγράμματα αυτά ο Πλούταρχος, απευθυνόμενος τις περισσότερες φορές σε φιλικά του πρόσωπα, πραγματεύεται ζητήματα πρακτικής φιλοσοφίας, με πνεύμα μάλλον εκλεκτικιστικό. Πράγματι, στα έργα της κατηγορίας αυτής συνδυάζονται οι Πλατωνικές αντιλήψεις, των οποίων ο Πλούταρχος ήταν θιασώτης και θερμός υμνητής, με τα διδάγματα των ύστερων φιλοσοφικών σχολών (κυρίως των Στωικών), ενώ εμφανέστατες είναι επίσης επιρροές από τον Αριστοτέλη. Όπως στο σύνολο σχεδόν του έργου του, είναι κι εδώ υπαρκτή η παραινετική-διδακτική διάσταση, η οποία τονίζεται με την παράθεση πολλών επιγραμματικών παραγγελμάτων, αντλημένων από τις σχετικές συλλογές που είχε συντάξει ο συγγραφέας, βάσει των Ελληνικών και Λατινικών πηγών που διέθετε. Λμεσα συνδεδεμένη με την ηθική είναι για τον Πλούταρχο η θρησκεία. Τα σχετικά συγγράμματα είναι οι διάλογοι *Περι του Ει εν Δελφοΐς* (με εμφανείς τις Πυθαγόρειες απηχήσεις), *Περι των έκλελοιπότων χρηστηρίων* (για την παρακμή των μαντείων), το σπουδαίο *Περι Ίσιδος και Όσίριδος,* χαρακτηριστικό του συνδυασμού Ελληνικών και Αιγυπτιακών θρησκευτικών και μυστηριακών δοξασιών, πλήρες αλληγοριών σχετικά με τη λατρεία του θεού Οσίριδος, η πραγματεία *Περι δεισιδαιμονίας,* όπου καταπολεμάται ο «αθεϊσμός» των Επικούρειων, το *Περι των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων,* σχετικά με το ζή-

τημα της θεοδικίας, όπου και η περιγραφή της εικόνας του Αδη, που παραπέμπει στον εσχατολογικό μύθο του τέλους της Πλατωνικής *Πολιτείας.* Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Πλουτάρχου εξωτερικεύονται με τον ζήλο του ανθρώπου που, πάνω από οτιδήποτε άλλο, διακηρύσσει την αταλάντευτη πίστη του στη θεία δικαιοσύνη και στην αθανασία της ψυχής. Καθαυτό φιλοσοφικό αντικείμενο έχει το σύγγραμμα 77ερί *της εν Τιμαίω ψνχογονίας,* όπου καταγράφεται πλήθος στοιχείων από την ιστορία της φιλοσοφίας, τα *Πλατωνικά ζητήματα,* με αναφορά σε πολλά έργα του μεγάλου φιλοσόφου, αλλά προπάντων στον *Τίμαιο,* (τις Πλατωνικές απόψεις ακολουθεί κατά μεγάλο μέρος ο Πλούταρχος και στον *Ερωτικό*),* όπως και τα εναντίον των Στωικών *(Περι Στωικών έναντιωμάτων, "Οτι παραδοξότερα οί Στωικοί των ποιητών λεγονσι, Περι τών κοινών εννοιών προς τους Στωικούς)* και των Επικούρειων *("Οτι ονδ' ήδέως ζην εστίν κατ' Έπίκουρον, Προς Κωλώτην, Ει καλώς εΐρηται το λάθε βιώσας)* συγγράμματα του. Τους Στωικούς επέκρινε για το δόγμα τους που ταυτίζει τον θεό με τον κόσμο, καθώς ο ίδιος έκλινε προς τη διάκριση θεότητας και κοσμικού σύμπαντος, σύμφωνα και με τη θεολογία του Πλάτωνα. Σώζονται ακόμα αποσπάσματα από εκτενές έργο του σχετικά με την ανθρώπινη ψυχή. Τον Πλούταρχο απασχόλησαν επίσης ζητήματα φυσικής˙ το έργο του *Περι τον έμφαινομένον προσώπου τω κύκλω της σελήνης* περιέχει τις απόψεις των αρχαίων μαθηματικών για τη φύση της σελήνης, για τις εκλείψεις της και αυτές του ηλίου, καθώς και για τον αστρονόμο Αρίσταρχο τον Σάμιο (ο οποίος δίδαξε ότι η γη κινείται γύρω από τον ήλιο και ταυτόχρονα κάνει περιστροφική κίνηση γύρω από τον άξονα της, αποβαίνοντας έτσι προπομπός του Κοπέρνικου). Τα έργα με πολιτικό περιεχόμενο *(Πολιτικά παραγγέλματα, Περι τον δτι μάλιστα τοις*

ήγεμόσι δει τον φιλόσοφον διαλέγεσθαι, Προς ηγεμόνα άπαίδευτον κ.λπ.) διακηρύσσουν την πεποίθηση του συγγραφέα για την αναγκαιότητα συμμετοχής στη δημόσια ζωή και προσφέρουν συμβουλές προς όσους ασκούν πολιτικά καθήκοντα. Η παλαιά Ελληνική συνήθεια ν' αναλύονται στις συζητήσεις των συμποσίων κάθε είδους θέματα αντικατοπτρίζεται με ενάργεια στα *Συμποσιακά προβλήματα.* Το έργο, αποτελούμενο από εννέα βιβλία, καθένα των οποίων περιλαμβάνει δέκα προβλήματα, είναι ενδεικτικό της πολυμάθειας του Πλουτάρχου, της έκτασης των ενδιαφερόντων του και μαζί της αφηγηματικής ικανότητας και του χαριτωμένου ύφους της γραφής του. Στα συμποσιακά έργα ανήκει επίσης το *Των επτά σοφών αυμπόσιον,* όπου εκτίθενται τα αποφθέγματα και οι κρίσεις των επτά σοφών της αρχαίας Ελλάδας. Όντας δεινός μελετητής, ο Πλούταρχος γνώριζε όσο λίγοι τα έργα των παλαιότερων ποιητών και συγγραφέων, παραθέματα από τους οποίους ποικίλλουν το σύνολο των συγγραμμάτων του. Ο ίδιος έγραψε ερμηνευτικά έργα για τον Όμηρο, τον Ησίοδο κ.ά., στα οποία συνδυάζει τη φιλοσοφική σκέψη με τη γραμματολογική κριτική. Από τα πιο πολλά διαθέτουμε αποσπάσματα. Σώζονται πάντως από τα έργα της κατηγορίας αυτής συγγράμματα όπως το σπουδαίο για τις πληροφορίες του *Περι μουσικής,* η κριτική *Σΰγκρισις Αριστοφάνους και Μενάνδρου,* οι *Βίοι των δέκα ρητόρων,* η συλλογή *Περι μέτρων* κ.ά.

Η ανάγνωση των έργων του Πλουτάρχου τέρπει με την πολυμάθεια του συγγραφέα, που εκδηλώνεται με την ποικιλία των αναπτυσσόμενων θεμάτων και το πλήθος τω*ν πληροφοριών, όπως υποστηρίζονται μορφολογικά από το μετριοπαθές γλωσσικό ιδίωμα, που αποφεύγει τις υπερβολές του Αττικισμού —παρ' ότι αναφερόμαστε σε εποχή

ακμής του κινήματος αυτού. Οι μακρές περίοδοι του λόγου και η συμπύκνωση μέσα σ' αυτές πολλών νοημάτων ή σκέψεων είναι από τα κυριότερα χαρακτηριστικά στοιχεία του ύφους του. Ο θαυμασμός αρχαίων και μεταγενέστερων για τον συγγραφέα της Χαιρώνειας θεμελιώθηκε τόσο στο ότι ευλαβείται τη ζωή και αντιμετωπίζει με μετριοπάθεια τα ανθρώπινα όσο και στον δεξιοτεχνικό και εύχαρι τρόπο με τον οποίο εκδήλωσε τις ιδέες αυτές στο συγγραφικό έργο του. Ακόμα περισσότερο ο θαυμασμός αυτός ενισχύθηκε από το γεγονός ότι το έργο του Πλουτάρχου —σύμφωνα, άλλωστε, και με το γενικό πνεύμα της εποχής— διαπνέεται από τη διάθεση για επάνοδο στις ιστορικές, φιλοσοφικές και ηθικές παραδόσεις των λαμπρών χρόνων του παρελθόντος.

Για τα συγγράμματα του Πλουτάρχου παραδίδεται ο κατάλογος ο ονομαζόμενος του Λαμπρία, που παρατίθεται στη συνέχεια. (Κατά μία εκδοχή, συντάκτης του καταλόγου είναι γιος του Πλουτάρχου ονόματι Λαμπρίας, αλλά, κατά την επικρατέστερη γνώμη, δεν υπήρξε τέτοιος γιος. Όσο για το σχετικό αφιερωτικό κείμενο, το οποίο περιλαμβάνουν μερικά χειρόγραφα, κρίθηκε πως είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Εξ άλλου ο κατάλογος δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένος ούτε επιπλέον πλήρης).

1. *Θησευς και "Ρωμύλος.*
2. *Λυκούργος και Νομας.*
3. *Θεμιστοκλής και Κάμιλλος.*
4. *Σόλων και Ποπλικόλας.*
5. *Περικλής και Φάβιος Μάξιμος.*
6. *Αλκιβιάδης και Μάρκιος Κοριολανος.*
7. *Επαμεινώνδας και Σκιπι'ων.*
8. *Φωκίων και Κάτων.*
9. *Αγις και Κλεομένης.*
10. *Τιβέριος και Γάιος Γράκχοι.*
11. *Τιμολεων και Παύλος Αιμίλιος.*
12. *Ευμενής και Σερτώριος.*
13. *Αριστείδης και Κάτων.*
14. *Πελοπίδας και Μάρκελλος.*
15. *Λύσανδρος και Σύλλας.*

16. *Πυρρός και Μάριος.*
17. *Φιλοποίμην και Τίτος.*
18. *Νικίας και Κράσσος.*
19. *Κίμων και Λούκουλλος.*
20. *Δίων και Βρόντος.*
21. *Αγησίλαος και Πομπήιος.*
22. *Αλέξανδρος και Καίσαρ.*
23. *Δημοσθένης και Κικέρων.*
24. *Άρατος και Άρτοξερξης.*
25. *Δημήτριος και Αντώνιος.*
26. *Αυγούστου βίος.*
27. *Τιβε'ριος.*
28. *Σκιπίων Αφρικανός.*
29. *Κλαύδιος.*
30. *Νέρωνος βίος.*
31. *Γάιος Καίσαρ.*
32. *Γάλβας και "Οθων.*
33. *Βαελλιος.*
34. *Ηρακλέους βίος.*
35. *Ησιόδου βίος.*
36. *Πινδάρου βίος.*
37. *Κράτητος βίος.*
38. *Ααίφαντος.*
39. *Αριστομένης.*
40. ϋρατος.
41. Βι'οι των σε'κα *ρητόρων.*
42. *Όμηρικών μελετών βιβλία δ'.*
43. Κς *Έμπεδοκλε'α βιβλία ί.*
44. 77ερί **Τί**^ς *πέμπτης ουσίας βιβλία ε .*
45. 77ερί τ^ς εί'ς *εκάτερον επιχειρήσεως βιβλία ε .*
46. *Μύθων βιβλία γ'.*
47. /7ερΐ *ρητορικής βιβλία γ'.*
48. 77ερι *ψυχής εισαγωγής βιβλία γ'.*
49. /7ερι *αισθήσεων βιβλία γ'.*
50. *Εκλογή φιλοσόφων βιβλία β'.*
51. *Πόλεων ενεργεσίαι βιβλία γ'.*
52. *Πολιτικών βιβλία β'.*
53. /7ερί *Θεοφράστου προς τους καιρούς.*
54. 77ερ(*παρειμε'νης ιστορίας βιβλία δ'.*
55. *Παροιμιών βιβλία β'.*
56. Τώ> Χριστοτε'λοιις *Τοπικών βιβλία η .*
57. *Σωσικλής βιβλία β'.*
58. 77ερί *ειμαρμένης βιβλία β'.*
59. /7ερί *δικαιοσύνης προς Χρύσιππον βιβλία γ'.*
60. /Τερί *ποιητικής.*
61. 77ερ(τών *άρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικής επιτομής βιβλία ε .*
62. *Στρωματεϊς ιστορικοί, ποιητικοί* ενίοι σε ίς'.
63. 77ερί τοϋ μίαν είναι τ?)ν *από τον Πλάτωνος Άκαδημίαν.*
64. 77ερί *τής διαφοράς τών Πνρρωνείων και Ακαδημαϊκών.*
65. *Περί τής έν Τιμαίω ψνχογονίας.*
66. 77ερι *του γεγονέναι κατά Πλάτωνα τον κόσμον.*
67. *Που είσιν* αϊ *ίδε'αι.*
68. *Πώς ή ύλη τών ιδεών μετείληφεν, ότι τα πρώτα σώματα ποιεί.*
69. *Περί Σωκράτους δαιμονίου*

προς Άλκιδάμαντα.

70. *Υπέρ τον Πλάτωνος Θεάγονς.*

71. *Περί μαντικής ότι σώζεται κατά τους Ακαδημαϊκούς.*

72. *Περί της ηθικής αρετής.*

73. *Περί τον εν τη σελήνη φαινομένου προσώπου.*

74. *Πότερον ό περισσός αριθμός ή ο άρτιος άμείνων.*

75. *Ει πρεσβντέρφ πολιτευτέον.*

76. *Περί Στωικών εναντιωμάτων.*

77. *Περί εννοιών προς τους Στωικούς.*

78. *Περί συνήθειας προς τους Στωικούς.*

79. *"Οτι παραδοξότερα οι Στωικοί τών ποιητών λέγουσι.*

80. *Προς την του Επικούρου άκρόασιν περί θεών.*

81. *Προς Κωλώτην υπέρ τών άλλων φιλοσόφων.*

82. *"Οτι ουδέ ζην εστίν ήδε'ως κατ' Έπίκουρον.*

83. *Προς Βιθυνόν περί φιλίας.*

84. *Αμμώνιος ή περί τον μη ήδε'ως τη κακία συνεΐναι.*

85. *Πώς άν τις εαυτόν έπαινέσειεν άνεπιφθόνως.*

86. *ΕΙ αρετή ή ρητορική.*

87. *Πώς άν τις αΐσθοιτο έαντοϋ προκόπτοντος προς άρετήν.*

88. *Περί τών έκλελοιπότων χρηστηρίων.*

89. *Πώς διακρίνομεν του φίλον τον κόλακα.*

90. *Περί τον πρώτον ψυχρον.*

91. *Περί βραδέως κολαξομένων νπό του θείον.*

92. *Περί άδολεσχίας.*

93. *Περί οργής.*

94. *Υγιεινά παραγγέλματα.*

95. *Περί ευθυμίας.*

96. *Περί δυσωπίας.*

97. *Περί πολυπραγμοσύνης.*

98. *Περί φιλαδελφίας.*

99. *Περί κομητών.*

100. *Περί τών τριών ονομάτων τί κύριον.*

101. *Περί φυγής.*

102. *Περί τοΰ άκούειν τών φιλοσόφων.*

103. *Πώς δει ποιημάτων άκούειν.*

104. *Πολιτικά παραγγέλματα.*

105. *Περί βίων, εν άλλω δέ Περί τον τον βίον έοικέναι κυβείφ.*

106. *Πώς δει τοις σχολαστικοΐς γυμνάσμασι χρήσθαι.*

107. *Ερωτικός.*

108. *Αποφθέγματα, ηγεμονικά, στρατηγικά, τυραννικά.*

109. *Περί του ιδίου σώματος.*

110. *Συμπόσιον τών επτά σοφών.*

111. *Παραμυθητικός προς Άσκληπιάδην.*

112. *Παραμυθητικός προς την γυναίκα.*

113. *Περί φιλοκοσμίας.*
114. *Τιτθευτικάς.*
115. *Γαμικά παραγγέλματα.*
116. *Περί τοϋ μη χραν νυν έμμετρα την Πυθι'αν.*
117. *Περί τον Ε τον εν Δελφοΐς.*
118. *Περί τον κατ' Ίσιν λόγον και Σάραπιν.*
119. *ΑΊτίαιτών Αράτον Διοσημιών.*
120. *Εις τα Νικάνδρον Θηριακά.*
121. *Αριστοφάνους και Μενάνδρου σύγκρισις.*
122. *Περί της Ηροδότου κακοήθειας.*
123. *Περί τον χρόνου της Ίλιάδος.*
124. *Πως κρινοΰμεν την αληθή Ίστορι'αν.*
125. *Απομνημονεύματα.*
126. *Γυναικών άρεται', εν άλλω δε Περί τον πώς δει ζην γνναΐκα προς άνδρα.*
127. *Περί ζώων άλογων ποιητικός.*
128. *Διηγήσεις παράλληλοι, Ελληνικοί και 'Ρωμαϊκαι.*
129. *Περί Επικούρειων εναντιωμάτων.*
130. *Πώς αν τις άπ' έχθρων ώφελοΐτο.*
131. *Περί τον μη μάχεσθαι τη μαντική τον Άκαδημαίκον λόγον.*
132. *Επιστολή προς Φαβωρϊνον περί φίλιας, εν άλλω δε Περί φίλων χρήσεως.*
133. *Περί τον έφ' ήμΐν προς Έπίκουρον.*
134. *Σχολαι Ακαδημαίκαί.*
135. *Ει λόγον εχει τά ζώα.*
136. *Πλατωνικά ζητήματα.*
137. *Πώς αν τις εν πράγμασι φιλοπραγμόνων δόξαν διαφύγοι.*
138. *Αίτίαι 'Ρωμαϊκαι.*
139. *Αίτι'αι βαρβαρικαι'.*
140. *Περί τον κεστοϋ της μητρός τών θεών.*
141. *Πρωταγόρον περί τών πρώτων.*
142. *Περί τών παρ' Αλεξανδρεϋσι παροιμιών.*
143. *"Οτι παραδοξότερα οί Επικούρειοι τών ποιητών λέγουσι.*
144. *Τι το συνιεναι.*
145. *Περί τοϋ ονδεν και μηδέν.*
146. *"Οτι ουδέν εστι σννιέναι.*
147. *Πότερα τών ζώων τά χερσαία φρονιμώτερα ή τά έννδρα.*
148. *Στωικών και Έπικονρει'ων έκλογαί και έλεγχοι.*
149. *Αίτίαι τών περιφερόμενων Στωικών.*
150. *Περί ημερών.*
151. *Περί περιεργίας.*
152. *Περί τον πρώτον επομένου προς Χρύσιππον.*
153. *Υποθετικός ή περί* ***αρχής.***
154. *Περί τοϋ έφ' ήμΐν προς τους Στωικούς.*
155. *Περί δεισιδαιμονίας προς Έπίκουρον.*

156. *El πασι συνηγορητέον.*
157. *Προς Φηστίαν παραμυθητικός.*
158. *Περί τών Πύρρωνος οε'χα τόπων.*
159. *Περί βίων προς Έπίκονρον.*
160. *Αίτι'αι και τόποι.*
161. *ΑΙτίαι* ***αλλαγών.***
162. *Περί ταυτολογίας.*
163. *Περί μονάδων.*
164. *ΕΙ δώσει γνώμην ό πολίτης προειδώς ότι ου πονήσει, ου πείσει.*
165. *Περί δοξών των καθ ' εαυτόν.*
166. *ΑΙτίαι Ελλήνων.*
167. *Αίτι'αι γυναικών.*
168. *Περί ένδόξα>ν ανδρών.*
169. *Αποφθέγματα Λακωνικά.*
170. *Απορίών λύσεις.*
171. *Χρησμών συναγωγή.*
172. *Περί άλνπίας.*
173. *Περί γυμνασμάτων.*
174. 77ερί *επιθυμίας.*
175. 77ερί τ?;ς *"Ρωμαίων τύχης.*
176. /7ερί τ»7ς !4Αε|ανορου *τύχης.*
177. /7ερί του *γνώθι σαντον και ε'ι αθάνατος η ψυχή.*
178. *Περί του λάθε βιώσας.*
179. 77ερι *αταραξίας.*
180. *Περί αρετής ε'ιδιδακτον ή αρετή.*
181. *Περί της εις Τροφωνίου καταβάσεως.*
182. *Ικέτης.*
183. *Φυσική επιτομή.*
184. 77ερί τών *πρώτον φιλοσοφησάντων και τών άπ ' αυτών.*
185. 77ερί *ύλης.*
186. *Περί της Αλεξάνδρου αρετής.*
187. *Αχιλλεως παιδεία.*
188. /7ερί *Κνρηναίων.*
189. Μπο/loyia ΰπερ *Σωκράτους.*
190. /7ερί τ?;ς *Σωκράτους καταψηφίσεως.*
191. /7ερ£ *γεωφάγων.*
192. *Διάλεξις περι τών δέκα κατηγοριών.*
193. 77ερ£ *προβλημάτων.*
194. 77ερί *χαρακτήρων.*
195. *Πόλεων κτίσεις.*
196. *Φυσικών άρεσκόντων.*
197. Κατά τί' *ένδοξοι Αθηναίοι.*
198. -/7ερί τών συν^οροι^των.
199. Τις *άριστος βίος.*
200. 77ερΐ *ήμερων μελετών φυσικών και πανηγυρικών.*
201. 77ερΐ τών έν *Πλαταιαΐς δαιδάλων.*
202. 77ερι *φιλολόγων παρασκευών.*
203. Ζ7ερί εύ/ενεί'ας.
204. Ό προς *Δίωνα ρηθεις εν Όλυμπία.*
205. 77ερί *του τίέ'δοξεν Ήρακλείτφ.*
206. *Πότερον χρησιμώτερον πυρ ή ύδωρ.*
207. *Προτρεπτικός προς νέον πλούσιον.*
208. *Πότερον τα ψυχής ή σώματος*

πάθη χει'ρονα.

209. *Περί ψυχής.*

210. *Ει άπρακτος ο περι πάντων επέχων.*

211. *Περί φιλοπλοντι'ας.*

212. *Περί σεισμών.*

213. *Πώς δει Λάκωνα μάχεσθαι.*

214. *Προτρεπτικός* **εις** *Άσκληπιόν Περγαμηνόν.*

215. *Περι τον μη δεΐν δανειξεσθαι.*

216. *Περι κυνηγετικής.*

217. *Προς τούς έξαπαταν πειρωμε'νονς.*

218. *Αΐτίαι φνσικαι'.*

219. *Προς τους δια το ρητορενειν μη φιλοσοφοϋντας.*

220. *Περι ποιημάτων τις ή αυτών επιμέλεια.*

221. *Τι κατά Πλάτωνα τέλος.*

222. Ερωτικοί διηγήσεις, εν αλλω Προς τους έρώντας.

223. *Περι φιλοσόφων παρασκευών.*

224. *Περι Εύριπίδου.*

225. *Πώς κρινοϋμεν την άλήθειαν.*

226. *"Οτι άφθαρτος ή ψυχή.*

227. *Διάλεξις προς Δίωνα.*

Παρά το γεγονός ότι ο κατάλογος δεν είναι, όπως αναφέρθηκε, ασφαλής, η διαφορά μεταξύ των καταγεγραμμένων σ' αυτόν τίτλων και των σωζόμενων έργων μαρτυρεί σαφώς την απώλεια πολλών συγγραμμάτων του Χαιρωνού ιστορικού και φιλοσόφου. Αν υπολογίσουμε τα σωζόμενα έργα των *Ηθικών* και των *Παράλληλων Βίων,* διαπιστώνουμε πως τα δύο τρίτα των συγγραμμάτων του Πλουτάρχου χάθηκαν.

Από τα σωζόμενα, εξ άλλου, συγγράμματα πολλά είναι αμφισβητούμενης γνησιότητας, κάποια είναι βεβαιωμένα νόθα, ενώ για άλλα δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα οριστική κρίση. Ακόμα όμως και αυτής της κατηγορίας τα έργα διατηρούν την αξία τους, καθώς είτε αποδίδουν τις απόψεις του ίδιου του Πλουτάρχου είτε έχουν τη σημασία της ειδικής αναφοράς επί συγκεκριμένων ζητημάτων.

Ο Μάξιμος Πλανούδης συγκέντρωσε (τέλη Που - αρχές Μου αι.) σε ενιαίο όλον τα έργα των επί μέρους αντικειμένων, τοποθετώντας πρώτα τα *Ηθικά* συγγράμματα, απ' όπου και επιγράφηκε η όλη συλλογή. Η εργασία του Πλα-

νούδη ήταν καθοριστική για την παράδοση του κειμένου των *Ηθικών*. Από τις κριτικές εκδόσεις των νεότερων χρόνων σημειώνεται του Γ.Ν. Βερναρδάκη (7 τόμοι, Λειψία 1888-1896), την οποία αντικατέστησε αυτή των C. Hubert, W. Nachstàdt, W.R. Patón, M. Pohlenz, W. Sieveking, I. Wegehaupt, K. Ziegler και F.H. Sandbach (7 τόμοι, Λειψία 1908-1967).

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πραγματεία *Περί παίδων αγωγής* τίθεται πρώτη στον κατάλογο των ονομαζόμενων *Ηθικών* έργων του Πλουτάρχου, παρ' ότι είναι μάλλον γενικά αποδεκτό πως δεν είναι έργο του Χαιρωνού φιλοσόφου και ιστορικού. Η σημασία της πάντως παραμένει αμείωτη, καθώς, πέρα από την ουσία καθαυτή των επισημάνσεων που περιέχει, οι οποίες δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον ακόμα και για τη σύγχρονη εποχή, αποτελεί πηγή σχετικά με τις συνθήκες και τα ζητήματα της εκπαίδευσης των χρόνων οπότε γράφτηκε.

Τα πρώτα έτη της ζωής του το παιδί βρισκόταν υπό την επίβλεψη της μητέρας του ή της τροφού. Στην ηλικία των επτά χρόνων, και μέχρι περίπου τη συμπλήρωση των δεκαοκτώ, τα αρσενικά παιδιά τίθονταν υπό την εποπτεία του *παιδαγωγού,* μεταξύ των βασικών καθηκόντων του οποίου ήταν η μετάδοση των αρχών της σωστής και ευπρεπούς συμπεριφοράς, και η διάπλαση ανώτερου χαρακτήρα με τον έλεγχο των ηθών του και την επιμέλεια των συναναστροφών του. Στην ίδια ηλικία άρχιζε η φοίτηση των παιδιών στα διδασκαλεία, τα οποία ήταν, όπως θα λέγαμε σήμερα, ιδιωτικές σχολές, όπου άνθρωποι μορφωμένοι δίδασκαν επ' αμοιβή τα αντικείμενα της γενικής παιδείας

της εποχής. Η εποπτεία της πόλης ήταν μάλλον γενική, ως προσδιορισμός του πλαισίου της σωστής λειτουργίας των διδασκαλείων αυτών και επίβλεψη των εξωτερικών κυρίως όρων της οργάνωσης τους. Τα βασικά αντικείμενα της παιδείας ήταν τα *γράμματα,* η *μουσική* και η *γυμναστική,* και οι δάσκαλοι αντίστοιχα ο *γραμματικός,* που δίδασκε γραφή, ανάγνωση και άλλες γενικές γνώσεις, ο *κιθαριστής,* που δίδασκε μουσική, και ο *παιδοτρι'βης,* που δίδασκε τη γυμναστική. Αργότερα προστέθηκαν ο *αριθμητικός,* ο *γεωμέτρης* και άλλοι.

Η φυσιογνωμία των Ελληνικών πόλεων ευνόησε την ανάπτυξη θεωρητικής κατά κύριο λόγο παιδείας, ενώ η αναγνώριση του πρωτείου του πολιτικού ιδεώδους έδωσε την ανάλογη τροπή τόσο στα αντικείμενα της εκπαίδευσης όσο και στον τρόπο παροχής της. Η συνειδητή αυτή επιλογή του αρχαίου Ελληνικού κόσμου εκφράστηκε και στον εκπαιδευτικό τομέα, πρωτίστως μάλιστα σ' αυτόν, ορίζοντας, ως πρόβλεψη αλλά και ως πράξη, ανώτερο στάδιο παιδείας το θεωρητικό και ειδικά την κορυφαία έκφανση του τη φιλοσοφία. Από την εποχή του Σωκράτη, μάλιστα, στη διδασκαλία του οποίου θεμελιώθηκε η ηθική και ανθρωπολογική φιλοσοφία, το υψηλότερο παιδευτικό ιδεώδες και ο ανώτερος καρπός της υπό ευρεία έννοια μόρφωσης αποκρυσταλλώθηκε στη φιλοσοφική κατάρτιση και στην ακρότερη συνέπεια της, την προσοικείωση των αρχών του γνήσιου φιλοσοφικού βίου. Στην παρούσα πραγματεία η φιλοσοφική γνώση τίθεται ως τελικός σκοπός στον οποίο καταλήγει η σύνολη εκπαιδευτική αγωγή του ατόμου.

Τα παραπάνω στοιχεία αρχής συγκεκριμενοποιούνταν είτε με την επιδίωξη του να καταστεί ο άνθρωπος *καλός κάγαθός,* που σημαίνει προσανατολισμένος σταθερά στο σύστημα των παραδοσιακών Ελληνικών αρετών της σωφροσύνης, της δικαιοσύνης, της ανδρείας κ.λπ., όπως αυτό

ανακαινίστηκε και αναζωογονήθηκε από την ανθρωποκεντρική σκέψη του 5ου αι., είτε με την επιδίωξη, ακόμα πιο υψηλή και επίζηλη, της γνήσιας εν φιλοσοφία ζωής, του θεωρητικού ιδεώδους του σοφού, όπως, επί παραδείγματι, περιγράφεται στην «παρέκβαση» του Πλατωνικού *Θεαίτητου* (172c-176b). Και στις δύο μορφές του, ο τελικός προορισμός της παιδείας κλίνει ετεροβαρώς στη θεραπεία του «συνόλου», έχει πρωτίστως ευρύτατα *πολιτικό* χαρακτήρα, αποβλέπει στο καθολικό. Και στις δύο μορφές της, η φυσιογνωμία της αγωγής οφείλει τις απαρχές της τουλάχιστον στον Σωκράτη προπάντων και τους Σωκρατικούς.

Ο Πλούταρχος συνδέεται με τη σκέψη αυτή με δεσμό κατ' ευθεία γραμμή και άμεσο (ακόμα κι αν, όπως αναφέρθηκε, το σύγγραμμα δεν ανήκει στον ίδιο, είναι, πιθανότατα, έργο κάποιου μαθητή του ή λόγιου της σχολής του)˙ είναι λοιπόν πρόδηλος ο συγγενικός με τα παραπάνω χαρακτήρας της παιδαγωγικής κατεύθυνσης που δίνεται στο *Περί παίδων αγωγής*. Ως προς τη μέθοδο της έκθεσης των απόψεων, το σύγγραμμα δεν θεμελιώνει κάποιο παιδαγωγικό σύστημα ούτε διακηρύσσει τις πλέον πρωτότυπες ιδέες. Η σημασία του έγκειται κυρίως στο ότι θέτει πολλά παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά αξιώματα της εποχής και υπογραμμίζει τις κατά την αντίληψη του συγγραφέα προτεραιότητες της αγωγής. Δεν παραλείπονται όμως και ζητήματα φαινομενικώς δευτερεύοντα —ή έστω πρακτικά— (λόγου χάρη, η απροθυμία των γονέων να καταβάλλουν υψηλά δίδακτρα, για να εξασφαλίσουν στα παιδιά τους κατάλληλους δασκάλους), τα οποία πλαισιώνουν την κύρια έκθεση, ποικίλλοντας τον χαρακτήρα της με στοιχεία «χρονογραφικής» αφήγησης, που υπερβαίνουν πάντως την εποχή της.

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

1 1. *Τί τις ἂν ἔχοι εἰπεῖν περὶ τῆς τῶν ἐλευθέρων
παίδων ἀγωγῆς καὶ τίνι χρώμενοι σπουδαῖοι τοὺς τρό-
πους ἂν ἀποβαῖεν, φέρε σκεψώμεθα.*

2. *Βέλτιον δ' ἴσως ἀπὸ τῆς γενέσεως ἄρξασθαι
πρῶτον. τοῖς τοίνυν ἐπιθυμοῦσιν ἐνδόξων τέκνων γενέ-*
B *σθαι πατράσιν ὑποθείμην ἂν ἔγωγε μὴ ταῖς τυχούσαις
γυναιξὶ συνοικεῖν, λέγω δ' οἷον ἑταίραις ἢ παλλακαῖς·
τοῖς γὰρ μητρόθεν ἢ πατρόθεν οὐκ εὖ γεγονόσιν ἀνεξά-
λειπτα παρακολουθεῖ τὰ τῆς δυσγενείας ὀνείδη παρὰ
πάντα τὸν βίον καὶ πρόχειρα τοῖς ἐλέγχειν καὶ λοιδο-
ρεῖσθαι βουλομένοις. καὶ σοφὸς ἦν ἄρ' ὁ ποιητὴς ὅς φησιν*

ὅταν δὲ κρηπὶς μὴ καταβληθῇ γένους
ὀρθῶς, ἀνάγκη δυστυχεῖν τοὺς ἐκγόνους.

*Καλὸς οὖν παρρησίας θησαυρὸς εὐγένεια, ἧς δὴ
πλεῖστον λόγον ποιητέον τοῖς νομίμου παιδοποιίας γλι-*
C *χομένοις. καὶ μὲν δὴ τὰ φρονήματα τῶν ὑπόχαλκον καὶ
κίβδηλον ἐχόντων τὸ γένος σφάλλεσθαι καὶ ταπεινοῦσθαι
πέφυκε, καὶ μάλ' ὀρθῶς λέγων ὁ ποιητής φησι*

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

1. Ας εξετάσουμε τι θα μπορούσε να πει κάποιος για την αγωγή των ελεύθερων[1] παιδιών, και με ποια μέθοδο θα μπορούσαν να γίνουν αυτά άνθρωποι με σπουδαίο χαρακτήρα.

2. Είναι καλύτερο, ίσως, ν' αρχίσουμε από τη γέννηση πρώτα. Σε όσους θέλουν να γίνουν πατέρες αξιόλογων παιδιών θα έδινα τη συμβουλή να μην παντρεύονται όποιες γυναίκες τύχει, εννοώ, λόγου χάρη, εταίρες ή παλλακίδες[2], δεδομένου ότι εκείνον που δεν έχει καλή καταγωγή από πατέρα ή από μητέρα τον ακολουθούν ανεξάλειπτες οι ντροπές της κακής γενιάς διά βίου, και είναι εύκολο να τις χρησιμοποιήσουν όσοι θέλουν να κρίνουν και να κακολογήσουν. Πράγματι, ήταν σοφός ο ποιητής που λέει

Όταν σωστά δεν θεμελιωθεί το γένος,
είναι αναπόφευκτη η δυστυχία για τους απογόνους[3].

Μεγάλος θησαυρός, λοιπόν, για την ελεύθερη συμπεριφορά είναι η καλή καταγωγή, την οποία προπαντός οφείλουν να φροντίσουν όσοι επιθυμούν νόμιμη παιδοποιία. Από τη φύση, λοιπόν, συμβαίνει να λαθεύει και να ταπεινώνεται το πνεύμα όσων έχουν άσημο και κίβδηλο το γένος τους, ενώ πολύ σωστά μιλάει ο ποιητής, που λέει

δουλοῖ γὰρ ἄνδρα, κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ,
ὅταν συνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.

ὥσπερ ἀμέλει μεγαλαυχίας ἐμπίπλανται καὶ φρυάγματος οἱ γονέων διασήμων. Κλεόφαντον γοῦν τὸν Θεμιστοκλέους πολλάκις λέγουσι φάναι καὶ πρὸς πολλοὺς ὡς ὅ τι ἂν αὐτὸς βούληται, τοῦτο καὶ τῷ δήμῳ συνδοκεῖ τῷ τῶν Ἀθηναίων· ἃ μὲν γὰρ αὐτὸς ἐθέλει, καὶ ἡ μήτηρ· ἃ δ' ἂν
D *ἡ μήτηρ, καὶ Θεμιστοκλῆς· ἃ δ' ἂν Θεμιστοκλῆς, καὶ πάντες Ἀθηναῖοι. πάνυ δ' ἄξιον ἐπαινεῖν καὶ Λακεδαιμονίους τῆς μεγαλοφροσύνης, οἵτινες Ἀρχίδαμον τὸν βασιλέα ἑαυτῶν ἐζημίωσαν χρήμασιν, ὅτι μικρὰν τὸ μέγεθος γυναῖκα γάμῳ λαβεῖν ὑπέμεινεν, ὑπειπόντες ὡς οὐ βασιλέας ἀλλὰ βασιλείδια παρασχεῖν αὐτοῖς διανοοῖτο.*

3. *Ἐχόμενον δ' ἂν εἴη τούτων εἰπεῖν ὅπερ οὐδὲ τοῖς πρὸ ἡμῶν παρεωρᾶτο. τὸ ποῖον; ὅτι τοὺς ἕνεκα παιδοποιίας πλησιάζοντας ταῖς γυναιξὶν ἤτοι τὸ παράπαν ἀοίνους ἢ μετρίως γοῦν οἰνωμένους ποιεῖσθαι προσήκει τὸν συνουσιασμόν. φίλοινοι γὰρ καὶ μεθυστικοὶ γίγνεσθαι φιλοῦσιν ὧν ἂν τὴν ἀρχὴν τῆς σπορᾶς οἱ πατέρες ἐν μέθῃ*
2 *ποιησάμενοι τύχωσιν. ᾗ καὶ Διογένης μειράκιον ἐκστατικὸν ἰδὼν καὶ παραφρονοῦν "νεανίσκε" ἔφησεν, "ὁ πατήρ σε μεθύων ἔσπειρε." καὶ περὶ μὲν τῆς γενέσεως τοσαῦτ' εἰρήσθω μοι, περὶ δὲ τῆς ἀγωγῆς καὶ δὴ λεκτέον.*

4. *Καθόλου μὲν εἰπεῖν, ὃ κατὰ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν λέγειν εἰώθαμεν, ταὐτὸ καὶ κατὰ τῆς ἀρετῆς φατέον ἐστίν, ὡς εἰς τὴν παντελῆ δικαιοπραγίαν τρία δεῖ συνδραμεῖν, φύσιν καὶ λόγον καὶ ἔθος. καλῶ δὲ λόγον μὲν*

τον ταπεινώνει ακόμα και τον γενναίο άνδρα
το να μάθει της μητέρας η τον πάτερα τον τις ντροπές[4].

Όπως, πάλι, είναι γεμάτοι καυχησιά και αλαζονεία όσοι προέρχονται από γονείς διακριτούς. Λένε, λοιπόν, πως ο Διόφαντος, ο γιος του Θεμιστοκλή, είπε πολλές φορές και σε πολλούς ότι και ο δήμος των Αθηναίων συμφωνεί με ό,τι θέλει εκείνος. Αυτά, δηλαδή που θέλει ο ίδιος τα θέλει και η μητέρα του, και ό,τι θέλει η μητέρα του το θέλει και ο Θεμιστοκλής· αυτά, τέλος, που θέλει ο Θεμιστοκλής, τα θέλουν και όλοι οι Αθηναίοι[5]. Αξίζει ιδιαιτέρως, όμως, να επαινέσουμε για το υψηλό φρόνημα τους και τους Λακεδαιμονίους, που επέβαλαν χρηματική ποινή στον βασιλιά τους Αρχίδαμο, επειδή έστερξε να παντρευτεί γυναίκα μικρόσωμη, λέγοντας του πως εννοούσε να τους κληροδοτήσει όχι βασιλιάδες αλλά βασιλίσκους.

3. Συναφές των παραπάνω θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε αυτό που και οι προγενέστεροι δεν παραμελούσαν. Ποιο είναι αυτό; Ότι όσοι πλησιάζουν τις γυναίκες τους, με σκοπό να τεκνοποιήσουν, πρέπει να κάνουν τη συνεύρεση ή χωρίς να έχουν πιει καθόλου ή έστω έχοντας πιει πολύ λίγο, γιατί εκείνοι, που οι πατέρες τους τυχαίνει εξ αρχής να τους σπέρνουν μεθυσμένοι, καταντούν συνήθως φίλοι του κρασιού και μέθυσοι. Γι' αυτό και ο Διογένης, όταν είδε ένα νεαρό να είναι εκτός εαυτού και ν' ανοηταίνει, του είπε: «Νεαρέ μου, μεθυσμένος σ' έσπειρε ο πατέρας σου». Όσο, όμως, για τη γέννηση[6] ας αρκεστώ σε τόσα, κι ας αναφερθώ εν συνεχεία στα σχετικά με την αγωγή.

4. **Για να μιλήσω γενικά, ό,τι συνηθίζουμε να λέμε για τις τέχνες και τις επιστήμες, το ίδιο πρέπει να ειπωθεί και για την αρετή, ότι, δηλαδή, για την εξ ολοκλήρου δίκαιη συμπεριφορά απαιτείται η συνδρομή τριών πραγμάτων, φύσεως, λόγου και συνήθειας. «Λόγο», μάλιστα, ονομάζω**

τὴν μάθησιν, ἔθος δὲ τὴν ἄσκησιν. εἰσὶ δ᾽ αἱ μὲν ἀρχαὶ
B *τῆς φύσεως, αἱ δὲ προκοπαὶ τῆς μαθήσεως, αἱ δὲ χρήσεις*
τῆς μελέτης, αἱ δ᾽ ἀκρότητες πάντων. καθ᾽ ὃ δ᾽ ἂν λειφθῇ
τούτων, κατὰ τοῦτ᾽ ἀνάγκη χωλὴν γίγνεσθαι τὴν ἀρετήν.
ἡ μὲν γὰρ φύσις ἄνευ μαθήσεως τυφλόν, ἡ δὲ μάθησις
δίχα φύσεως ἐλλιπές, ἡ δ᾽ ἄσκησις χωρὶς ἀμφοῖν ἀτελές.
ὥσπερ δ᾽ ἐπὶ τῆς γεωργίας πρῶτον μὲν ἀγαθὴν ὑπάρξαι
δεῖ τὴν γῆν, εἶτα δὲ τὸν φυτουργὸν ἐπιστήμονα, εἶτα τὰ
σπέρματα σπουδαῖα, τὸν αὐτὸν τρόπον γῇ μὲν ἔοικεν ἡ
φύσις, γεωργῷ δ᾽ ὁ παιδεύων, σπέρματι δ᾽ αἱ τῶν λόγων
C *ὑποθῆκαι καὶ τὰ παραγγέλματα. ταῦτα πάντα διατεινά-*
μενος ἂν εἴποιμ᾽ ὅτι συνῆλθε καὶ συνέπνευσεν εἰς τὰς τῶν
παρ᾽ ἅπασιν ᾀδομένων ψυχάς, Πυθαγόρου καὶ Σωκρά-
τους καὶ Πλάτωνος καὶ τῶν ὅσοι δόξης ἀειμνήστου
τετυχήκασιν.

Εὔδαιμον μὲν οὖν καὶ θεοφιλὲς εἴ τῳ ταῦτα πάντα
θεῶν τις ἀπέδωκεν. εἰ δέ τις οἴεται τοὺς οὐκ εὖ πεφυ-
κότας μαθήσεως καὶ μελέτης τυχόντας ὀρθῆς πρὸς
ἀρετὴν οὐκ ἂν τὴν τῆς φύσεως ἐλάττωσιν εἰς τοὐνδεχό-
μενον ἀναδραμεῖν, ἴστω πολλοῦ, μᾶλλον δὲ τοῦ παντὸς
διαμαρτάνων. φύσεως μὲν γὰρ ἀρετὴν διαφθείρει
ῥᾳθυμία, φαυλότητα δ᾽ ἐπανορθοῖ διδαχή· καὶ τὰ μὲν
ῥᾴδια τοὺς ἀμε λοῦντας φεύγει, τὰ δὲ χαλεπὰ ταῖς
D *ἐπιμελείαις ἁλίσκεται. καταμάθοις δ᾽ ἂν ὡς ἀνύσιμον*
πρᾶγμα καὶ τελεσιουργὸν ἐπιμέλεια καὶ πόνος ἐστίν, ἐπὶ

τη μάθηση, και «συνήθεια» την άσκηση[7]. Οι θεμελιώδεις αρχές της αρετής προέρχονται από την ανθρώπινη φύση, ενώ η πρόοδος έγκειται στη μάθηση· η έμπρακτη εφαρμογή, αφ' ετέρου, συνδέεται με τη συστηματική μελέτη, ενώ η κορύφωση της εξαρτάται απ' όλα τα παραπάνω. Έτσι, σε όποιο από αυτά υστερήσει, αναπόφευκτα η αρετή θα γίνει ως προς αυτό χωλή. Και τούτο γιατί η φύση χωρίς τη μάθηση είναι τυφλό πράγμα, η μάθηση χωρίς τη φύση ελλειμματικό, ενώ η άσκηση χωρίς και τα δύο τούτα ανολοκλήρωτο. Όπως ακριβώς, δηλαδή, στη γεωργία πρέπει κατά πρώτον να είναι καρπερή η γη, έπειτα να είναι γνώστης ο καλλιεργητής κι ύστερα να είναι γόνιμοι οι σπόροι, κατά τον ίδιο τρόπο η φύση, αφ' ενός, μοιάζει με γη, ο εκπαιδευτής, αφ' ετέρου, με γεωργό, και με σπέρμα, τέλος, μοιάζουν οι διδακτικοί λόγοι και τα παραγγέλματα. Θα μπορούσα, μάλιστα, να υποστηρίξω πως όλα τούτα συνέπεσαν και συνδυάστηκαν με υψηλή πνοή στις ψυχές του Πυθαγόρα, του Σωκράτη και του Πλάτωνα[8], που δοξολογούνται μεταξύ όλων των ανθρώπων, και στις ψυχές εκείνων που δόξα αΐδια κατέκτησαν.

Είναι μακάριο πράγμα και θεοφίλητο να χαρίσει κάποιος θεός όλα τούτα σ' έναν άνθρωπο. Αν, όμως, νομίζει κανείς πως και οι απροίκιστοι από τη φύση, σε περίπτωση που λάβουν μάθηση και μελέτη σωστή με σκοπό την κατάκτηση της αρετής, δεν μπορούν να εξισορροπήσουν κατά το δυνατόν τις φυσικές τους ελλείψεις, να ξέρει ότι σφάλλει πολύ, ή μάλλον ότι σφάλλει τελείως. Την έμφυτη, άλλωστε, αρετή, μπορεί να την καταστρέψει η ραθυμία, ενώ την (έμφυτη) υστέρηση μπορεί να τη διορθώσει η διδασκαλία. Έτσι τα εύκολα διαφεύγουν απ' όποιον είναι αμελής, ενώ με την επιμέλεια κατακτιούνται και τα δύσκολα. Αν παρατηρούσες πολλά απ' όσα γίνονται, θα καταλάβαινες πόσο αποτελεσματικό και τελεσφόρο πράγμα είναι η επιμέλεια

πολλὰ τῶν γιγνομένων ἐπιβλέψας. σταγόνες μὲν γὰρ
ὕδατος πέτρας κοιλαίνουσι, σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς ταῖς
ἐπαφαῖς τῶν χειρῶν ἐκτρίβονται, οἱ δ' ἁρμάτειοι τροχοὶ
πόνῳ καμφθέντες οὐδ' ἂν εἴ τι γένοιτο τὴν ἐξ ἀρχῆς
δύναιντ' ἀναλαβεῖν εὐθυωρίαν· τάς γε μὴν καμπύλας τῶν
ὑποκριτῶν βακτηρίας ἀπευθύνειν ἀμήχανον, ἀλλὰ τὸ
παρὰ φύσιν τῷ πόνῳ τοῦ κατὰ φύσιν ἐγένετο κρεῖττον.
καὶ μόνα ἄρα ταῦτα τὴν τῆς ἐπιμελείας ἰσχὺν διαδείκνυ-
σιν; οὔκ, ἀλλὰ καὶ μυρί' ἐπὶ μυρίοις. ἀγαθὴ γῆ πέφυκεν·
E ἀλλ' ἀμεληθεῖσα χερσεύεται, καὶ ὅσῳ τῇ φύσει βελτίων
ἐστί, τοσούτῳ μᾶλλον ἐξαργηθεῖσα δι' ἀμέλειαν ἐξαπόλ-
λυται. ἀλλ' ἔστι τις ἀπόκροτος καὶ τραχυτέρα τοῦ
δέοντος· ἀλλὰ γεωργηθεῖσα παραυτίκα γενναίους καρ-
ποὺς ἐξήνεγκε. ποῖα δὲ δένδρα οὐκ ὀλιγωρηθέντα μὲν
στρεβλὰ φύεται καὶ ἄκαρπα καθίσταται, τυχόντα δ'
ὀρθῆς παιδαγωγίας ἔγκαρπα γίγνεται καὶ τελεσφόρα;
ποία δὲ σώματος ἰσχὺς οὐκ ἐξαμβλοῦται καὶ καταφθίνει
δι' ἀμέλειαν καὶ τρυφὴν καὶ καχεξίαν; τίς δ' ἀσθενὴς
φύσις οὐ τοῖς γυμνασαμένοις καὶ καταθλήσασι πλεῖστον
F εἰς ἰσχὺν ἐπέδωκε; τίνες δ' ἵπποι καλῶς πωλοδαμνη-
θέντες οὐκ εὐπειθεῖς ἐγένοντο τοῖς ἀναβάταις; τίνες δ'
ἀδάμαστοι μείναντες οὐ σκληραύχενες καὶ θυμοειδεῖς
ἀπέβησαν; καὶ τί δεῖ τἆλλα θαυμάζειν, ὅπου γε τῶν
θηρίων τῶν ἀγριωτάτων ὁρῶμεν πολλὰ καὶ τιθασευόμενα
καὶ χειροήθη γιγνόμενα τοῖς πόνοις; εὖ δὲ καὶ ὁ Θεττα-
λὸς ἐρωτηθεὶς τίνες εἰσὶν οἱ ἠπιώτατοι Θετταλῶν, ἔφη
"οἱ παυόμενοι πολεμεῖν." καὶ τί δεῖ τὰ πολλὰ λέγειν; καὶ
3 γὰρ τὸ ἦθος ἔθος ἐστὶ πολυχρόνιον, καὶ τὰς ἠθικὰς

και η κοπιώδης προσπάθεια. Σταγόνες νερού, δηλαδή, μπορούν να βαθουλώσουν πέτρες, ενώ το σίδερο και ο χαλκός τρίβονται με το πιάσιμο του χεριού· οι τροχοί του άρματος, εξ άλλου, αφότου λυγίσουν από την πίεση, δεν γίνεται με τίποτα να ξαναπάρουν το ίσιο σχήμα που είχαν αρχικά" είναι αδύνατον, ασφαλώς, να γίνουν ίσιες οι καμπυλωτές μαγκούρες των ηθοποιών[9], αλλά με την επίπονη προσπάθεια έγινε το αφύσικο καλύτερο κι από το φυσικό. Μόνο, όμως, τα παραπάνω καταδείχνουν, άραγε, τη δύναμη της επιμέλειας; Όχι, αλλά και χιλιάδες χιλιάδων ακόμα. Υπάρχει ένα χωράφι εύφορο" αν, όμως, παραμεληθεί, γίνεται χέρσο" όσο πιο εύφορο είναι από τη φύση του, τόσο περισσότερο θα χαλάσει, αν από αμέλεια μείνει απεριποίητο. Υπάρχει, τώρα, άλλο χωράφι, πατημένο και υπέρ το δέον τραχύ" αν, όμως, καλλιεργηθεί, με μιας δίνει καρποφορία άφθονη. Ποια δέντρα που μένουν αφρόντιστα δεν φυτρώνουν στρεβλά και δεν γίνονται άκαρπα, ενώ, αν πάρουν τη σωστή αγωγή, δεν γίνονται καρπερά και προσοδοφόρα; Ποια ικανότητα του σώματος δεν μειώνεται και δεν σβήνει από την αφροντισιά, την τρυφηλότητα και την κακή κατάσταση της υγείας; Ποια, πάλι, φύση ασθενική δεν έδειξε μεγάλη πρόοδο στη δύναμη, για κείνους που γυμνάστηκαν κι αθλήθηκαν εντατικά; Ποια άλογα, σωστά δαμασμένα όταν ήταν πουλάρια, δεν έγινα υπάκουα στους αναβάτες; Ποια, πάλι, που έμειναν αδάμαστα, δεν έγιναν ατίθασα και οξύθυμα; Γιατί, όμως, ν' απορούμε με τα άλλα, εκεί που βλέπουμε πολλά από τα αγριότερα θηρία να τιθασεύονται και να γίνονται υποχείρια μας με την κοπιώδη προσπάθεια; Σωστά, μάλιστα, απάντησε και ο Θεσσαλός, όταν ρωτήθηκε ποιοι είναι οι πιο πράοι Θεσσαλοί: «Εκείνοι που σταμάτησαν να πολεμάνε». Προς τι, λοιπόν, να λέμε πολλά; Το ήθος, δηλαδή, είναι μακρόχρονη συνήθεια, και, αν κάποιος τις αρετές του ήθους τις

ἀρετὰς ἐθικὰς ἄν τις λέγῃ, οὐκ ἄν τι πλημμελεῖν δόξειεν. ἑνὶ δὲ περὶ τούτων ἔτι παραδείγματι χρησάμενος ἀπαλλάξομαι τοῦ ἔτι περὶ αὐτῶν μηκύνειν. Λυκοῦργος γὰρ ὁ τῶν Λακεδαιμονίων νομοθέτης δύο σκύλακας τῶν αὐτῶν γονέων λαβὼν οὐδὲν ὁμοίως ἀλλήλοις ἤγαγεν, ἀλλὰ τὸν μὲν λίχνον ἀπέφηνε καὶ σινάμωρον, τὸν δ' ἐξιχνεύειν καὶ θηρᾶν δυνατόν. εἶτά ποτε τῶν Λακεδαιμονίων εἰς ταὐτὸ συνειλεγμένων, "μεγάλη τοι ῥοπὴ πρὸς
B ἀρετῆς κύησίν ἐστιν, ἄνδρες," ἔφησε, "Λακεδαιμόνιοι, καὶ ἔθη καὶ παιδεῖαι καὶ διδασκαλίαι καὶ βίων ἀγωγαί, καὶ ἐγὼ ταῦθ' ὑμῖν αὐτίκα δὴ μάλα ποιήσω φανερά." εἶτα προσαγαγὼν τοὺς δύο σκύλακας διαφῆκε, καταθεὶς εἰς μέσον λοπάδα καὶ λαγωὸν κατευθὺ τῶν σκυλάκων. καὶ ὁ μὲν ἐπὶ τὸν λαγωὸν ᾖξεν, ὁ δ' ἐπὶ τὴν λοπάδα ὥρμησε. τῶν δὲ Λακεδαιμονίων οὐδέπω συμβαλεῖν ἐχόντων τί ποτ' αὐτῷ τοῦτο δύναται καὶ τί βουλόμενος τοὺς σκύλακας ἐπεδείκνυεν, "οὗτοι γονέων," ἔφη, "τῶν αὐτῶν ἀμφότεροι, διαφόρου δὲ τυχόντες ἀγωγῆς ὁ μὲν λίχνος ὁ δὲ θηρευτὴς ἀποβέβηκε." καὶ περὶ μὲν ἐθῶν καὶ βίων ἀρκείτω ταῦτα.

C 5. *Περὶ δὲ τροφῆς* ἐχόμενον ἂν εἴη λέγειν. δεῖ δέ, ὡς ἐγὼ ἂν φαίην, αὐτὰς τὰς μητέρας τὰ τέκνα τρέφειν καὶ τούτοις τοὺς μαστοὺς ὑπέχειν· συμπαθέστερόν τε γὰρ θρέψουσι καὶ διὰ πλείονος ἐπιμελείας, ὡς ἂν ἔνδοθεν καὶ τὸ δὴ λεγόμενον ἐξ ὀνύχων ἀγαπῶσαι τὰ τέκνα. αἱ τίτθαι δὲ καὶ αἱ τροφοὶ τὴν εὔνοιαν ὑποβολιμαίαν καὶ παρέγγραπτον ἔχουσιν, ἅτε μισθοῦ φιλοῦσαι. δηλοῖ δὲ καὶ ἡ φύσις ὅτι δεῖ τὰς μητέρας ἃ γεγεννήκασιν αὐτὰς τιτθεύειν καὶ τρέφειν· διὰ γὰρ τοῦτο παντὶ ζῴῳ τεκόντι τὴν ἐκ

ονόμαζε «αρετές της συνήθειας»[10], δεν θα φαινόταν να σφάλλει. Δίνοντας ένα ακόμα παράδειγμα για τα παραπάνω, θα σταματήσω ύστερα την αναφορά στα ζητήματα αυτά. 0 Λυκούργος", λοιπόν, ο νομοθέτης των Λακεδαιμονίων, πήρε δυο κουταβάκια γεννημένα από τους ίδιους γονείς και τα μεγάλωσε με τρόπο εντελώς διαφορετικό το ένα από το άλλο, κάνοντας το ένα λαίμαργο και με ροπή στην κλοπή, και το άλλο ικανό στην ανίχνευση και επιτήδειο στο κυνήγι. Αργότερα, όταν κάποτε οι Λακεδαιμόνιοι είχαν συγκεντρωθεί σ' ένα μέρος, τους είπε: «Για τη δημιουργία της αρετής, Λακεδαιμόνιοι, μεγάλη συμβολή έχουν και η συνήθεια και η εκπαίδευση και η διδαχή και ο τρόπος αγωγής, και τούτα ευθύς θα σας τ' αποκαλύψω». Έφερε τότε τα δυο σκυλιά και τ' άφησε ελεύθερα, αφού έβαλε στη μέση μπροστά τους ένα δοχείο με φαγητό κι ένα λαγό. Τότε το ένα σκυλί κίνησε κατά τον λαγό, ενώ το άλλο όρμησε στο δοχείο. Οι Λακεδαιμόνιοι δεν μπορούσαν ακόμα να καταλάβουν τι σημασία απέδιδε σ' αυτό και με ποια πρόθεση τους έδειχνε τα σκυλιά˙ τότε τους είπε: «Και τα δύο τούτα είναι από τους ίδιους γονείς, αλλά, με το να λάβουν διαφορετική αγωγή, το ένα έγινε του φαγητού και το άλλο του κυνηγιού». Αρκούν αυτά, όμως, για τις συνήθεις και για τον τρόπο ζωής.

5. Στη σειρά έρχεται το ζήτημα της τροφής. Θα έλεγα ότι οι ίδιες οι μητέρες πρέπει να τρέφουν τα παιδιά τους και να τα θηλάζουν, γιατί και με πιο μεγάλη στοργή και με πιο πολλή φροντίδα θα τα θρέψουν, καθώς από μέσα τους και «εξ ονύχων»[12], κατά το λεγόμενο, αγαπούν τα παιδιά τους. Οι παραμάνες, αντίθετα, και οι τροφοί έχουν πλαστή και ψεύτικη στοργή, αφού την αμοιβή τους αγαπούν. Η φύση, μάλιστα, μαρτυρεί, ότι πρέπει να θηλάζουν και να τρέφουν τα παιδιά οι ίδιες οι μητέρες που τα γέννησαν για τον λόγο αυτό, δηλαδή, έδωσε (η φύση) σε κάθε ζώο που

τοῦ γάλακτος τροφὴν ἐχορήγησε. σοφὸν δ' ἄρα καὶ ἡ
D πρόνοια· διττοὺς ἐνέθηκε ταῖς γυναιξὶ τοὺς μαστούς, ἵνα, κἂν εἰ δίδυμα τέκοιεν, διττὰς ἔχοιεν τὰς τῆς τροφῆς πηγάς. χωρὶς δὲ τούτων εὐνούστεραι τοῖς τέκνοις γίγνοιντ' ἂν καὶ φιλητικώτεραι. καὶ μὰ Δί' οὐκ ἀπεικότως· ἡ συντροφία γὰρ ὥσπερ ἐπιτόνιόν ἐστι τῆς εὐνοίας. καὶ γὰρ τὰ θηρία τῶν συντρεφομένων ἀποσπώμενα ταῦτα ποθοῦντα φαίνεται. μάλιστα μὲν οὖν ὅπερ ἔφην αὐτὰς πειρατέον τὰ τέκνα τρέφειν τὰς μητέρας· εἰ δ' ἄρ' ἀδυνάτως ἔχοιεν ἢ διὰ σώματος ἀσθένειαν (γένοιτο γὰρ ἄν τι καὶ τοιοῦτον) ἢ πρὸς ἑτέρων τέκνων σπεύδουσαι γένεσιν, ἀλλὰ τάς γε τίτθας καὶ τροφοὺς οὐ τὰς τυχούσας ἀλλ' ὡς ἔνι μάλιστα σπουδαίας δοκιμαστέον
E ἐστί. πρῶτον μὲν τοῖς ἤθεσιν Ἑλληνίδας. ὥσπερ γὰρ τὰ μέλη τοῦ σώματος εὐθὺς ἀπὸ γενέσεως πλάττειν τῶν τέκνων ἀναγκαῖόν ἐστιν, ἵνα ταῦτ' ὀρθὰ καὶ ἀστραβῆ φύηται, τὸν αὐτὸν τρόπον ἐξ ἀρχῆς τὰ τῶν τέκνων ἤθη ῥυθμίζειν προσήκει. εὔπλαστον γὰρ καὶ ὑγρὸν ἡ νεότης, καὶ ταῖς τούτων ψυχαῖς ἁπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντήκεται· πᾶν δὲ τὸ σκληρὸν χαλεπῶς μαλάττεται.
F καθάπερ γὰρ σφραγῖδες τοῖς ἁπαλοῖς ἐναπομάττονται κηροῖς, οὕτως αἱ μαθήσεις ταῖς τῶν ἔτι παιδίων ψυχαῖς ἐναποτυποῦνται. καί μοι δοκεῖ Πλάτων ὁ δαιμόνιος ἐμμελῶν παραινεῖν ταῖς τίτθαις μηδὲ τοὺς τυχόντας μύθους τοῖς παιδίοις λέγειν, ἵνα μὴ τὰς τούτων ψυχὰς ἐξ ἀρχῆς ἀνοίας καὶ διαφθορᾶς ἀναπίμπλασθαι συμβαίνῃ. κινδυνεύει δὲ καὶ Φωκυλίδης ὁ ποιητὴς καλῶς παραινεῖν λέγων

χρὴ παῖδ' ἔτ' ἐόντα

γέννησε την τροφή του γάλακτος[13]. Η πρόνοια, επιπλέον, είναι σοφή˙ έδωσε στη γυναίκα διπλούς τους μαστούς, για να έχει διπλές τις πηγές της τροφής, ακόμα κι αν γεννήσει δίδυμα. Πέρα από αυτά, όμως, θα έχουν περισσότερη στοργή για τα παιδιά τους και μεγαλύτερη αγάπη. Και, μα τον Δία, δεν είναι παράλογο, γιατί το να τραφούν μαζί είναι σαν να τονώνει την αγάπη. Και τα θηρία, άλλωστε, αν χωριστούν από αυτά, με τα οποία τράφηκαν μαζί, φαίνονται να τ' αναζητούν[14]. Κατ' εξοχήν, λοιπόν, όπως είπα, πρέπει να προσπαθούν οι μητέρες να τρέφουν οι ίδιες τα παιδιά τους· αν, όμως, δεν μπορούν, είτε λόγω σωματικής ασθένειας (θα μπορούσε, άλλωστε, να συμβεί και κάτι τέτοιο) είτε λόγω του ότι βιάζονται να γεννήσουν άλλα παιδιά, πρέπει, βέβαια, να παίρνουν όχι τυχαίες παραμάνες και τροφούς αλλά τις όσο γίνεται καλύτερες. Κατ' αρχάς αυτές που είναι Ελληνίδες στα ήθη[15]. Όπως, δηλαδή, είναι απαραίτητο να διαπλάθουμε αμέσως από τη στιγμή της γέννησης τα μέλη των παιδιών, για να γίνουν ευθέα και ίσια, κατά τον ίδιο τρόπο είναι σωστό να διευθετούμε εξ αρχής τα ήθη των παιδιών. Είναι, άλλωστε, εύπλαστη και ρευστή η νεότητα, και στις μαλακές ακόμα ψυχές των νέων εντυπώνονται τα διδάγματα. Οτιδήποτε σκληρό, όμως, δύσκολα μαλάσσεται. Όπως, δηλαδή, οι σφραγίδες αποτυπώνονται καθαρά στο μαλακό κερί, έτσι και οι μαθήσεις αποτυπώνονται καθαρά στις ψυχές εκείνων που είναι ακόμα παιδιά[16]. Κατά τη γνώμη μου, σωστά προτρέπει ο θεϊκός Πλάτων τις τροφούς να μη λένε στα παιδιά τους πρώτους τυχόντες μύθους[17], για να μη συμβεί και πληρωθούν εξ αρχής οι ψυχές τους με ανοησία και διαφθορά. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, σωστά προτρέπει και ο ποιητής Φωκυλίδης, λέγοντας

πρέπει, όσο είναι ακόμα παιδί,

καλὰ διδάσκειν ἔργα.

6. Οὐ τοίνυν οὐδὲ τοῦτο παραλιπεῖν ἄξιόν ἐστιν, ὅτι καὶ τὰ παιδία τὰ μέλλοντα τοῖς τροφίμοις ὑπηρετεῖν καὶ τούτοις σύντροφα γίγνεσθαι ζητητέον πρώτιστα μὲν
4 σπουδαῖα τοὺς τρόπους, ἔτι μέντοι Ἑλληνικὰ καὶ περίτρανα λαλεῖν, ἵνα μὴ συναναχρωννύμενοι βαρβάροις καὶ τὸ ἦθος μοχθηροῖς ἀποφέρωνταί τι τῆς ἐκείνων φαυλότητος. καὶ οἱ παροιμιαζόμενοι δέ φασιν οὐκ ἀπὸ τρόπου λέγοντες, ὅτι "ἂν χωλῷ παροικήσῃς, ὑποσκάζειν μαθήσῃ."

7. Ἐπειδὰν τοίνυν ἡλικίαν λάβωσιν ὑπὸ παιδαγωγοῖς τετάχθαι, ἐνταῦθα δὴ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἑκτέον ἐστὶ τῆς τούτων καταστάσεως, ὡς μὴ λάθωσιν ἀνδραπόδοις ἢ βαρβάροις ἢ παλιμβόλοις τὰ τέκνα παραδόντες. ἐπεὶ νῦν γε τὸ γιγνόμενον πολλοῖς ὑπερκαταγέλαστόν ἐστι. τῶν
B γὰρ δούλων τῶν σπουδαίων τοὺς μὲν γεωργοὺς ἀποδεικνύουσι, τοὺς δὲ ναυκλήρους τοὺς δ' ἐμπόρους τοὺς δ' οἰκονόμους τοὺς δὲ δανειστάς· ὅ τι δ' ἂν εὕρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίχνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τούτῳ φέροντες ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς. δεῖ δὲ τὸν σπουδαῖον παιδαγωγὸν τοιοῦτον εἶναι τὴν φύσιν οἷόσπερ ἦν ὁ Φοῖνιξ ὁ τοῦ Ἀχιλλέως παιδαγωγός.

Τὸ δὲ πάντων μέγιστον καὶ κυριώτατον τῶν εἰρημένων ἔρχομαι φράσων. διδασκάλους γὰρ ζητητέον τοῖς τέκνοις, οἳ καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἄριστοι· πηγὴ
C γὰρ καὶ ῥίζα καλοκαγαθίας τὸ νομίμου τυχεῖν παιδείας. καὶ καθάπερ τὰς χάρακας οἱ γεωργοὶ τοῖς φυτοῖς παρατιθέασιν, οὕτως οἱ νόμιμοι τῶν διδασκάλων ἐμμελεῖς τὰς

τα καλά να του διδάσκεις έργα™.

6. Δεν είναι, όμως, σωστό να παραλείψουμε και τούτο' πρέπει να επιδιώξουμε ώστε και τα παιδιά που θα υπηρετούν αυτά που τρέφουμε και που θα γίνουν σύντροφοι τους να έχουν, κατ' αρχάς, εξαίρετη συμπεριφορά, και ακόμα να μιλούν Ελληνικά και ν' ακούγεται καθαρά η λαλιά τους, για να μην πάρουν (τα παιδιά μας) τίποτα από την αναξιότητα βάρβαρων στη γλώσσα και ταπεινών στο ήθος παιδιών, έχοντας συναναστροφές με αυτά. Έτσι λένε και κείνοι που χρησιμοποιούν παροιμίες, μιλώντας σωστά, ότι «αν μείνεις κοντά σε κουτσό, θα μάθεις να κουτσαίνεις»[19].

7. Όταν, λοιπόν, φτάσουν στην κατάλληλη ηλικία για να τεθούν υπό την καθοδήγηση των παιδαγωγών, εδώ πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή στην κατάσταση των τελευταίων, για να μην παραδώσουν οι γονείς χωρίς να το καταλάβουν τα παιδιά τους σε δούλους ή βάρβαρους ή σε άτομα ανερμάτιστα. Αυτό, πάντως, που κάνουν τώρα πολλοί, είναι γελοιότατο. Από τους αξιόλογους δούλους, δηλαδή, άλλους κάνουν γεωργούς, άλλους ναυτικούς, άλλους εμπόρους, άλλους οικονόμους και άλλους χρηματιστές, ενώ όποιο μέθυσο και λαίμαργο ανδράποδο βρουν, άχρηστο για οτιδήποτε, σε τούτο οδηγούν και παραδίδουν τα παιδιά τους. Ο σπουδαίος παιδαγωγός, όμως, πρέπει να έχει φυσική σύσταση όπως ο Φοίνιξ[20], ο παιδαγωγός του Αχιλλέα.

Έρχομαι τώρα, λοιπόν, να πω το σπουδαιότερο και κυριότερο απ' όσα προανέφερα. Πρέπει ν' αναζητάμε για τα παιδιά δασκάλους αδιάβλητους στη ζωή τους και ανεπίληπτους στη συμπεριφορά τους και άριστους στις γνώσεις τους, δεδομένου ότι πηγή και ρίζα της χρηστότητας και της αρετής είναι το να λάβουμε την πρέπουσα παιδεία. Όπως, λοιπόν, οι γεωργοί βάζουν πλάι στα φυτά τα στηρίγματα, έτσι και οι σωστοί δάσκαλοι βάζουν σωστά στη-

ὑποθήκας καὶ παραινέσεις παραπηγνύουσι τοῖς νέοις, ἵν' ὀρθὰ τούτων βλαστάνῃ τὰ ἤθη. νῦν δέ τις κἂν καταπτύσειε τῶν πατέρων ἐνίων, οἵτινες πρὶν δοκιμάσαι τοὺς μέλλοντας διδάσκειν, δι' ἄγνοιαν, ἔσθ' ὅτε καὶ δι' ἀπειρίαν, ἀνθρώποις ἀδοκίμοις καὶ παρασήμοις ἐγχειρίζουσι τοὺς παῖδας. καὶ οὔπω τοῦτ' ἐστὶ καταγέλαστον εἰ δι' ἀπειρίαν αὐτὸ πράττουσιν, ἐκεῖνο δ' ἐσχάτως ἄτοπον.
D τὸ ποῖον; ἐνίοτε γὰρ εἰδότες, αἰσθόμενοι δὲ καὶ ἄλλων αὐτοῖς τοῦτο λεγόντων, τὴν ἐνίων τῶν παιδευτῶν ἀπειρίαν ἅμα καὶ μοχθηρίαν, ὅμως τούτοις ἐπιτρέπουσι τοὺς παῖδας, οἱ μὲν ταῖς τῶν ἀρεσκευομένων ἡττώμενοι κολακείαις, εἰσὶ δ' οἳ καὶ δεομένοις χαριζόμενοι φίλοις, παρόμοιον ποιοῦντες ὥσπερ ἂν εἴ τις τῷ σώματι κάμνων τὸν σὺν ἐπιστήμῃ δυνηθέντ' ἂν σῶσαι παραλιπών, φίλῳ χαριζόμενος τὸν δι' ἀπειρίαν ἀπολέσαντ' ἂν αὐτὸν προέλοιτο, ἢ ναύκληρον τὸν ἄριστον ἀφεὶς τὸν χείριστον
E δοκιμάσειε φίλου δεηθέντος. Ζεῦ καὶ θεοὶ πάντες, πατὴρ τις καλούμενος πλείω λόγον τῆς τῶν δεομένων ποιεῖται χάριτος ἢ τῆς τῶν τέκνων παιδεύσεως; εἶτ' οὐκ εἰκότα πολλάκις Σωκράτης ἐκεῖνος ὁ παλαιὸς ἔλεγεν, ὅτι εἴπερ ἄρα δυνατὸν ἦν, ἀναβάντα ἐπὶ τὸ μετεωρότατον τῆς πόλεως ἀνακραγεῖν μέρος "ὦ ἄνθρωποι, ποῖ φέρεσθε, οἵτινες χρημάτων μὲν κτήσεως πέρι πᾶσαν ποιεῖσθε σπουδήν, τῶν δ' υἱέων, οἷς ταῦτα καταλείψετε, μικρὰ φροντίζετε;" τούτοις δ' ἂν ἔγωγε προσθείην ὅτι οἱ τοιοῦτοι πατέρες παραπλήσιον ποιοῦσιν, οἷον εἴ τις τοῦ μὲν ὑποδήματος φροντίζοι, τοῦ δὲ ποδὸς ὀλιγώρως ἔχοι.

ρίγματα πλάι. στους νέους τις υποθήκες και τις συμβουλές τους, για να βλασταίνει ευθύ το ήθος τους. Τώρα, όμως, θα μπορούσε κάποιος και να φτύσει μερικούς πατέρες, οι οποίοι, προτού να δοκιμάσουν τους μέλλοντες να διδάξουν, αφήνουν τα παιδιά τους, από άγνοια και μερικές φορές από αδαημοσύνη, στα χέρια ανθρώπων απαράδεκτων και ανάξιων. Και δεν είναι αυτό πια το καταγέλαστο, αν το κάνουν από αδαημοσύνη, αλλά το εντελώς άτοπο είναι τούτο. Ποιο; Ότι μερικές φορές, αν και γνωρίζουν, κι ακόμα αν και μαθαίνουν από άλλους που τους πληροφορούν, την απαιδευσία και μαζί φαυλότητα ορισμένων εκπαιδευτών, παρά ταύτα αναθέτουν σ' αυτούς τα παιδιά τους, άλλοι γιατί υποκύπτουν στις κολακείες εκείνων που πάνε να γίνουν αρεστοί, και ορισμένοι άλλοι γιατί θέλουν να ευχαριστήσουν φίλους τους, οι οποίοι τους παρακαλούν. Ενεργούν έτσι όμοια όπως ο ασθενής που παρακάμπτει αυτόν, ο οποίος, όντας κάτοχος της γνώσης, μπορεί να τον σώσει, και, για να ευχαριστήσει κάποιον φίλο του, προτιμάει άλλον, ο οποίος από έλλειψη γνώσεων μπορεί να τον καταστρέψει, ή όμοια οπως εκείνος που, επειδή του το ζήτησε κάποιος φίλος του, αφήνει τον καλύτερο κυβερνήτη πλοίου και παίρνει τον χειρότερο. Δία και όλοι οι θεοί, μπορεί κάποιος που λέγεται πατέρας να υπολογίζει περισσότερο το χατίρι εκείνων που τον παρακαλούν απ' ό,τι τη μόρφωση των παιδιών του; Καλά δεν έλεγε, λοιπόν, πολλές φορές, ο περίφημος Σωκράτης, ο παλαιός, ότι, αν μπορούσε, θ' ανέβαινε στο πιο ψηλό σημείο της πόλης και θα φώναζε: «Τι κάνετε, άνθρωποι, που κάθε σπουδή δείχνετε για την απόκτηση χρημάτων, ενώ για τα παιδιά σας, που θα τους αφήσετε τα χρήματα, λίγο σας νοιάζει;[21]» Στα λόγια αυτά θα προσέθετα από πλευράς μου ότι τέτοιοι πατέρες κάνουν όμοια με το να φρόντιζε κάποιος τα παπούτσια του αλλά ν' αδιαφορούσε για τα πόδια του. Πολλοί

F πολλοὶ δ' εἰς τοσοῦτο τῶν πατέρων προβαίνουσι φιλαρ-
γυρίας ἅμα καὶ μισοτεκνίας, ὥσθ' ἵνα μὴ πλείονα μισθὸν
τελέσειαν, ἀνθρώπους τοῦ μηδενὸς τιμίους αἱροῦνται τοῖς
τέκνοις παιδευτάς, εὔωνον ἀμαθίαν διώκοντες. ᾗ καὶ
Ἀρίστιππος οὐκ ἀκόμψως ἀλλὰ καὶ πάνυ ἀστείως
ἐπέσκωψε τῷ λόγῳ πατέρα νοῦ καὶ φρενῶν κενόν.
ἐρωτήσαντος γάρ τινος αὐτὸν πόσον αἰτοίη μισθὸν ὑπὲρ
τῆς τοῦ τέκνου παιδεύσεως, "χιλίας" ἔφησε "δραχμάς."
τοῦ δ' "Ἡράκλεις" εἰπόντος, "ὡς ὑπέρπολυ τὸ αἴτημα·
5 δύναμαι γὰρ ἀνδράποδον χιλίων πρίασθαι," "τοιγαροῦν"
εἶπε "δύο ἕξεις ἀνδράποδα, καὶ τὸν υἱὸν καὶ ὃν ἂν πρίῃ."
τὸ δ' ὅλον πῶς οὐκ ἄτοπον τῇ μὲν δεξιᾷ συνεθίζειν τὰ
παιδία δέχεσθαι τὰς τροφάς, κἂν εἰ προτείνειε τὴν
ἀριστεράν, ἐπιτιμᾶν, μηδεμίαν δὲ ποιεῖσθαι πρόνοιαν
τοῦ λόγων ἐπιδεξίων καὶ νομίμων ἀκούειν;

Τί οὖν συμβαίνει τοῖς θαυμαστοῖς πατράσιν, ἐπειδὰν
κακῶς μὲν θρέψωσι κακῶς δὲ παιδεύσωσι τοὺς υἱεῖς,
ἐγὼ φράσω. ὅταν γὰρ εἰς ἄνδρας ἐγγραφέντες τοῦ μὲν
ὑγιαίνοντος καὶ τεταγμένου βίου καταμελήσωσιν, ἐπὶ δὲ
B τὰς ἀτάκτους καὶ ἀνδραποδώδεις ἡδονὰς ἑαυτοὺς κρη-
μνίσωσι, τότε δὴ μεταμέλονται τὴν τῶν τέκνων προδε-
δωκότες παιδείαν, ὅτ' οὐδὲν ὄφελος, τοῖς ἐκείνων ἀδική-
μασιν ἀδημονοῦντες. οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν κόλακας καὶ
παρασίτους ἀναλαμβάνουσιν, ἀνθρώπους ἀσήμους καὶ
καταράτους καὶ τῆς νεότητος ἀνατροπέας καὶ λυμεῶ-
νας, οἱ δέ τινες ἑταίρας καὶ χαμαιτύπας λυτροῦνται
σοβαρὰς καὶ πολυτελεῖς, οἱ δὲ κατοψοφαγοῦσιν, οἱ δ'

πατέρες, εξ άλλου, φτάνουν σε τέτοιο σημείο αγάπης για το χρήμα και μίσους για τα παιδιά τους, ώστε, για ν' αποφύγουν τις μεγαλύτερες αμοιβές, διαλέγουν για δασκάλους των παιδιών τους ανθρώπους χωρίς αξία, επιζητώντας τη συμφερτική αμάθεια. Έτσι και ο Αρίστιππος, όχι αδέξια, ίσα ίσα πολύ χαριτωμένα, έδωσε σκωπτική απάντηση σε κάποιον ανόητο και άφρονα πατέρα. Όταν, δηλαδή, τον ρώτησε ένας πόσα χρήματα θα ζητούσε για την εκπαίδευση του παιδιού του, απάντησε: «Χίλιες δραχμές». Ο άλλος τότε είπε: «Μα τον Ηρακλή, σαν υπέρογκη η απαίτηση σου· με χίλιες δραχμές αγοράζω δούλο». Και ο Αρίστιππος του απάντησε: «Τότε, λοιπόν, θα έχει δύο δούλους· και τον γιο σου και κείνον που θ' αγοράσεις». Γενικά, πώς δεν είναι άτοπο να συνηθίζουμε, αφ' ενός, τα παιδιά να πιάνουν τις τροφές με το δεξιό χέρι, και, σε περίπτωση που απλώσουν το αριστερό, να τα παρατηρούμε, αλλά να μη λαμβάνουμε, αφ' ετέρου, καμιά πρόνοια για ν' ακούνε λόγους κατάλληλους και σωστούς;

Θα σας πω, λοιπόν, τι συμβαίνει με τους αξιοθαύμαστους αυτούς πατέρες, από την ώρα που κακώς αναθρέψουν και κακώς εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους. Όταν (τα παιδιά), αφού καταταχτούν στην τάξη των ανδρών[22], αδιαφορήσουν για τη σωστή και εύτακτη ζωή και καταβαραθρωθούν στις άτακτες και δουλικές απολαύσεις, τότε, λοιπόν —όταν δεν μπορεί να υπάρξει όφελος—, μετανοούν οι πατέρες τους, που υπήρξαν πλημμελείς ως προς την παιδεία των παιδιών τους, αγωνιώντας για τη λανθασμένη διαγωγή τους. Κάποιοι από αυτούς[23] παίρνουν μαζί τους τούς κόλακες και τους παρασίτους, τιποτένιους ανθρώπους και καταραμένους, διασαλευτές και εκμεταλλευτές της νεότητας, άλλοι εξαγοράζουν την ελευθερία για εταίρες και πόρνες, αυθάδεις και πολυδάπανες, άλλοι ρίχνονται στις γαστρονομικές απολαύσεις, άλλοι εξοκείλουν στους

εἰς κύβους καὶ κώμους ἐξοκέλλουσιν, ἤδη δέ τινες καὶ
τῶν νεανικωτέρων ἅπτονται κακῶν, μοιχεύοντες καὶ
κιττοφοροῦντες καὶ μίαν ἡδονὴν θανάτου τιμώμενοι.
C φιλοσοφίᾳ δ' ὁμιλήσαντες οὗτοι οὐ τοιούτοις ἴσως
πράγμασιν ἑαυτοὺς ἂν καταπειθεῖς παρέσχοντο, καὶ τό
γε παράγγελμα τοῦ Διογένους ἔμαθον ἄν, ὃς φορτικῶς
μὲν τοῖς ῥήμασιν ἀληθῶς δὲ τοῖς πράγμασι παραινεῖ καί
φησιν "εἴσελθε εἰς πορνεῖόν που, ἵνα μάθῃς ὅτι τῶν
ἀναξίων τὰ τίμια οὐδὲν διαφέρει."

8. *Συνελὼν* τοίνυν ἐγώ φημι (καὶ χρησμολογεῖν
μᾶλλον ἢ παραινεῖν δόξαιμ' ἂν εἰκότως) ὅτι ἓν πρῶτον
καὶ μέσον καὶ τελευταῖον ἐν τούτοις κεφάλαιον ἀγωγὴ
σπουδαία καὶ παιδεία νόμιμός ἐστι, καὶ ταῦτα φορὰ καὶ
συνεργὰ πρὸς ἀρετὴν καὶ πρὸς εὐδαιμονίαν φημί. καὶ τὰ
μὲν ἄλλα τῶν ἀγαθῶν ἀνθρώπινα καὶ μικρὰ καὶ οὐκ
D ἀξιοσπούδαστα καθέστηκεν. εὐγένεια καλὸν μέν, ἀλλὰ
προγόνων ἀγαθόν. πλοῦτος δὲ τίμιον μέν, ἀλλὰ τύχης
κτῆμα, ἐπειδὴ τῶν μὲν ἐχόντων πολλάκις ἀφείλετο, τοῖς
δ' οὐκ ἐλπίσασι φέρουσα προσήνεγκε, καὶ ὁ πολὺς
πλοῦτος σκοπὸς ἔκκειται τοῖς βουλομένοις βαλλάντια
τοξεύειν, κακούργοις οἰκέταις καὶ συκοφάνταις, καὶ τὸ
μέγιστον, ὅτι καὶ τοῖς πονηροτάτοις μέτεστι. δόξα γε
μὴν σεμνὸν μέν, ἀλλ' ἀβέβαιον. κάλλος δὲ περιμάχητον
μέν, ἀλλ' ὀλιγοχρόνιον. ὑγίεια δὲ τίμιον μέν, ἀλλ'
εὐμετάστατον. ἰσχὺς δὲ ζηλωτὸν μέν, ἀλλὰ νόσῳ εὐάλω-
E τον καὶ γήρᾳ. τὸ δ' ὅλον εἴ τις ἐπὶ τῇ τοῦ σώματος ῥώμῃ
φρονεῖ, μαθέτω γνώμης διαμαρτάνων. πόστον γάρ ἐστιν

κύβους[24] και στα γλεντοκοπήματα, ενώ κάποιοι καταπιάνονται με ακόμα πιο αλαζονικά κακά, μοιχεύοντας και καταστρέφοντας οικογένειες, έτοιμοι να πληρώσουν με την ίδια τη ζωή τους για μια και μόνη απόλαυση. Αν, όμως, αυτοί είχαν επιδοθεί στη φιλοσοφία, δεν θ' αφήνονταν ίσως να υποταχθούν σε τέτοια πράγματα, και θα κατανοούσαν ίσως την προτροπή του Διογένη, ο οποίος με σκληρές λέξεις αλλά με αληθινά πράγματα συμβουλεύει και λέει: «Μπες στο πορνείο, νεαρέ, για να καταλάβεις πως αυτό που έχει χρηματικό κόστος δεν διαφέρει από αυτό που δεν κοστίζει τίποτα».

8. Δηλώνω, λοιπόν, συγκεφαλαιώνοντας (και εύλογα θα έδινα την εντύπωση ότι χρησμοδοτώ[25] περισσότερο παρά συμβουλεύω), ότι στα ζητήματα τούτα το ένα και μόνο αρχικό, μεσαίο και τελικό κεφάλαιο είναι η εξαίρετη αγωγή και η σωστή παιδεία, και λέω πως τούτα είναι που κατευθύνουν και συνεργούν προς την αρετή και την ευδαιμονία. Τα υπόλοιπα αγαθά είναι ανθρώπινα (θνητά) και ταπεινά και όχι άξια να διατρίψει κάποιος. Η καλή καταγωγή, βέβαια, είναι ωραίο πράγμα, αλλά αγαθό των προγόνων. Ο πλούτος επίσης είναι πολύτιμο, αλλά απόκτημα της τύχης, γιατί αυτή πολλές φορές τον αφαιρεί απ' όσους τον έχουν και τον δίνει σε όσους δεν το ελπίζουν. Ο μεγάλος πλούτος, εξ άλλου, είναι στόχος για κείνους που εννοούν να σημαδεύουν τα βαλάντια, για κακούργους υπηρέτες και συκοφάντες, και —το σπουδαιότερο— πλούτο μπορούν να έχουν και οι πιο φαύλοι. Η δόξα, επίσης, είναι πράγμα αξιοσέβαστο αλλά αβέβαιο. Η ομορφιά περιζήτητο αλλά ολιγόχρονο. Η υγεία πολύτιμο αλλά ευμετάβολο. Η δύναμη, πάλι, είναι πράγμα επίζηλο αλλά ευάλωτο στην αρρώστια και στα γηρατειά. Συνολικά, αν κάποιος επαίρεται για τη σωματική ισχύ του, ας γνωρίζει ότι έχει λανθασμένη γνώμη. Η ανθρώπινη δύναμη, άλλωστε, τι

ἰσχὺς ἀνθρωπίνη τῆς τῶν ἄλλων ζῴων δυνάμεως; λέγω
δ' οἷον ἐλεφάντων καὶ ταύρων καὶ λεόντων. παιδεία δὲ
τῶν ἐν ἡμῖν μόνον ἐστὶν ἀθάνατον καὶ θεῖον. καὶ δύο τὰ
πάντων ἐστὶ κυριώτατα ἐν ἀνθρωπίνῃ φύσει, νοῦς καὶ
λόγος. καὶ ὁ μὲν νοῦς ἀρχικός ἐστι τοῦ λόγου, ὁ δὲ λόγος
ὑπηρετικὸς τοῦ νοῦ, τύχῃ μὲν ἀνάλωτος, συκοφαντίᾳ δ'
ἀναφαίρετος, νόσῳ δ' ἀδιάφθορος, γήρᾳ δ' ἀλύμαντος.
μόνος γὰρ ὁ νοῦς παλαιούμενος ἀνηβᾷ, καὶ ὁ χρόνος
τἆλλα πάντ' ἀφαιρῶν τῷ γήρᾳ προστίθησι τὴν ἐπιστή-
F μην. ὅ γε μὴν πόλεμος χειμάρρου δίκην πάντα σύρων καὶ
πάντα παραφέρων μόνην οὐ δύναται παιδείαν παρελέ-
σθαι. καί μοι δοκεῖ Στίλπων ὁ Μεγαρεὺς φιλόσοφος
ἀξιομνημόνευτον ποιῆσαι ἀπόκρισιν, ὅτε Δημήτριος
ἐξανδραποδισάμενος τὴν πόλιν εἰς ἔδαφος κατέβαλε καὶ
τὸν Στίλπωνα ἤρετο μή τι ἀπολωλεκὼς εἴη. καὶ ὅς "οὐ
δῆτα," εἶπε, "πόλεμος γὰρ οὐ λαφυραγωγεῖ ἀρετήν."
6 σύμφωνος δὲ καὶ συνῳδὸς καὶ ἡ Σωκράτους ἀπόκρισις
ταύτῃ φαίνεται. καὶ γὰρ οὗτος ἐρωτήσαντος αὐτόν μοι
δοκεῖ Γοργίου ἣν ἔχει περὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως
ὑπόληψιν καὶ εἰ νομίζει τοῦτον εὐδαίμονα εἶναι, "οὐκ
οἶδ'," ἔφησε, "πῶς ἀρετῆς καὶ παιδείας ἔχει," ὡς τῆς
εὐδαιμονίας ἐν τούτοις, οὐκ ἐν τοῖς τυχηροῖς ἀγαθοῖς
κειμένης.

9. Ὥσπερ δὲ παραινῶ τῆς παιδείας τῶν τέκνων
μηδὲν ποιεῖσθαι προὐργιαίτερον, οὕτως αὖ πάλιν φημὶ
δεῖν τῆς ἀδιαφθόρου καὶ ὑγιαινούσης ἔχεσθαι, τῶν δὲ πα-
B νηγυρικῶν λήρων ὡς πορρωτάτω τοὺς υἱεῖς ἀπάγειν. τὸ
γὰρ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τοῖς σοφοῖς ἐστιν ἀπαρέσκειν.

μέρος της δύναμης των άλλων ζώων μπορεί να είναι; Εννοώ, λόγου χάρη, των ελεφάντων, των ταύρων και, των λιονταριών. Από τα δικά μας αγαθά, όμως, η παιδεία είναι το μόνο αθάνατο και θεϊκό. Τα κυριότερα όλων στοιχεία της ανθρώπινης φύσης είναι δύο, ο νους και ο λόγος. 0 νους, αφ' ενός, κυβερνάει τον λόγο, ενώ ο λόγος υπηρετεί τον νου, που δεν αλίσκεται από την τύχη, δεν αφαιρείται από τη συκοφαντία, δεν φθείρεται από την αρρώστια, δεν καταστρέφεται από τα γηρατειά. Μόνος ο νους, δηλαδή, γηράσκοντας μπορεί ν' ανανεώνεται, και ο χρόνος, που αφαιρεί όλα τα άλλα με τα γηρατειά, προσθέτει τη γνώση. Ο πόλεμος, εξ άλλου, που σαν χείμαρρος παρασέρνει και σαρώνει τα πάντα, μόνο την παιδεία δεν μπορεί ν' αρπάξει. Κατά τη γνώμη μου, αξιομνημόνευτη είναι η απάντηση που έδωσε ο Στίλπων[26], ο Μεγαρεύς φιλόσοφος, όταν ο Δημήτριος, αφού εξανδραπόδισε τους κατοίκους των Μεγάρων και κατέστρεψε την πόλη, τον ρώτησε αν έχει χάσει κάτι. Ο Στίλπων τότε απάντησε: «Όχι, βέβαια' ο πόλεμος δεν μπορεί να πάρει λάφυρο την αρετή». Σύμφωνη και αρμονική με τα παραπάνω λόγια φαίνεται και η απάντηση του Σωκράτη. Αυτός, λοιπόν, όταν τον ρώτησε ο Γοργίας, νομίζω, τι πιστεύει για τον μεγάλο βασιλιά και αν τον θεωρεί ευδαίμονα, απάντησε: «Δεν ξέρω την κατάσταση του όσο αφορά την αρετή και την παιδεία»[27], με τη σκέψη πως σε τούτα έγκειται η ευδαιμονία και όχι στα αγαθά που προέρχονται από την τύχη.

9. Κατά τον τρόπο ακριβώς που συμβουλεύω να μη θεωρούμε τίποτε πιο σημαντικό από την παιδεία των παιδιών μας, κατά τον ίδιο τρόπο πάλι υποστηρίζω ότι πρέπει ν' ακολουθούμε την αδιάφθορη και σώφρονα παιδεία, ενώ πρέπει να κρατάμε τα παιδιά μακριά από τις επιδεικτικές μωρολογίες. Το ν' αρέσεις, άλλωστε, στους πολλούς σημαίνει πως δεν αρέσεις στους σοφούς. Υπέρ του λόγου μου

μαρτυρεῖ δέ μου τῷ λόγῳ καὶ Εὐριπίδης λέγων

ἐγὼ δ᾽ ἄκομψος εἰς ὄχλον δοῦναι λόγον,
εἰς ἥλικας δὲ κὠλίγους σοφώτερος.
ἔχει δὲ μοῖραν καὶ τόδ᾽· οἱ γὰρ ἐν σοφοῖς
φαῦλοι παρ᾽ ὄχλῳ μουσικώτεροι λέγειν.

ὁρῶ δ᾽ ἔγωγε τοὺς τοῖς συρφετώδεσιν ὄχλοις ἀρεστῶς καὶ κεχαρισμένως ἐπιτηδεύοντας λέγειν καὶ τὸν βίον ὡς τὰ πολλὰ ἀσώτους καὶ φιληδόνους ἀποβαίνοντας. καὶ νὴ Δί'' εἰκότως. εἰ γὰρ ἄλλοις ἡδονὰς παρασκευάζοντες
C ἀμελοῦσι τοῦ καλοῦ, σχολῇ γ᾽ ἂν τῆς ἰδίας ἡδυπαθείας καὶ τρυφῆς ὑπεράνω τὸ ὀρθὸν καὶ ὑγιὲς ποιήσαιντο ἢ τὸ σῶφρον ἀντὶ τοῦ τερπνοῦ διώξαιεν. πρὸς δὲ τούτοις τί ἂν τοὺς παῖδας * *; καλὸν γάρ τοι μηδὲν εἰκῇ μήτε λέγειν μήτε πράττειν, καὶ κατὰ τὴν παροιμίαν "χαλεπὰ τὰ καλά." οἱ δ᾽ αὐτοσχέδιοι τῶν λόγων πολλῆς εὐχερείας καὶ ῥᾳδιουργίας εἰσὶ πλήρεις, οὔθ᾽ ὅθεν ἀρκτέον οὔθ᾽ ὅποι παυστέον ἐστὶν εἰδότων. χωρὶς δὲ τῶν ἄλλων πλημμελημάτων οἳ ἂν ἐκ τοῦ παραχρῆμα λέγωσιν, εἰς ἀμετρίαν δεινὴν ἐκπίπτουσι καὶ πολυλογίαν. σκέψις δ᾽ οὐκ ἐᾷ τῆς
D ἱκνουμένης συμμετρίας τὸν λόγον ἐκπίπτειν. ὁ Περικλῆς, "ὡς ἡμῖν ἀκούειν παραδέδοται," καλούμενος ὑπὸ τοῦ δήμου πολλάκις οὐχ ὑπήκουσε, λέγων ἀσύντακτος εἶναι. ὡσαύτως δὲ καὶ Δημοσθένης ζηλωτὴς τῆς τούτου πολιτείας γενόμενος καλούντων αὐτὸν τῶν Ἀθηναίων σύμβουλον ἀντέβαινεν "οὐ συντέταγμαι" λέγων. καὶ ταῦτα

συνηγορεί και ο Ευριπίδης, που λέει

Για να μιλώ στο πλήθος είμαι αδέξιος,
είμαι, όμως, καλύτερος μπροστά σε συνομήλικους μου και σε λίγους.
Και τούτο, πάντως, χρησιμεύει" όσοι για τους σοφούς είναι κακοί, αυτοί μπροστά στον όχλο μιλάνε πιο ευχάριστα[2]****.**

Παρατηρώ, μάλιστα, ότι εκείνοι που είναι ικανοί να μιλούν αρεστά και ευχάριστα για τον μεγάλο όχλο στρέφονται και στη ζωή τους ως επί το πλείστον στις ασωτίες και στις απολαύσεις. Και, μα τον Δία, αυτό είναι φυσικό. Αν, δηλαδή, προσφέροντας στους άλλους απολαύσεις αδιαφορούν για το καλό, δύσκολα μπορούν να τοποθετήσουν την ορθότητα και τη φρόνηση πάνω από τη δική τους ηδυπάθεια και τρυφηλότητα, ή να επιδιώξουν τη σωφροσύνη αντί για την ευχαρίστηση. Εκτός αυτών, γιατί θα έπρεπε τα παιδιά...[29] Καλό είναι, άλλωστε, να μη λένε και να μην κάνουν τίποτα στην τύχη, και, κατά την παροιμία, «τα καλά είναι δύσκολα»[30]. Οι αυτοσχέδιοι λόγοι, όμως, είναι γεμάτοι ευκολία και ασημαντολογία, και ταιριάζουν σε ανθρώπους που δεν γνωρίζουν ούτε από πού πρέπει ν' αρχίζουν ούτε πού πρέπει να τελειώνουν. Πέρα από τα άλλα σφάλματα τους, όσοι μιλούν χωρίς προετοιμασία πέφτουν σε φοβερή αμετροέπεια και πολυλογία. Η επιμελημένη προετοιμασία, αντίθετα, δεν αφήνει τον λόγο να ξεπεράσει τα σωστά μέτρα. Ο Περικλής, «όπως πληροφορούμαστε από την παράδοση»[31], αν και πολλές φορές τον καλούσε ο λαός να μιλήσει, δεν υπάκουε, λέγοντας πως είναι απροετοίμαστος. Ομοίως και ο Δημοσθένης, που ήταν ένθερμος θαυμαστής της δημόσιας διαγωγής του Περικλή, όταν τον καλούσαν μερικές φορές οι Αθηναίοι για να τους συμβουλεύσει, δεν ανέβαινε να μιλήσει, λέγοντας! «Δεν έχω προετοιμαστεί»[32]. Τούτα,

μὲν ἴσως ἀδέσποτός ἐστι καὶ πεπλασμένη παράδοσις· ἐν
δὲ τῷ κατὰ Μειδίου τὴν τῆς σκέψεως ὠφέλειαν ἐναργῶς
παρίστησι. φησὶ γοῦν "ἐγὼ δ' ἐσκέφθαι μὲν ὦ ἄνδρες
Ἀθηναῖοι φημὶ κοὐκ ἂν ἀρνηθείην καὶ μεμελετηκέναι γ'
ὡς ἐνῆν μάλιστ' ἐμοί· καὶ γὰρ ἂν ἄθλιος ἦν, εἰ τοιαῦτο
E παθὼν καὶ πάσχων ἠμέλουν ὧν περὶ τούτων ἐρεῖν
ἔμελλον πρὸς ὑμᾶς." τὸ δὲ δεῖν παντάπασιν ἀποδοκιμά-
ζειν τῶν λόγων τὴν ἑτοιμότητα ἢ πάλιν αὖ ταύτην οὐκ
ἐπ' ἀξίοις ἀσκεῖν οὐ φαίην ἂν ἔγωγε, ἀλλ' ὡς ἐν
φαρμάκου μοίρᾳ τοῦτο ποιητέον ἐστί. μέχρι δὴ τῆς
τῶν ἀνδρῶν ἡλικίας οὐδὲν ἐκ τοῦ παρατυχόντος ἀξιῶ
λέγειν, ἀλλ' ὅταν τις ῥιζώσῃ τὴν δύναμιν, τότε τοῦτον
τῶν καιρῶν καλούντων ἐλευθεριάζειν τοῖς λόγοις προσή-
F κει. ὥσπερ γὰρ οἱ πολὺν χρόνον δεθέντες κἂν εἰ λυθεῖεν
ὕστερον, ὑπὸ τῆς πολυχρονίου τῶν δεσμῶν συνηθείας οὐ
δυνάμενοι βαδίζειν ὑποσκελίζονται, τὸν αὐτὸν τρόπον οἱ
πολλῷ χρόνῳ τὸν λόγον σφίγξαντες, κἂν εἴ ποτε ἐκ τοῦ
παραχρῆμα δεήσειεν εἰπεῖν, οὐδὲν ἧττον τὸν αὐτὸν τῆς
ἑρμηνείας χαρακτῆρα φυλάττουσι. τὸ δ' ἔτι παῖδας ὄντας
ἐᾶν ἐπὶ καιροῦ λέγειν ματαιολογίας τῆς ἐσχάτης αἴτιον
7 καθίσταται. ζωγράφος φασὶν ἄθλιος Ἀπελλῇ δείξας
εἰκόνα "ταύτην," ἔφη, "νῦν γέγραφα," ὁ δὲ "καὶ ἢν
μὴ λέγῃς" εἶπεν "οἶδ' ὅτι ταχὺ γέγραπται· θαυμάζω δὲ
πῶς οὐχὶ τοιαύτας πλείους γέγραφας."

Ὥσπερ τοίνυν (ἐπανάγω γὰρ πρὸς τὴν ἐξ ἀρχῆς τοῦ
λόγου ὑπόθεσιν) τὴν θεατρικὴν καὶ παρατράγῳδον,

βέβαια, ίσως να είναι αβέβαιη και πλαστή παράδοση, αλλά στον λόγο του «Κατά Μειδίου» εκθέτει με ενάργεια την ωφέλεια από την επιμελημένη προετοιμασία: «Παραδέχομαι, Αθηναίοι, και δεν θα ήταν δυνατό ν' αρνηθώ, ότι τα έχω σκεφτεί και μελετήσει όσο πιο καλά μπορούσα. Θα ήμουν, εξ άλλου, άθλιος, αν, παθαίνοντας στο παρελθόν και στο παρόν τέτοια πράγματα, αδιαφορούσα για όσα επρόκειτο να σας εκθέσω σχετικά με το ζήτημα»[33]. Από πλευράς μου, πάντως, δεν θα έλεγα ότι πρέπει ν' απορρίψουμε εντελώς τον άμεσο και απροετοίμαστο λόγο ή πάλι ότι δεν πρέπει να τον μεταχειριζόμαστε στην κατάλληλη περίσταση, αλλά ότι αυτό πρέπει να γίνεται σαν να πρόκειται για φάρμακο. Μέχρι, λοιπόν, να μπει κάποιος στην ανδρική ηλικία, ζητώ να μη λέει τίποτε απροετοίμαστα, αλλά, όταν αποκτήσει ριζωμένη μέσα του τη δύναμη του λόγου, τότε, εφόσον το καλεί η περίσταση, είναι πρέπον να δοκιμάσει και την ελεύθερη ομιλία. Όπως, δηλαδή, εκείνοι που είναι στα δεσμά για πολύ καιρό, ακόμα κι αν στη συνέχεια ελευθερωθούν, εξαιτίας της μακρόχρονης συνήθειας να είναι δεμένοι δεν μπορούν να περπατήσουν και πέφτουν χάνοντας το βήμα τους, κατά τον ίδιο τρόπο και όσοι σφίγγουν τον λόγο τους για πολύ καιρό, ακόμα κι αν κάποτε έπρεπε να μιλήσουν χωρίς προπαρασκευή, θα διαφυλάξουν εξ ίσου τον ίδιο χαρακτήρα της εκφοράς του λόγου. Το ν' αφήνεις, όμως, όσο είναι ακόμα παιδιά, να μιλάνε πρόχειρα, αποβαίνει αιτία του πιο ασυνάρτητου λόγου. Λένε πως, όταν κάποιος κακός ζωγράφος έδειξε στον Απελλή μια εικόνα και του είπε: «Τη ζωγράφισα τώρα», εκείνος του απάντησε: «Και να μη μου το έλεγες, καταλαβαίνω πως ζωγραφίστηκε γρήγορα' απορώ, μάλιστα, πώς δεν έχεις φτιάξει πιο πολλές τέτοιες».

Όπως λοιπόν —επιστρέφω στο αρχικό αντικείμενο του λόγου μου— (συνιστώ ν' αποφεύγουμε) το θεατρικό και

οὕτως αὖ πάλιν καὶ τὴν σμικρολογίαν τῆς λέξεως καὶ ταπείνωσιν παραινῶ διευλαβεῖσθαι καὶ φεύγειν· ἡ μὲν γὰρ ὑπέρογκος ἀπολίτευτός ἐστιν, ἡ δ' ἰσχνὴ λίαν
B ἀνέκπληκτος. καθάπερ δὲ τὸ σῶμα οὐ μόνον ὑγιεινὸν ἀλλὰ καὶ εὐεκτικὸν εἶναι χρή, καὶ τὸν λόγον ὡσαύτως οὐκ ἄνοσον μόνον ἀλλὰ καὶ εὔρωστον εἶναι δεῖ. τὸ μὲν γὰρ ἀσφαλὲς ἐπαινεῖται μόνον, τὸ δ' ἐπικίνδυνον καὶ θαυμάζεται. τὴν αὐτὴν δὲ τυγχάνω γνώμην ἔχων καὶ περὶ τῆς ἐν τῇ ψυχῇ διαθέσεως. οὔτε γὰρ θρασὺν οὔτ' ἄτολμον καὶ καταπλῆγα προσῆκεν εἶναι· τὸ μὲν γὰρ εἰς ἀναισχυντίαν, τὸ δ' εἰς ἀνδραποδωδίαν περιίσταται· ἔντεχνον δὲ τὸ τὴν μέσην ἐν ἅπασι τέμνειν ἐμμελές τε.

Βούλομαι δ', ἕως ἔτι μέμνημαι τῆς παιδείας ὡς ἔχω δόξης περὶ αὐτῆς, εἰπεῖν ὅτι τὸν μονόκωλον λόγον πρῶτον μὲν ἀμουσίας οὐ μικρὸν ποιοῦμαι τεκμήριον· ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν ἀψίκορον καὶ πάντη ἀνεπίμονον εἶναι νομίζω. μονῳδία γὰρ ἐν ἅπασίν ἐστι
C πλήσμιον καὶ πρόσαντες, ἡ δὲ ποικιλία τερπνόν, καθάπερ κἀν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν, οἷον ἀκούσμασιν ἢ θεάμασιν.

10. *Δεῖ* τοίνυν τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον μηδενὸς μηδὲ τῶν ἄλλων τῶν καλουμένων ἐγκυκλίων παιδευμάτων μήτ' ἀνήκοον μήτ' ἀθέατον ἐᾶν εἶναι, ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐκ παραδρομῆς μαθεῖν ὡσπερεὶ γεύματος ἕνεκεν (ἐν ἅπασι γὰρ τὸ τέλειον ἀδύνατον), τὴν δὲ φιλοσοφίαν πρεσβεύειν. ἔχω δὲ δι' εἰκόνος παραστῆσαι τὴν ἐμαυτοῦ
D γνώμην· ὥσπερ γὰρ περιπλεῦσαι μὲν πολλὰς πόλεις καλόν, ἐνοικῆσαι δὲ τῇ κρατίστῃ χρήσιμον· ἀστείως δὲ

πομπώδες λεκτικό, ομοίως, πάλι, και το ασημαντολόγο και ταπεινό ύφος συνιστώ να προσέχουμε και ν' αποφεύγουμε. Και τούτο γιατί το υπερβολικό λεκτικό δεν είναι δημοφιλές, ενώ το πολύ ισχνό είναι μονότονο. Όπως, μάλιστα, το σώμα πρέπει να έχει όχι μόνο υγεία αλλά και ευεξία, έτσι και ο λόγος πρέπει να είναι όχι μόνο απαλλαγμένος από σφάλματα αλλά και εύρωστος, δεδομένου ότι αυτό που είναι σωστό απλώς επαινείται, ενώ αυτό που είναι τολμηρό θαυμάζεται επιπλέον. Την ίδια, μάλιστα, γνώμη τυχαίνει να έχω και για την ψυχική διάθεση. Δεν πρέπει, δηλαδή, να είναι κάποιος ούτε θρασύς ούτε άτολμος ή σαστισμένος, γιατί το ένα οδηγεί στην αναισχυντία και το άλλο στη δουλοπρέπεια. Το έντεχνο και επίσης καλαίσθητο είναι το να χαράσσει κάποιος τη μέση οδό σε όλα.

Θέλω, μάλιστα, όσο εξακολουθώ ν' αναφέρομαι στο ζήτημα της παιδείας, να εκθέσω τις σχετικές με αυτήν απόψεις μου, ότι κατ' αρχάς δηλαδή θεωρώ σημαντική ένδειξη ακαλαισθησίας τον λόγο που αποτελείται από μια μακρά περίοδο[34]· ύστερα, όσο αφορά την άσκηση, θεωρώ ότι ο λόγος αυτός κουράζει και γενικώς δημιουργεί ανία. Στο καθετί, άλλωστε, η μονοτονία δημιουργεί αίσθημα κορεσμού και αποστροφής, ενώ η ποικιλία είναι ευχάριστη, όπως και σε όλα τα άλλα, για παράδειγμα στα ακροάματα και στα θεάματα.

10. Πρέπει επίσης να μην αφήνουμε το ελεύθερο παιδί στερημένο από του να δει ή ν' ακούσει και τα άλλα τα λεγόμενα εγκύκλια μαθήματα, τούτα όμως να τα διδαχτεί παρεμπιπτόντως, σαν μόνο για να τα δοκιμάσει (το τέλειο σε όλα είναι αδύνατο), και να τιμήσει πρωτίστως τη φιλοσοφία. Μπορώ, μάλιστα, να παραστήσω τη σκέψη μου με μια εικόνα" όπως, δηλαδή, είναι ωραίο να περιηγηθείς πολλές πόλεις αλλά ωφέλιμο να κατοικήσεις στην καλύτερη...[35] Χαριτωμένα, μάλιστα, μιλούσε και ο φιλόσοφος

καὶ Βίων ἔλεγεν ὁ φιλόσοφος ὅτι ὥσπερ οἱ μνηστῆρες τῇ
Πηνελόπῃ πλησιάζειν μὴ δυνάμενοι ταῖς ταύτης ἐμίγνυν-
το θεραπαίναις, οὕτω καὶ οἱ φιλοσοφίας μὴ δυνάμενοι
κατατυχεῖν ἐν τοῖς ἄλλοις παιδεύμασι τοῖς οὐδενὸς ἀξίοις
ἑαυτοὺς κατασκελετεύουσι. διὸ δεῖ τῆς ἄλλης παιδείας
ὥσπερ κεφάλαιον ποιεῖν τὴν φιλοσοφίαν. περὶ μὲν γὰρ
τὴν τοῦ σώματος ἐπιμέλειαν διττὰς εὗρον ἐπιστήμας οἱ
ἄνθρωποι, τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν γυμναστικήν, ὧν ἡ μὲν
τὴν ὑγίειαν, ἡ δὲ τὴν εὐεξίαν ἐντίθησι. τῶν δὲ τῆς ψυχῆς
ἀρρωστημάτων καὶ παθῶν ἡ φιλοσοφία μόνη φάρμακόν
ἐστι. διὰ γὰρ ταύτην ἔστι καὶ μετὰ ταύτης γνῶναι τί τὸ
καλὸν τί τὸ αἰσχρόν, τί τὸ δίκαιον τί τὸ ἄδικον, τί τὸ
E συλλήβδην αἱρετόν, τί τὸ φευκτόν· πῶς θεοῖς πῶς
γονεῦσι πῶς πρεσβυτέροις πῶς νόμοις πῶς ἀλλοτρίοις
πῶς ἄρχουσι πῶς φίλοις πῶς γυναιξὶ πῶς τέκνοις πῶς
οἰκέταις χρηστέον ἐστί· ὅτι δεῖ θεοὺς μὲν σέβεσθαι,
γονέας δὲ τιμᾶν, πρεσβυτέρους αἰδεῖσθαι, νόμοις πει-
θαρχεῖν, ἄρχουσιν ὑπείκειν, φίλους ἀγαπᾶν, πρὸς γυναῖ-
κας σωφρονεῖν, τέκνων στερκτικοὺς εἶναι, δούλους μὴ
περιυβρίζειν· τὸ δὲ μέγιστον, μήτ᾽ ἐν ταῖς εὐπραγίαις
περιχαρεῖς μήτ᾽ ἐν ταῖς συμφοραῖς περιλύπους ὑπάρχειν,
μήτ᾽ ἐν ταῖς ἡδοναῖς ἐκλύτους εἶναι μήτ᾽ ἐν ταῖς ὀργαῖς
F ἐκπαθεῖς καὶ θηριώδεις. ἅπερ ἐγὼ πάντων τῶν ἐκ
φιλοσοφίας περιγιγνομένων ἀγαθῶν πρεσβύτατα κρίνω.
τὸ μὲν γὰρ εὐγενῶς εὐτυχεῖν ἀνδρός, τὸ δ᾽ ἀνεπιφθόνως
εὐηνίου ἀνθρώπου, τὸ δὲ τοῖς λογισμοῖς περιεῖναι τῶν
ἡδονῶν σοφοῦ, τὸ δ᾽ ὀργῆς κατακρατεῖν ἀνδρὸς οὐ τοῦ
τυχόντος ἐστί. τελείους δ᾽ ἀνθρώπους ἡγοῦμαι τοὺς

Βίων[36], ότι, όπως οι μνηστήρες, μη μπορώντας να πλησιάσουν την Πηνελόπη, συνευρίσκονταν με τις υπηρέτριες της, έτσι και κείνοι που δεν μπορούν να κατακτήσουν τη φιλοσοφία, αποσκελετώνονται στις άλλες εντελώς ανάξιες μελέτες. Για τούτο πρέπει να κάνουμε τη φιλοσοφία κάτι σαν συνισταμένη της υπόλοιπης παιδείας. Σχετικά με την επιμέλεια του σώματος οι άνθρωποι βρήκαν δύο κλάδους γνώσης, την ιατρική και τη γυμναστική, από τις οποίες η πρώτη δημιουργεί την υγεία και η δεύτερη την ευεξία. Για τις αρρώστιες και τα πάθη της ψυχής, όμως, φάρμακο είναι μόνο η φιλοσοφία. Μέσω της φιλοσοφίας, άλλωστε, και μαζί με αυτήν μπορούμε να μάθουμε τι είναι το ωραίο και τι το άσχημο, τι το δίκαιο και τι το άδικο, τι το γενικώς προτιμητέο και τι το φευκτέο" πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε απέναντι στους θεούς, στους γονείς, στους μεγαλύτερους, στους νόμους, στους ξένους, στους άρχοντες, στους φίλους, στις γυναίκες, στα παιδιά, στους υπηρέτες· ότι, δηλαδή, πρέπει να σεβόμαστε τους θεούς, να τιμούμε τους γονείς, να συστελλόμαστε μπροστά στους μεγαλύτερους, να πειθαρχούμε στους νόμους...[37], να υπακούμε στους άρχοντες, ν' αγαπάμε τους φίλους, να είμαστε σώφρονες με τη γυναίκα και στοργικοί με τα παιδιά μας και να μη φερόμαστε ατιμωτικά στους δούλους. Και το σπουδαιότερο, ούτε στις επιτυχίες να νιώθουμε μεγάλη χαρά ούτε στις συμφορές μεγάλη λύπη, και να μην είμαστε ούτε στις απολαύσεις έκλυτοι ούτε στην οργή φρενιασμένοι και θηριώδεις. Τα παραπάνω κρίνω από πλευράς μου ως τα εξοχότερα απ' όσα παρέχει η φιλοσοφία. Το να ευτυχείς με αξιοπρέπεια, δηλαδή, ταιριάζει στον άνδρα, χωρίς να προκαλείς στους άλλους φθόνο ταιριάζει σε άνθρωπο συνετό, η επικράτηση επί των ηδονών διά του νου ταιριάζει στον σοφό, και η συγκράτηση της οργής ταιριάζει στον όχι τυχαίο άνθρωπο. Τέλειους ανθρώπους θεωρώ

δυναμένους τὴν πολιτικὴν δύναμιν μεῖξαι καὶ κεράσαι τῇ
8 *φιλοσοφίᾳ, καὶ δυεῖν ὄντοιν μεγίστοιν ἀγαθοῖν ἐπηβόλους*
ὑπάρχειν ὑπολαμβάνω, τοῦ τε κοινωφελοῦς βίου πολι-
τευομένους, τοῦ τ' ἀκύμονος καὶ γαληνοῦ διατρίβοντας
περὶ φιλοσοφίαν. τριῶν γὰρ ὄντων βίων ὧν ὁ μέν ἐστι
πρακτικὸς ὁ δὲ θεωρητικὸς ὁ δ' ἀπολαυστικός, ὁ μέν,
ἔκλυτος καὶ δοῦλος τῶν ἡδονῶν ὤν, ζῳώδης καὶ μικρο-
πρεπής ἐστιν, ὁ δὲ θεωρητικός, τοῦ πρακτικοῦ διαμαρτά-
νων, ἀνωφελής, ὁ δὲ πρακτικός, ἀμοιρήσας φιλοσοφίας,
ἄμουσος καὶ πλημμελής. πειρατέον οὖν εἰς δύναμιν καὶ
τὰ κοινὰ πράττειν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἀντιλαμβάνεσθαι
B *κατὰ τὸ παρεῖκον τῶν καιρῶν. οὕτως ἐπολιτεύσατο*
Περικλῆς, οὕτως Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος, οὕτω Δίων ὁ
Συρακόσιος, οὕτως Ἐπαμεινώνδας ὁ Θηβαῖος, ὧν ἅτε-
ρος Πλάτωνος ἐγένετο συνουσιαστής.

Καὶ περὶ μὲν παιδείας οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ πλείονα
λέγοντα διατρίβειν· πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις χρήσιμον,
μᾶλλον δὲ ἀναγκαῖόν ἐστι μηδὲ τῆς τῶν παλαιῶν
συγγραμμάτων κτήσεως ὀλιγώρως ἔχειν, ἀλλὰ καὶ τού-
των ποιεῖσθαι συλλογὴν κατὰ τὸ γεωργῶδες. τὸν γὰρ
αὐτὸν τρόπον ὄργανον τῆς παιδείας ἡ χρῆσις τῶν βιβλίων
ἐστί, καὶ ἀπὸ πηγῆς τὴν ἐπιστήμην τηρεῖν συμβέβηκεν.

C 11. *Οὐ τοίνυν ἄξιον οὐδὲ τὴν τῶν σωμάτων ἀγωνίαν*
παρορᾶν, ἀλλὰ πέμποντας ἐς παιδοτρίβου τοὺς παῖδας
ἱκανῶς ταῦτα διαπονεῖν, ἅμα μὲν τῆς τῶν σωμάτων
εὐρυθμίας ἕνεκεν, ἅμα δὲ καὶ πρὸς ῥώμην· καλοῦ γὰρ

εκείνους που μπορούν ν' αναμείξουν και να συγκεράσουν την πολιτική δύναμη με τη φιλοσοφία[38], και θεωρώ ότι κατέχουν τα δύο μέγιστα αγαθά που υπάρχουν, δηλαδή, αφ' ενός, τον βίο που ωφελεί το σύνολο, όταν πολιτεύονται, και, αφ' ετέρου, τον ακύμαντο και γαλήνιο βίο, όταν ασχολούνται με τη φιλοσοφία. Από τα τρία, άλλωστε, υποδείγματα βίου, από τα οποία το ένα είναι του πρακτικού, το άλλο του θεωρητικού και το τρίτο του ηδονικού, ο τελευταίος βίος, όντας έκλυτος και υποταγμένος στις ηδονές, ταιριάζει στα ζώα και στους ταπεινούς ανθρώπους, ο θεωρητικός, αν σφάλλει ως προς τον πρακτικό, είναι ανώφελος, και ο πρακτικός, αν χωριστεί από τη φιλοσοφία, είναι ακαλαίσθητος και σφαλερός[39]. Πρέπει, λοιπόν, να προσπαθούμε κατά δύναμη και στα δημόσια πράγματα να μετέχουμε και με τη φιλοσοφία ν' ασχολούμαστε, όσο το επιτρέπουν οι περιστάσεις. Έτσι πολιτεύτηκε ο Περικλής, έτσι ο Αρχύτας ο Ταραντίνος, έτσι ο Δίων ο Συρακούσιος, έτσι ο Επαμεινώνδας ο Θηβαίος, από τους οποίους ο ένας έγινε σύντροφος του Πλάτωνα[40].

Για την παιδεία, λοιπόν, δεν βρίσκω αιτία για την οποία χρειάζεται να χρονοτριβούμε λέγοντας περισσότερα. Πέρα από τα προαναφερθέντα, χρήσιμο, ή καλύτερα αναγκαίο, είναι και το εξής" δεν πρέπει να παραμελούμε και την απόκτηση των παλαιών συγγραμμάτων αλλά πρέπει και τούτα να τα συγκεντρώνουμε, σύμφωνα με τη συνήθεια των γεωργών[41]. Κατά τον ίδιο τρόπο, άλλωστε, η χρήση των βιβλίων είναι όργανο της παιδείας, και μέσω αυτής μπορούμε να έχουμε τη γνώση από την πηγή της.

11. Δεν είναι σωστό, ακόμα, να παραβλέπουμε ούτε τις σωματικές ασκήσεις, αλλά πρέπει να στέλνουμε τα παιδιά στον παιδοτρίβη, και ν' ασκούνται επαρκώς, και για την αρμονία των σωμάτων τους και συνάμα για τη δύναμη τους, δεδομένου ότι η σωματική ευεξία κατά την παιδική

γήρως θεμέλιος ἐν παισὶν ἡ τῶν σωμάτων εὐεξία.
καθάπερ οὖν ἐν εὐδίᾳ τὰ πρὸς τὸν χειμῶνα προσῆκε
παρασκευάζειν, οὕτως ἐν νεότητι τὴν εὐταξίαν καὶ τὴν
D *σωφροσύνην ἐφόδιον εἰς τὸ γῆρας ἀποτίθεσθαι. οὕτω δὲ*
δεῖ ταμιεύεσθαι τὸν τοῦ σώματος πόνον, ὡς μὴ καταξή-
ρους γινομένους πρὸς τὴν τῆς παιδείας ἐπιμέλειαν ἀπα-
γορεύειν· κατὰ γὰρ Πλάτωνα ὕπνοι καὶ κόποι μαθήμασι
πολέμιοι. καὶ τί ταῦτα; ἀλλ᾽ ὅπερ πάντων ἐστὶ κυριώ-
τατον τῶν εἰρημένων σπεύδω λέγειν. πρὸς γὰρ τοὺς
στρατιωτικοὺς ἀγῶνας τοὺς παῖδας ἀσκητέον ἐν ἀκοντι-
σμοῖς αὐτοὺς καταθλοῦντας καὶ τοξείαις καὶ θήραις.
"τὰ" γὰρ "τῶν ἡττωμένων" ἐν ταῖς μάχαις "ἀγαθὰ
τοῖς νικῶσιν ἆθλα πρόκειται." πόλεμος δ᾽ ἐσκιατραφη-
μένην σωμάτων ἕξιν οὐ δέχεται, ἰσχνὸς δὲ στρατιώτης
πολεμικῶν ἀγώνων ἐθὰς ἀθλητῶν πιμελώδων φάλαγγας
διωθεῖ.
E *Τί οὖν; ἄν τις εἴποι, σὺ δὲ δὴ περὶ τῆς ἐλευθέρων*
ἀγωγῆς ὑποσχόμενος παραγγέλματα δώσειν ἔπειτα
φαίνῃ τῆς μὲν τῶν πενήτων καὶ δημοτικῶν παραμελῶν
ἀγωγῆς, μόνοις δὲ τοῖς πλουσίοις ὁμολογεῖς τὰς ὑποθή-
κας διδόναι. πρὸς οὓς οὐ χαλεπὸν ἀπαντῆσαι. ἐγὼ γὰρ
μάλιστ᾽ ἂν βουλοίμην πᾶσι κοινῇ χρήσιμον εἶναι τὴν
ἀγωγήν· εἰ δέ τινες ἐνδεῶς τοῖς ἰδίοις πράττοντες
ἀδυνατήσουσι τοῖς ἐμοῖς χρῆσθαι παραγγέλμασι, τὴν
τύχην αἰτιάσθωσαν, οὐ τὸν ταῦτα συμβουλεύοντα. πει-
ρατέον μὲν οὖν εἰς δύναμιν τὴν κρατίστην ἀγωγὴν
ποιεῖσθαι τῶν παίδων καὶ τοῖς πένησιν· εἰ δὲ μή, τῇ γε
F *δυνατῇ χρηστέον. καὶ ταῦτα μὲν δὴ τῷ λόγῳ παρεφορτι-*

ηλικία είναι θεμέλιο για καλά γηρατειά. Όπως, δηλαδή, οι προετοιμασίες για τον χειμώνα πρέπει να γίνονται όταν είναι ακόμα καλοκαιρία, έτσι πρέπει ν' αποθηκεύουμε κατά τη νεότητα την ευταξία και τη σωφροσύνη εφόδιο για τα γηρατειά. Έτσι, όμως, πρέπει να είμαστε οικονόμοι και στη σωματική καταπόνηση, για να μην εξαντληθούν από τους κόπους κι ύστερα αποκλειστούν από την επιμελημένη ενασχόληση με την παιδεία" σύμφωνα, μάλιστα, με τον Πλάτωνα, και ο ύπνος και η καταπόνηση είναι αντίπαλοι των μαθημάτων[42]. Αλλά, τι είναι τούτα; Σπεύδω να πω το σπουδαιότερο απ' όλα τα προαναφερθέντα. Τα παιδιά πρέπει ν' ασκούνται στα στρατιωτικά γυμνάσματα, αγωνιζόμενα στο ρίξιμο ακοντίου και τόξου και στο κυνήγι. «Τα αγαθά των νικημένων» στις μάχες «κείτονται μπροστά στους νικητές ως βραβεία»[43]. Στον πόλεμο δεν υπάρχει θέση για την κράση των σωμάτων που ανατράφηκαν χωρίς να τα δει ο ήλιος, ενώ ακόμα και στρατιώτης αδύναμος αλλά ασκημένος στα πολεμικά γυμνάσματα μπορεί ν' απωθήσει φάλαγγες από αθλητές κι εχθρούς.

Τι, όμως; θα μπορούσε να πει κάποιος. Υποσχόμενος εσύ πως θα δώσεις συμβουλές για την αγωγή των ελεύθερων, φαίνεσαι στη συνέχεια ν' αδιαφορείς για την αγωγή των φτωχών και του λαού, και σκέφτεσαι να καταγράψεις τις συμβουλές σου μόνο για τους πλούσιους. Δεν είναι δύσκολο ν' απαντήσω σε όσους μιλήσουν έτσι. Από πλευράς μου θα ήθελα κατ' εξοχήν να είναι η αγωγή κοινά χρήσιμη για όλους· αλλά, αν μερικοί εξαιτίας δικής τους φτώχειας δεν έχουν δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τις συμβουλές μου, ας μέμφονται την τύχη και όχι αυτόν που δίνει τούτες τις συμβουλές. Πρέπει, συνεπώς, και οι φτωχοί να προσπαθήσουν να δώσουν την καλύτερη, στο μέτρο των δυνάμεών τους, αγωγή στα παιδιά τους. Τα παραπάνω, λοιπόν, τα πρόσθεσα στα λόγια μου, για να

σάμην, ἵν᾽ ἐφεξῆς καὶ τἄλλα τὰ φέροντα πρὸς τὴν ὀρθὴν τῶν νέων ἀγωγὴν συνάψω.

12. Κἀκεῖνό φημι, δεῖν τοὺς παῖδας ἐπὶ τὰ καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἄγειν παραινέσεσι καὶ λόγοις, μὴ μὰ Δία πληγαῖς μηδ᾽ αἰκισμοῖς. δοκεῖ γάρ που ταῦτα τοῖς δούλοις μᾶλλον ἢ τοῖς ἐλευθέροις πρέπειν· ἀποναρκῶσι γὰρ καὶ φρίττουσι πρὸς τοὺς πόνους, τὰ μὲν διὰ τὰς ἀλγηδόνας τῶν πληγῶν, τὰ δὲ καὶ διὰ τὰς ὕβρεις. ἔπαινοι
9 δὲ καὶ ψόγοι πάσης εἰσὶν αἰκίας ὠφελιμώτεροι τοῖς ἐλευθέροις, οἱ μὲν ἐπὶ τὰ καλὰ παρορμῶντες οἱ δ᾽ ἀπὸ τῶν αἰσχρῶν ἀνείργοντες.

Δεῖ δ᾽ ἐναλλὰξ καὶ ποικίλως χρῆσθαι ταῖς ἐπιπλήξεσι καὶ τοῖς ἐπαίνοις, κἀπειδάν ποτε θρασύνωνται, ταῖς ἐπιπλήξεσιν ἐν αἰσχύνῃ ποιεῖσθαι, καὶ πάλιν ἀνακαλεῖσθαι τοῖς ἐπαίνοις καὶ μιμεῖσθαι τὰς τίτθας, αἵτινες ἐπειδὰν τὰ παιδία κλαυθμυρίσωσιν, εἰς παρηγορίαν πάλιν τὸν μαστὸν ὑπέχουσι. δεῖ δ᾽ αὐτοὺς μηδὲ τοῖς ἐγκωμίοις ἐπαίρειν καὶ φυσᾶν· χαυνοῦνται γὰρ ταῖς ὑπερβολαῖς τῶν ἐπαίνων καὶ θρύπτονται.

B 13. Ἤδη δέ τινας ἐγὼ εἶδον πατέρας, οἷς τὸ λίαν φιλεῖν τοῦ μὴ φιλεῖν αἴτιον κατέστη. τί οὖν ἐστιν ὃ βούλομαι λέγειν, ἵνα τῷ παραδείγματι φωτεινότερον ποιήσω τὸν λόγον; σπεύδοντες γὰρ τοὺς παῖδας ἐν πᾶσι τάχιον πρωτεῦσαι πόνους αὐτοῖς ὑπερμέτρους ἐπιβάλλουσιν, οἷς ἀπανδῶντες ἐκπίπτουσι, καὶ ἄλλως βαρυνόμενοι ταῖς κακοπαθείαις οὐ δέχονται τὴν μάθησιν εὐηνίως. ὥσπερ γὰρ τὰ φυτὰ τοῖς μὲν μετρίοις ὕδασι τρέφεται, τοῖς δὲ

συνδέσω στη συνέχεια και τα άλλα που οδηγούν στη σωστή αγωγή των νέων.

12. Λέω και το εξής[1] πρέπει να οδηγούμε τα παιδιά προς τις σωστές ενασχολήσεις με συμβουλές και λόγους και όχι, μα τον Δία, με ξυλοδαρμό και κακοποίηση. Τούτα, εξ άλλου, φαίνονται γενικά να πρέπουν στους δούλους περισσότερο παρά στους ελευθέρους. Γίνονται, δηλαδή, οκνηρά και άτολμα, και νιώθουν μεγάλο φόβο για την κοπιώδη εργασία, άλλα εξαιτίας του πόνου από τα χτυπήματα και άλλα εξαιτίας των προσβολών. Οι έπαινοι, αντίθετα, και οι επιτιμήσεις είναι για τους ελευθέρους πιο ωφέλιμα απ' οποιαδήποτε κακοποίηση, καθώς οι πρώτοι παρακινούν προς το καλό και οι δεύτερες αποτρέπουν από το κακό.

Πρέπει βέβαια να μεταχειριζόμαστε τις επιτιμήσεις και τους επαίνους εναλλάξ και με ποικίλους τρόπους, κι αν κάποτε τα παιδιά δείχνουν θρασύτητα, να τα ντροπιάζουμε με τις επιπλήξεις και μετά πάλι να τα ενθαρρύνουμε με τους επαίνους, μιμούμενοι τις τροφούς, οι οποίες, μόλις τα νήπια βάλουν τα κλάματα, τους δίνουν πάλι τον μαστό τους για να τα παρηγορήσουν. Πρέπει επίσης να μην παινεύουμε υπερβολικά και φουσκώνουμε τα παιδιά με τα εγκώμια, γιατί με τις υπερβολές των επαίνων γίνονται ματαιόδοξα και κακομαθημένα.

13. Είδα, όμως, κάποιους πατέρες, για τους οποίους η μεγάλη αγάπη για τα παιδιά τους έγινε αιτία να μην τ' αγαπούν. Τι είναι αυτό, όμως, που θέλω να πω, ώστε να κάνω τον λόγο μου σαφέστερο με το παράδειγμα που φέρνω; Σπεύδοντας, δηλαδή, να βάλουν γρήγορα σε όλα τα παιδιά τους πρώτα, τα υποβάλλουν σε υπέρμετρους κόπους, όπου απαυδούν και διακόπτουν, αλλά και, βαρυμένα με πολλούς τρόπους από τα κακοπαθήματα, δεν δέχονται τη μάθηση με ανταπόκριση. Όπως, δηλαδή, τα φυτά τρέφονται με λιγοστό νερό αλλά με πολύ πνίγονται,

πολλοῖς πνίγεται, τὸν αὐτὸν τρόπον ψυχὴ τοῖς μὲν συμμέτροις αὔξεται πόνοις, τοῖς δ' ὑπερβάλλουσι βαπτί-
C ζεται. δοτέον οὖν τοῖς παισὶν ἀναπνοὴν τῶν συνεχῶν πόνων, ἐνθυμουμένους ὅτι πᾶς ὁ βίος ἡμῶν εἰς ἄνεσιν καὶ σπουδὴν διῄρηται. καὶ διὰ τοῦτ' οὐ μόνον ἐγρήγορσις ἀλλὰ καὶ ὕπνος εὑρέθη, οὐδὲ πόλεμος ἀλλὰ καὶ εἰρήνη, οὐδὲ χειμὼν ἀλλὰ καὶ εὐδία, οὐδ' ἐνεργοὶ πράξεις ἀλλὰ καὶ ἑορταί. συνελόντι δ' εἰπεῖν ἡ ἀνάπαυσις τῶν πόνων ἐστὶν ἄρτυμα. καὶ οὐκ ἐπὶ τῶν ζῴων μόνων τοῦτ' ἂν ἴδοι τις γιγνόμενον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀψύχων· καὶ γὰρ τὰ τόξα καὶ τὰς λύρας ἀνίεμεν, ἵν' ἐπιτεῖναι δυνηθῶμεν. καθόλου δὲ σῴζεται σῶμα μὲν ἐνδείᾳ καὶ πληρώσει, ψυχὴ δ' ἀνέσει καὶ πόνῳ.

D Ἄξιον δ' ἐπιτιμᾶν τῶν πατέρων ἐνίοις, οἵτινες παιδαγωγοῖς καὶ διδασκάλοις ἐπιτρέψαντες τοὺς υἱεῖς αὐτοὶ τῆς τούτων μαθήσεως οὔτ' αὐτόπται γίγνονται τὸ παράπαν οὔτ' αὐτήκοοι, πλεῖστον τοῦ δέοντος ἁμαρτάνοντες. αὐτοὺς γὰρ παρ' ὀλίγας ἡμέρας δεῖ δοκιμασίαν λαμβάνειν τῶν παίδων, ἀλλὰ μὴ τὰς ἐλπίδας ἔχειν ἐν μισθωτοῦ διαθέσει· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι πλείονα ποιήσονται τὴν ἐπιμέλειαν τῶν παίδων, μέλλοντες ἑκάστοτε διδόναι τὰς εὐθύνας. κἀνταῦθα δὴ τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ ἱπποκόμου χάριεν, ὡς οὐδὲν οὕτω πιαίνει τὸν ἵππον ὡς βασιλέως ὀφθαλμός.

E Πάντων δὲ μάλιστα τὴν μνήμην τῶν παίδων ἀσκεῖν καὶ συνεθίζειν· αὕτη γὰρ ὥσπερ τῆς παιδείας ἐστὶ ταμιεῖον, καὶ διὰ τοῦτο μητέρα τῶν Μουσῶν ἐμυθολόγησαν εἶναι τὴν Μνημοσύνην, αἰνιττόμενοι καὶ παραδηλοῦντες ὅτι οὕτως οὐδὲν γεννᾶν καὶ τρέφειν ὡς ἡ μνήμη

κατά τον ίδιο τρόπο η ψυχή με κόπους μετρημένους αναπτύσσεται αλλά με υπερβολικούς καταποντίζεται. Πρέπει, λοιπόν, ν' αφήνουμε τα παιδιά να παίρνουν αναπνοή από τους συνεχείς κόπους, με τη σκέψη ότι ολόκληρη η ζωή χωρίζεται στο μέρος της ξεκούρασης και στο μέρος της προσπάθειας. Για τον λόγο αυτό βρέθηκε όχι μόνο η εγρήγορση αλλά και ο ύπνος, όχι μόνο ο πόλεμος αλλά και η ειρήνη, όχι μόνο η κακοκαιρία αλλά και η καλοκαιρία, όχι μόνο η δραστηριότητα αλλά και οι γιορτές. Συνοψίζοντας, η ανάπαυση είναι το καρύκευμα των κόπων. Θα μπορούσε να το παρατηρήσει κάποιος όχι μόνο στα έμβια αλλά και στα άψυχα· και τα τόξα, δηλαδή, και τις λύρες χαλαρώνουμε, για να μπορέσουμε να τα τεντώσουμε. Συνολικά, λοιπόν, το σώμα διατηρείται με την ανάγκη και με την πλήρωση, ενώ η ψυχή με την ανάπαυση και με τον κόπο.

Είναι σωστό, εξ άλλου, να επιπλήξουμε μερικούς πατέρες, οι οποίοι εμπιστεύονται τα παιδιά τους σε παιδαγωγούς και δασκάλους χωρίς οι ίδιοι να παρακολουθούν αυτοπροσώπως καθόλου ούτε να πληροφορούνται για την πορεία της μάθησης τους, διαπράττοντας ετσι μεγάλο σφάλμα. Πρέπει, αντίθετα, οι ίδιοι να εξετάζουν την πορεία των παιδιών τους κάθε λίγες μέρες, και να μην εναποθέτουν τις ελπίδες τους στη διάθεση ανθρώπων που πληρώνονται· και οι τελευταίοι, άλλωστε, αν πρόκειται κάθε φορά να λογοδοτούν, θα είναι πιο προσεκτικοί στην επιμέλεια των παιδιών. Εδώ ταιριάζει ο χαριτωμένος λόγος του ιπποκόμου, ότι τίποτα δεν παχαίνει το άλογο περισσότερο όσο το μάτι του βασιλιά[44]. Περισσότερο απ' όλα πρέπει ν' ασκούμε και να καλλιεργούμε τη μνήμη των παιδιών, γιατί αυτή μοιάζει με ταμείο της παιδείας, και για τούτο έφτιαξαν τους μύθους ότι μητέρα των Μουσών είναι η Μνημοσύνη, υπαινισσόμενοι και υποδηλώνοντας ότι δεν υπάρχει τίποτα που να γεννά και να τρέφει έτσι όπως η

πέφυκε. καὶ τοίνυν ταύτην κατ᾽ ἀμφότερ᾽ ἐστὶν ἀσκητέον, εἴτ᾽ ἐκ φύσεως μνήμονες εἶεν οἱ παῖδες, εἴτε καὶ τοὐναντίον ἐπιλήσμονες. τὴν γὰρ πλεονεξίαν τῆς φύσεως ἐπιρρώσομεν, τὴν δ᾽ ἔλλειψιν ἀναπληρώσομεν· καὶ οἱ μὲν τῶν ἄλλων ἔσονται βελτίους, οἱ δ᾽ ἑαυτῶν. τὸ γὰρ Ἡσιόδειον καλῶς εἴρηται

εἰ γάρ κεν καὶ σμικρὸν ἐπὶ σμικρῷ καταθεῖο
F *καὶ θαμὰ τοῦτ᾽ ἔρδοις, τάχα κεν μέγα καὶ τὸ γένοιτο.*

μὴ λανθανέτω τοίνυν μηδὲ τοῦτο τοὺς πατέρας, ὅτι τὸ μνημονικὸν τῆς μαθήσεως μέρος οὐ μόνον πρὸς τὴν παιδείαν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς τοῦ βίου πράξεις οὐκ ἐλαχίστην συμβάλλεται μοῖραν. ἡ γὰρ τῶν γεγενημένων πράξεων μνήμη τῆς περὶ τῶν μελλόντων εὐβουλίας γίγνεται παράδειγμα.

14. *Καὶ μέντοι καὶ τῆς αἰσχρολογίας ἀπακτέον τοὺς υἱεῖς· "λόγος γὰρ ἔργου σκιή" κατὰ Δημόκριτον. εἶτά γε μὴν ἐντευκτικοὺς αὐτοὺς εἶναι παρασκευαστέον καὶ φιλοπροσηγόρους· οὐδὲν γὰρ ὡς τὰ ἀνέντευκτα τῶν ἠθῶν ἐστιν οὕτως ἀξιομίσητον. ἔτι τοίνυν οἱ παῖδες ἀμισεῖς γίγνοιντ᾽ ἂν τοῖς συνοῦσι μὴ παντελῶς ἐν ταῖς ζητήσεσιν ἀπαραχώρητοι γιγνόμενοι· οὐ γὰρ τὸ νικᾶν μόνον ἀλλὰ καὶ τὸ ἡττᾶσθαι ἐπίστασθαι καλὸν ἐν οἷς τὸ νικᾶν βλαβερόν. ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς καὶ νίκη Καδμεία. ἔχω δὲ μάρτυρα τούτου Εὐριπίδην τὸν σοφὸν ἐπαγαγέσθαι λέγοντα*

B *δυοῖν λεγόντοιν, θατέρου θυμουμένου,*
ὁ μὴ ἀντιτείνων τοῖς λόγοις σοφώτερος.

μνήμη. Αυτήν, λοιπόν, πρέπει να την ασκούμε και στις δύο περιπτώσεις, και αν τα παιδιά διαθέτουν καλή μνήμη και αν, αντιθέτως, ξεχνούν. Έτσι θα ενισχύσουμε τη φυσική υπεροχή και θ' αναπληρώσουμε την έλλειψη· κι όσοι ανήκουν στην πρώτη κατηγορία θα γίνουν καλύτεροι από τους άλλους, ενώ όσοι ανήκουν στη δεύτερη θα γίνουν καλύτεροι απ' ό,τι ήταν. Σωστή είναι, μάλιστα, η ρήση του Ησιόδου

Λίγο πάνω στο λίγο αν προσθέτεις
και συχνά επαναλαμβάνεις, γρήγορα κι αυτό πολύ θα γίνει[45].

Ας μη διαφεύγει και τούτο από τους πατέρες, ότι το μέρος της μάθησης που αφορά τη μνήμη συμβάλλει κατά πολύ όχι μόνο στην παιδεία αλλά και στην πρακτική ζωή, δεδομένου ότι η μνήμη των πράξεων που έχουν συντελεστεί γίνεται παράδειγμα ορθοβουλίας για τα μελλούμενα.

14. Πρέπει επίσης ν' απομακρύνουμε τους γιους μας από την αισχρολογία, «γιατί τα λόγια είναι σκιά των έργων»[46], κατά τον Δημόκριτο. Μετά πρέπει να τους κάνουμε κοινωνικούς και καταδεχτικούς, καθώς τίποτα δεν προκαλεί τόσο το μίσος όσο οι αντικοινωνικές συνήθειες. Επιπλέον τα παιδιά θα μπορούσαν να γίνουν αγαπητά μεταξύ των συναναστροφών τους, αν αποφεύγουν εντελώς να είναι αδιάλλακτα στις συζητήσεις τους, γιατί ωραίο δεν είναι μόνο το να νικάει κάποιος αλλά και να ξέρει να χάνει, στις περιπτώσεις όπου η νίκη είναι επιζήμια. Υπάρχει, άλλωστε, και Καδμεία νίκη[47]. Μπορώ, μάλιστα, να φέρω μάρτυρα για τούτο τον σοφό Ευριπίδη, που λέει

όταν δΰο συζητούν κι ο ένας θυμώνει,
σοφότερος όποιος τον λόγο δεν αντιγυρίζει™.

Ἃ τοίνυν τῶν εἰρημένων οὐδενὸς ἧττόν ἐστιν ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐπιτηδευτέα τοῖς νέοις καὶ δὴ λεκτέον. ταῦτα δ' ἐστὶ τὸ τὸν βίον ἀτύφωτον ἀσκεῖν, τὸ τὴν γλῶτταν κατέχειν, τὸ τῆς ὀργῆς ὑπεράνω γίγνεσθαι, τὸ τῶν χειρῶν κρατεῖν. τούτων ἕκαστον ἡλίκον ἐστὶ σκεπτέον· ἔσται δ' ἐπὶ παραδειγμάτων γνωριμώτερα. Οἷον ἵν' ἀπὸ τοῦ τελευταίου πρῶτον ἄρξωμαι, τὰς χεῖράς τινες ὑποσχόντες λήμμασιν ἀδίκοις τὴν δόξαν τῶν προβεβιω-
C *μένων ἐξέχεαν· ὡς Γύλιππος ὁ Λακεδαιμόνιος τὰ σακκία τῶν χρημάτων παραλύσας φυγὰς ἀπηλάθη τῆς Σπάρτης. Τό γε μὴν ἀόργητον ἀνδρός ἐστι σοφοῦ. Σωκράτης μὲν γάρ, λακτίσαντος αὐτὸν νεανίσκου θρασέος μάλα καὶ βδελυροῦ, τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ὁρῶν ἀγανακτοῦντας καὶ σφαδάζοντας ὡς καὶ διώκειν αὐτὸν ἐθέλειν, "ἆρ'," ἔφησε, "καὶ εἴ μ' ὄνος ἐλάκτισεν, ἀντιλακτίσαι τοῦτον ἠξιώσατ' ἄν;" οὐ μὴν ἐκεῖνός γε παντελῶς κατεπροίξατο, πάντων δ' αὐτὸν ὀνειδιζόντων καὶ λακτιστὴν ἀποκαλούντων ἀπήγξατο. Ἀριστοφάνους δέ, ὅτε τὰς Νεφέλας ἐξέφερε, παντοίως πᾶσαν ὕβριν αὐτοῦ κατασκεδαννύντος, καί τινος τῶν παρόντων "κᾆτα τοιαῦτ' ἀνακωμῳδοῦντος*
D *οὐκ ἀγανακτεῖς" εἰπόντος "ὦ Σώκρατες;" "μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ'," ἔφησεν· "ὡς γὰρ ἐν συμποσίῳ μεγάλῳ τῷ θεάτρῳ σκώπτομαι." ἀδελφὰ τούτοις καὶ σύζυγα φανήσονται πεποιηκότες Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος καὶ Πλάτων. ὁ μὲν γὰρ ἐπανελθὼν ἀπὸ τοῦ πολέμου (στρατηγῶν δ' ἐτύγχανε) γῆν καταλαβὼν κεχερσωμένην, τὸν ἐπίτροπον καλέσας αὐτῆς "ᾤμωξας ἄν," ἔφησεν, "εἰ μὴ λίαν ὠργιζόμην." Πλάτων δὲ δούλῳ λίχνῳ καὶ βδελυρῷ θυμωθείς, τὸν τῆς ἀδελφῆς υἱὸν Σπεύσιππον καλέσας*

Πρέπει, να αναφερθούμε τώρα σε κάποια άλλα ζητήματα, εξ ίσου σπουδαία με όλα τα προαναφερθέντα, τα οποία, μάλιστα, κατ' εξοχήν πρέπει ν' ασκούν οι νέοι. Αυτά είναι το να ζουν χωρίς ματαιοδοξία, να συγκρατούν τη γλώσσα τους, να κυριαρχούν στην οργή τους, να συγκρατούν τα χέρια τους. Ας εξετάσουμε τη σπουδαιότητα του καθενός" θα τα καταλάβουμε καλύτερα με παραδείγματα. Ας πούμε, για ν' αρχίσουμε από το τελευταίο, κάποιοι που έβαλαν τα χέρια τους σε άδικα κέρδη, σκόρπισαν την καλή φήμη που είχαν από τον πρότερο βίο τους˙ όπως ο Γύλιππος ο Λακεδαιμόνιος που έλυσε κρυφά τις σακούλες με τα χρήματα και εξορίστηκε από τη Σπάρτη[49]. Η έλλειψη οργής, επίσης, είναι χαρακτηριστικό σοφού ανθρώπου. Ο Σωκράτης, όταν τον κλότσησε ένας θρασύτατος και άθλιος νεαρός, βλέποντας εκείνους που τον περιστοίχιζαν αγανακτισμένους, έξαλλους και με διάθεση να τον καταδιώξουν, τους είπε: «Αν με κλότσησε ένα γαϊδούρι, μου ζητάτε να του ανταποδώσω την κλοτσιά;» Αλλά και κείνος πάντως δεν έμεινε τελείως ατιμώρητος, γιατί, καθώς όλοι τον χλεύαζαν και τον έλεγαν «λακτιστή», κρεμάστηκε. Όταν κάποτε ο Αριστοφάνης έδινε την παράσταση των «Νεφελών» και με κάθε τρόπο τού έριχνε πάνω του κάθε είδους προσβολή, κάποιος θεατής είπε: «Δεν αγανακτείς, Σωκράτη, μετά από τέτοια διακωμώδηση;» «Μα τον Δία, όχι», του απάντησε, «αφού με σατιρίζουν μέσα στο θέατρο, μέσα σε μεγάλο συμπόσιο». Τα ίδια και ταιριαστά με τα παραπάνω θα φανούν να έχουν κάνει ο Αρχύτας ο Ταραντίνος και ο Πλάτων. Ο πρώτος, λοιπόν, γυρίζοντας από τον πόλεμο (ήταν στρατηγός) βρήκε ένα χωράφι χέρσο, οπότε κάλεσε τον επιστάτη του και του είπε: «Θα υπέφερες, αν δεν ήμουν τόσο πολύ οργισμένος». Ο Πλάτων, επίσης, οργίστηκε κάποτε με έναν λαίμαργο και άθλιο δούλο, οπότε φώναξε τον γιο της αδελφής του, τον Σπεύσιππο[50].

"τοῦτον," ἔφησεν ἀπελθών, "κρότησον· ἐγὼ γὰρ πάνυ θυμοῦμαι." χαλεπὰ δὲ ταῦτα καὶ δυσμίμητα φαίη τις ἄν.
E *οἶδα κἀγώ. πειρατέον οὖν εἰς ὅσον οἷόν τ' ἐστὶ τούτοις παραδείγμασι χρωμένους τὸ πολὺ τῆς ἀκρατοῦς καὶ μαινομένης ὑφαιρεῖν ὀργῆς· οὐδὲ γὰρ ἐς τἄλλα ἐνάμιλλοι ταῖς ἐκείνων ἐσμὲν οὔτ' ἐμπειρίαις οὔτε καλοκαγαθίαις. ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἐκείνων, ὥσπερ θεῶν ἱεροφάνται καὶ δᾳδοῦχοι τῆς σοφίας ὄντες, ὅσαπέρ ἐστιν ἐν δυνατῷ, ταῦτα μιμεῖσθαι καὶ περικνίζειν ἐπιχειροῦμεν.*

Τὸ τοίνυν τῆς γλώττης κρατεῖν (περὶ τούτου γάρ, ὦνπερ ὑπεθέμην, εἰπεῖν λοιπόν) εἴ τις μικρὸν καὶ φαῦλον ὑπείληφε, πλεῖστον διαμαρτάνει τῆς ἀληθείας. σοφὸν γὰρ
F *εὔκαιρος σιγὴ καὶ παντὸς λόγου κρεῖττον. καὶ διὰ τοῦτό μοι δοκεῖ τὰς μυστηριώδεις τελετὰς οἱ παλαιοὶ κατέδειξαν, ἵν' ἐν ταύταις σιωπᾶν ἐθισθέντες ἐπὶ τὴν τῶν ἀνθρωπίνων μυστηρίων πίστιν τὸν ἀπὸ τῶν θείων μεταφέρωμεν φόβον. καὶ γὰρ αὖ σιωπήσας μὲν οὐδεὶς μετενόησε, λαλήσαντες δὲ παμπληθεῖς. καὶ τὸ μὲν σιγηθὲν ἐξειπεῖν ῥᾴδιον, τὸ δὲ ῥηθὲν ἀναλαβεῖν ἀδύνατον. μυρίους δ' ἔγωγ' οἶδ' ἀκούσας ταῖς μεγίσταις συμφοραῖς περι-*
11 *πεσόντας διὰ τὴν τῆς γλώττης ἀκρασίαν. ὧν τοὺς ἄλλους παραλιπὼν ἑνὸς ἢ δυεῖν τύπου ἕνεκεν ἐπιμνησθήσομαι. τοῦ γὰρ Φιλαδέλφου γήμαντος τὴν ἀδελφὴν Ἀρσινόην Σωτάδης εἰπών*

εἰς οὐχ ὁσίην τρυμαλιὴν τὸ κέντρον ὠθεῖς

ἐν δεσμωτηρίῳ πολλοὺς κατεσάπη χρόνους καὶ τῆς ἀκαίρου λαλιᾶς οὐ μεμπτὴν ἔδωκε δίκην, ἵνα δὲ γέλωτα

«Χίτύπησέ τον εσύ», του είπε, «γιατί εγώ είμαι πολύ θυμωμένος». Δύσκολα τούτα, και δύσκολο να τα μιμηθείς, θα έλεγε κάποιος. Το ξέρω κι εγώ. Πρέπει να προσπαθούμε, όμως, χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα αυτά, να μειώνουμε το μέγεθος της ασυγκράτητης και μανιασμένης οργής" ούτε, άλλωστε, και στα υπόλοιπα είμαστε εφάμιλλοι τους, ούτε στις γνώσεις ούτε στις αρετές. Εξ ίσου, όμως, με κείνους, σαν να είμαστε ιεροφάντες των θεών και δαδούχοι[51] της σοφίας, προσπαθούμε, όσο εξαρτάται από τις δυνάμεις μας, να τα μιμηθούμε και να τα ψηλαφήσουμε.

Τη συγκράτηση της γλώσσας, λοιπόν (γι' αυτό το θέμα απομένει να κάνω λόγο, σύμφωνα με τον αρχικό ορισμό), αν κάποιος τη θεωρεί ζήτημα μικρό και ασήμαντο, χάνει μεγάλο μέρος της αλήθειας. Η σιωπή τη στιγμή που πρέπει είναι σοφό πράγμα και ανώτερο από κάθε λόγο. Για τούτο νομίζω πως και οι παλαιοί θέσπισαν τις μυστηριακές τελετές, για να μπορούμε, αφού συνηθίσουμε κατά τις τελετές αυτές στη σιωπή, να μεταφέρουμε τον θεϊκής προέλευσης φόβο και στην πιστή τήρηση των ανθρώπινων μυστικών. Κανείς, άλλωστε, που σιώπησε δεν μετανόησε ποτέ, αμέτρητοι, όμως, που μίλησαν μετανόησαν. Επιπλέον ό,τι αποσιωπήθηκε είναι εύκολο να το πει κάποιος, αλλά ό,τι ειπώθηκε είναι αδύνατο να το ανακαλέσει. Εγώ τουλάχιστον γνωρίζω, απ' ό,τι άκουσα, πάρα πολλούς που, εξαιτίας της ασυγκράτητης γλώσσας τους, έπεσαν στις πιο μεγάλες συμφορές. Από αυτούς θ' αναφερθώ ενδεικτικά σε έναν ή δύο, και θ' αφήσω τους άλλους. Όταν ο (Πτολεμαίος) Φιλάδελφος παντρεύτηκε την αδελφή του την Αρσινόη, ο Σωτάδης[52] είπε

σπρώχνεις το *κεντρί σου σε τρύπα ανόσια για σένα*

και σάπισε για πολλά χρόνια στη φυλακή, αφού για την άκαιρη κουβέντα του άξια τιμωρήθηκε, και, για να κάνει

παράσχῃ τοῖς ἄλλοις, αὐτὸς πολὺν χρόνον ἔκλαυσεν. ἐνάμιλλα δὲ τούτοις καὶ σύζυγα καὶ Θεόκριτος ὁ σοφιστὴς εἶπέ τε καὶ ἔπαθε, καὶ πολὺ δεινότερα. Ἀλεξάνδρου γὰρ πορφυρᾶς ἐσθῆτας κελεύσαντος κατασκευά-
B *ζειν τοὺς Ἕλληνας, ἵν' ἐπανελθὼν τὰ ἐπινίκια τοῦ πολέμου τοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων θύσειε, καὶ τῶν ἐθνῶν κατὰ κεφαλὴν εἰσφερόντων ἄργυρον "πρότερον μέν," ἔφησεν, "ἠμφισβήτουν, νῦν δ' ᾔσθημαι σαφῶς ὅτι ὁ "πορφύρεος" Ὁμήρου "θάνατος" οὗτός ἐστιν." ἐξ ὧν ἐχθρὸν ἐκτήσατο τὸν Ἀλέξανδρον. Ἀντίγονον δὲ τὸν βασιλέα τῶν Μακεδόνων ἑτερόφθαλμον ὄντα τὴν πήρωσιν προφέρων εἰς οὐ μετρίαν ὀργὴν κατέστησε. τὸν γὰρ ἀρχιμάγειρον Εὐτροπίωνα γεγενημένον ἐν τάξει πέμψας παραγενέσθαι πρὸς αὐτὸν ἠξίου καὶ λόγον δοῦναι καὶ*
C *λαβεῖν. ταῦτα δ' ἀπαγγέλλοντος ἐκείνου πρὸς αὐτὸν καὶ πολλάκις προσιόντος "εὖ οἶδ'," ἔφησεν, "ὅτι ὠμόν με θέλεις τῷ Κύκλωπι παραθεῖναι," ὀνειδίζων τὸν μὲν ὅτι πηρός, τὸν δ' ὅτι μάγειρος ἦν. κἀκεῖνος "τοιγαροῦν" εἰπὼν "τὴν κεφαλὴν οὐχ ἕξεις ἀλλὰ τῆς ἀθυροστομίας ταύτης καὶ μανίας δώσεις δίκην," ἀπήγγειλε τὰ εἰρημένα τῷ βασιλεῖ, ὁ δὲ πέμψας ἀνεῖλε τὸν Θεόκριτον.*

Παρὰ πάντα δὲ ταῦτα, ὅπερ ἐστὶν ἱεροπρεπέστατον, ἐθίζειν τοὺς παῖδας τἀληθῆ λέγειν· τὸ γὰρ ψεύδεσθαι δουλοπρεπὲς καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἄξιον μισεῖσθαι καὶ οὐδὲ μετρίοις δούλοις συγγνωστόν.

D 15. *Ταῦτα μὲν οὖν οὐκ ἐνδοιάσας οὐδὲ μελλήσας περὶ τῆς τῶν παίδων εὐκοσμίας καὶ σωφροσύνης διείλε-*

τοι^ς άλλους να γελάσουν, ο ίδιος έκλαψε πολύ καιρό. Ισάξια Ίκαι ανάλογα με τα παραπάνω είπε και έπαθε ο σοφιστής Θεόκριτος, και πολύ πιο φοβερά. Όταν, δηλαδή, ο Αλέξανδρος έδωσε διαταγή να φτιάξουν οι Έλληνες πορφυρές εσθήτες, για να κάνει με την επιστροφή του τις επινίκιες θυσίες για τον πόλεμο εναντίον των βαρβάρων, κι ενώ οι φυλές εισέφεραν χρήματα κατ' άτομο, ο Θεόκριτος είπε: «Προηγουμένως το αμφισβητούσα, αλλά τώρα το καταλαβαίνω ξεκάθαρα πως αυτός είναι ο *πορφνρεος θάνατος*[53] (κόκκινος θάνατος) του Ομήρου». Με τα λόγια αυτά έκανε τον Αλέξανδρο εχθρό του. Τον Αντίγονο, ακόμα, τον βασιλιά των Μακεδόνων, ο οποίος ήταν μονόφθαλμος, οδήγησε σε μεγάλη οργή, μιλώντας χλευαστικά για την αναπηρία του. Έστειλε, λοιπόν, (ο Αντίγονος) τον αρχιμάγειρο Ευτροπίωνα, που είχε γίνει αξιωματούχος του στρατού, και διέταξε να πάει σ' αυτόν ο Θεόκριτος, για να του ζητήσει εξηγήσεις και να πάρει απάντηση. Αφού (ο Ευτροπίων) του τ' ανακοίνωσε πηγαίνοντας πολλές φορές, ο Θεόκριτος του είπε: «Είμαι σίγουρος πως θέλεις να με προσφέρεις ωμό στον κύκλωπα», βρίζοντας έτσι τον ένα για το ότι ήταν ανάπηρος και τον άλλο για το ότι ήταν μάγειρος. Εκείνος τότε του απάντησε: «Θα χάσεις το κεφάλι σου, και για την αθυροστομία σου αυτή και για την τρέλα σου θα τιμωρηθείς», και πληροφόρησε για τα λόγια τούτα τον βασιλιά, ο οποίος έστειλε και σκότωσε τον Θεόκριτο.

Με όλα αυτά, πάντως, πρέπει —καθώς σε τούτο αξίζει κατ' εξοχήν ευλάβεια— να συνηθίζουμε τα παιδιά να λένε την αλήθεια, δεδομένου ότι η ψευδολογία είναι δουλοπρεπής, κι είναι σωστό όλοι οι άνθρωποι να την απεχθάνονται, και να μην επιτρέπεται ούτε καν σε ευπρεπείς δούλους.

15. Ανέπτυξα, λοιπόν, τα παραπάνω σχετικά με την κοσμιότητα και τη σωφροσύνη των παιδιών, χωρίς ενδοια-

γμαι· περὶ δὲ τοῦ ῥηθήσεσθαι μέλλοντος ἀμφίδοξός εἰμι καὶ διχογνώμων, καὶ τῇδε κἀκεῖσε μετακλίνων ὡς ἐπὶ πλάστιγγος πρὸς οὐδέτερον ῥέψαι δύναμαι, πολὺς δ' ὄκνος ἔχει με καὶ τῆς εἰσηγήσεως καὶ τῆς ἀποτροπῆς τοῦ πράγματος. ἀποτολμητέον δ' οὖν ὅμως εἰπεῖν αὐτό. τί οὖν τοῦτ' ἐστί; πότερα δεῖ τοὺς ἐρῶντας τῶν παίδων
E ἐᾶν τούτοις συνεῖναι καὶ συνδιατρίβειν, ἢ τοὐναντίον εἴργειν αὐτοὺς καὶ ἀποσοβεῖν τῆς πρὸς τούτους ὁμιλίας προσῆκεν; ὅταν μὲν γὰρ ἀποβλέψω πρὸς τοὺς πατέρας τοὺς αὐθεκάστους καὶ τὸν τρόπον ὀμφακίας καὶ στρυφνούς, οἳ τῶν τέκνων ὕβριν οὐκ ἀνεκτὴν τὴν τῶν ἐρώντων ὁμιλίαν ἡγοῦνται, εὐλαβοῦμαι ταύτης εἰσηγητὴς γενέσθαι καὶ σύμβουλος. ὅταν δ' αὖ πάλιν ἐνθυμηθῶ τὸν Σωκράτη τὸν Πλάτωνα τὸν Ξενοφῶντα τὸν Αἰσχίνην τὸν Κέβητα, τὸν πάντα χορὸν ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν οἳ τοὺς ἄρρενας ἐδοκίμασαν ἔρωτας καὶ τὰ μειράκια προήγαγον ἐπί τε παιδείαν καὶ δημαγωγίαν καὶ τὴν ἀρετὴν τῶν
F τρόπων, πάλιν ἕτερος γίγνομαι καὶ κάμπτομαι πρὸς τὸν ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ζῆλον. μαρτυρεῖ δὲ τούτοις Εὐριπίδης οὕτω λέγων

> ἀλλ' ἔστι δή τις ἄλλος ἐν βροτοῖς ἔρως,
> ψυχῆς δικαίας σώφρονός τε κἀγαθῆς.

τὸ δὲ τοῦ Πλάτωνος σπουδῇ καὶ χαριεντισμῷ μεμιγμένον οὐ παραλειπτέον. ἐξεῖναι γάρ φησι δεῖν τοῖς ἀριστεύσασιν ὃν ἂν βούλωνται τῶν καλῶν φιλῆσαι. τοὺς μὲν οὖν τῆς ὥρας ἐπιθυμοῦντας ἀπελαύνειν προσῆκε, τοὺς δὲ τῆς ψυχῆς ἐραστὰς ἐγκρίνειν κατὰ τὸ σύνολον. καὶ τοὺς μὲν

σμούς και επιφυλάξεις· αλλά γι' αυτό που μέλλεται να ειπωθεί έχω δυο γνώμες και δυο σκέψεις, κλίνοντας και προς τα εδώ και προς τα εκεί, σαν πάνω σε ζυγαριά, χωρίς να μπορώ να οδηγηθώ ούτε στο ένα μέρος ούτε στο άλλο, έχοντας επιπλέον μεγάλο δισταγμό και για να προτρέψω και για ν' αποτρέψω σχετικά με το ζήτημα. Πρέπει, όμως, να τολμήσω να το πω. Για τι πρόκειται, λοιπόν; Πρέπει ν' αφήνουμε όσους είναι ερωτευμένοι με παιδιά να τα συντροφεύουν και να τα συναναστρέφονται ή, αντιθέτως, το σωστό είναι να τους εμποδίζουμε και να τους αποτρέπουμε απο του να τα πλησιάζουν; Βλέποντας τους πατέρες απερίφραστους και με συμπεριφορά σκληρή και απότομη, που θεωρούν τη συναναστροφή των παιδιών με τους ερωτευμένους βαριά προσβολή, διστάζω να προτείνω και να συμβουλεύσω τέτοια συναναστροφή. Όταν, πάλι, φέρω στον νου μου τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα, τον Αισχίνη, τον Κέβητα, τη χορεία συνολικά των ανδρών εκείνων, οι οποίοι γνώρισαν τους ανδρικούς έρωτες και προήγαγαν τους νέους ως προς την παιδεία, την πολιτική και την ενάρετη συμπεριφορά, αλλάζω πάλι και επιστρέφω στον θαυμασμό μου για τους άνδρες εκείνους[54]. Υπέρ αυτών συνηγορεί και ο Ευριπίδης, λέγοντας τα παρακάτω

υπάρχει, όμως, κι άλλος στους ανθρώπους έρωτας
για την ψυχή τη δίκαιη και συνετή κι ενάρετη[55].

Δεν πρέπει επίσης να παραλείψουμε κι αυτό που είπε ο Πλάτων[56], αναμειγνύοντας το σοβαρό με τον αστεϊσμό. Λέει, δηλαδή, πως όσοι αριστεύουν πρέπει να μπορούν να φιλούν όποιον από τους ωραίους θέλουν. Σωστό είναι, λοιπόν, ν' απομακρύνουμε εκείνους που ποθούν μόνο τη νεανική ομορφιά, αλλά ν' αποδεχόμαστε συνολικά τους εραστές της ψυχής. Συνεπώς, πρέπει ν' αποφεύγουμε βέ-

Θήβησι καὶ τοὺς ἐν Ἤλιδι φευκτέον ἔρωτας καὶ τὸν ἐν
12 *Κρήτῃ καλούμενον ἁρπαγμόν, τοὺς δ' Ἀθήνησι καὶ τοὺς ἐν Λακεδαίμονι ζηλωτέον.*

16. *Περὶ μὲν οὖν τούτων, ὅπως ἕκαστος αὐτὸς ἑαυτὸν πέπεικεν, οὕτως ὑπολαμβανέτω· ἐγὼ δ' ἐπειδὴ περὶ τῆς τῶν παίδων εὐταξίας εἴρηκα καὶ κοσμιότητος, καὶ ἐπὶ τὴν τῶν μειρακίων ἡλικίαν ἤδη μεταβήσομαι καὶ μικρὰ παντάπασιν λέξω. πολλάκις γὰρ κατεμεμψάμην τοὺς μοχθηρῶν ἐθῶν γεγονότας εἰσηγητάς, οἵτινες τοῖς μὲν παισὶ παιδαγωγοὺς καὶ διδασκάλους ἐπέστησαν, τὴν δὲ τῶν μειρακίων ὁρμὴν ἄφετον εἴασαν νέμεσθαι, δέον αὖ*
B *τοὐναντίον πλείω τῶν μειρακίων ποιεῖσθαι τὴν εὐλάβειαν καὶ φυλακὴν ἢ τῶν παίδων. τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι τὰ μὲν τῶν παίδων πλημμελήματα μικρὰ καὶ παντελῶς ἐστιν ἰάσιμα, παιδαγωγῶν ἴσως ὀλιγωρία καὶ διδασκάλων παραγωγὴ καὶ ἀνηκουστία· τὰ δὲ τῶν ἤδη νεανισκευομένων ἀδικήματα πολλάκις ὑπερφυᾶ γίνεται καὶ σχέτλια, ἀμετρία γαστρὸς καὶ κλοπαὶ πατρῴων χρημάτων καὶ κύβοι καὶ κῶμοι καὶ πότοι καὶ παρθένων ἔρωτες καὶ γυναικῶν οἰκοφθορίαι γαμετῶν. οὐκοῦν τὰς τούτων ὁρμὰς ταῖς ἐπιμελείαις δεσμεύειν καὶ κατέχειν προσῆ-*
C *κεν. ἀταμίευτον γὰρ τῶν ἡδονῶν ἡ ἀκμὴ καὶ σκιρτητικὸν καὶ χαλινοῦ δεόμενον, ὥσθ' οἱ μὴ τῆς ἡλικίας ταύτης ἐρρωμένως ἀντιλαμβανόμενοι τῇ δὴ ἀνοίᾳ διδόασιν ἐξουσίαν ἐπὶ τὰ ἀδικήματα. ἔδει τοίνυν τοὺς ἔμφρονας πατέρας παρὰ τοῦτον μάλιστα τὸν καιρὸν φυλάττειν ἐγρηγορέναι σωφρονίζειν τοὺς μειρακίσκους διδάσκοντας ἀπειλοῦντας δεομένους, παραδείγματα δεικνύντας*

βα|α τους έρωτες που επικρατούν στη Θήβα και στην Ήλιδα όπως και τον ονομαζόμενο στην Κρήτη «αρπαγμό», αλλά να θαυμάζουμε και ν' ακολουθούμε τους έρωτες της Αθήνας και της Λακεδαίμονος.

16. Για τα ζητήματα τούτα, πάντως, ο καθένας ας σχηματίσει τέτοια γνώμη, όπως είναι σύμφωνο με τις ιδέες του" από πλευράς μου, αφού μίλησα για την τάξη και την κοσμιότητα των παιδιών, θα πάω τώρα στην ηλικία της νεότητας, και θα μιλήσω με πολλή συντομία. Επανειλημμένως επέκρινα εκείνους που έγιναν εισηγητές ανάξιων συνηθειών, οι οποίοι τοποθετούν αφ' ενός παιδαγωγούς και δασκάλους για τα παιδιά, αλλά την ορμή των νεαρών την αφήνουν ελεύθερη να πλανιέται ασυγκράτητη, ενώ, αντιθέτως, πρέπει να προσέχουμε και να φυλάμε πιο πολύ τους νεαρούς παρά τα παιδιά. Ποιος, άλλωστε, δεν ξέρει ότι τα παιδικά παραπτώματα είναι ασήμαντα και απολύτως επανορθώσιμα, όπως απροσεξία, ίσως, προς τους παιδαγωγούς, ή ξεγέλασμα των δασκάλων και ανυπακοή. Οι κακές πράξεις, όμως, όσων βρίσκονται στη νεανική ηλικία γίνονται πολλές φορές υπερβολικές και θλιβερές, όπως ασυδοσία στα φαγοπότια, κλοπή πατρικών χρημάτων, κύβοι, γλέντια, οινοποσίες, έρωτες κοριτσιών και διαφθορά παντρεμένων γυναικών. Έπρεπε, λοιπόν, με την επιμελημένη φροντίδα μας να περιορίζουμε και να συγκρατούμε τις ορμές των νεαρών. Η έξαρση των ηδονών είναι πράγμα που δεν περιστέλλεται, που είναι απείθαρχο και χρειάζεται χαλινό, ώστε εκείνοι που δεν συγκρατούν με σταθερότητα την ηλικία αυτή παραχωρούν εξουσία στην ανωριμότητα να προχωρήσει σε άδικες πράξεις. Έπρεπε, συνεπώς, οι εχέφρονες πατέρες τούτη κατά κύριο λόγο την ηλικία να προσέχουν, να επαγρυπνούν και να συνετίζουν τους νεαρούς, διδάσκοντας, απειλώντας και παρακαλώντας τους, παρουσιάζοντας τους παραδείγματα

τῶν διὰ φιληδονίαν μὲν συμφοραῖς περιπεσόντων διὰ δὲ
καρτερίαν ἔπαινον καὶ δόξαν ἀγαθὴν περιποιησαμένων.
δύο γὰρ ταῦθ' ὡσπερεὶ στοιχεῖα τῆς ἀρετῆς ἐστιν, ἐλπίς
D τε τιμῆς καὶ φόβος τιμωρίας· ἡ μὲν γὰρ ὁρμητικωτέρους
πρὸς τὰ κάλλιστα τῶν ἐπιτηδευμάτων ἡ δ' ὀκνηροὺς
πρὸς τὰ φαῦλα τῶν ἔργων ἀπεργάζεται.

17. Καθόλου δ' ἀπείργειν προσήκει τοὺς παῖδας τῆς
πρὸς τοὺς πονηροὺς ἀνθρώπους συνουσίας· ἀποφέρονται
γάρ τι τῆς τούτων κακίας. τοῦτο δὲ παρήγγειλε καὶ
Πυθαγόρας αἰνίγμασιν ἅπερ ἐγὼ παραθεὶς ἐξηγήσομαι·
καὶ γὰρ ταῦτα πρὸς ἀρετῆς κτῆσιν συμβάλλεται ῥοπὴν
οὐκ ἐλαχίστην. οἷον· "Μὴ γεύεσθαι μελανούρων," του-
E τέστι μὴ συνδιατρίβειν μέλασιν ἀνθρώποις διὰ κακοή-
θειαν. "Μὴ ζυγὸν ὑπερβαίνειν," τουτέστιν ὅτι δεῖ τῆς
δικαιοσύνης πλεῖστον ποιεῖσθαι λόγον καὶ μὴ ταύτην
ὑπερβαίνειν. "Μὴ ἐπὶ χοίνικος καθίσαι," ἤτοι φεύγειν
ἀργίαν καὶ προνοεῖν ὅπως τὴν ἀναγκαίαν παρασκευάσω-
μεν τροφήν. "Μὴ παντὶ ἐμβάλλειν δεξιάν," ἀντὶ τοῦ
προχείρως οὐ δεῖ συναλλάττειν. "Μὴ φορεῖν στενὸν
δακτύλιον," ὅτι δεῖ τὸν βίον ἐπιτηδεύειν καὶ μηδενὶ
δεσμῷ προσάπτειν αὐτόν. "Πῦρ σιδήρῳ μὴ σκαλεύ-
ειν," ἀντὶ τοῦ θυμούμενον μὴ ἐρεθίζειν· οὐ γὰρ προσῆ-
κεν, ἀλλ' ὑπείκειν τοῖς ὀργιζομένοις. "Μὴ ἐσθίειν καρ-
δίαν," ἤτοι μὴ βλάπτειν τὴν ψυχὴν ταῖς φροντίσιν αὐτὴν
F κατατρύχοντα. "Κυάμων ἀπέχεσθαι," ὅτι οὐ δεῖ πολι-
τεύεσθαι· κυαμευταὶ γὰρ ἦσαν ἔμπροσθεν αἱ ψηφοφορίαι
δι' ὧν πέρας ἐπετίθεσαν ταῖς ἀρχαῖς. "Σιτίον εἰς ἀμίδα
μὴ ἐμβάλλειν·" ἐπισημαίνει γὰρ ὅτι εἰς πονηρὰν ψυχὴν

εκείνων που εξαιτίας της αγάπης τους για τις απολαύσεις έπεσαν σε συμφορές και εκείνων που χάρη στην καρτερία τους κέρδισαν έπαινο και σπουδαία υπόληψη. Τα δύο τούτα, εξ άλλου, μοιάζουν να είναι στοιχεία της αρετής, η ελπίδα της τιμής και ο φόβος της τιμωρίας. Το πρώτο μας κάνει πιο ορμητικούς για τις ωραιότερες ενασχολήσεις και το δεύτερο διστακτικούς για τις ανάξιες πράξεις.

17. Πρέπει, γενικά, να εμποδίζουμε τα παιδιά από του να συναναστρέφονται φαύλους ανθρώπους, δεδομένου ότι παίρνουν κάποιο μέρος της κακίας τους. Αυτό το παράγγελμα δίνει και ο Πυθαγόρας με τις αινιγματώδεις φράσεις του", τις οποίες θα παραθέσω και θα εξηγήσω· αυτές, άλλωστε, έχουν σημαντική συμβολή όσο αφορά την απόκτηση της αρετής. Για παράδειγμα: «Μη δοκιμάσεις μελανούρια»[58], που σημαίνει μη συναναστρέφεσαι μαύρους στην ψυχή, για τον κακό τους χαρακτήρα. «Μην περνάς πάνω από τον ζυγό», που σημαίνει ότι πρέπει να σέβεσαι ιδιαίτερα τη δικαιοσύνη και να μην την παραβαίνεις. «Μην κάθεσαι πάνω σε χοίνικα[59]», δηλαδή ν' αποφεύγεις την αργία και να προνοείς για να προετοιμάσεις τα απαραίτητα εφόδια. «Μη δίνεις το χέρι σου στον καθένα», αντί να πει μην κάνεις πολύ εύκολα σχέσεις. «Μη φοράς σφιχτό δαχτυλίδι», ότι πρέπει να ζούμε τη ζωή με σωστό τρόπο. «Μη σκαλίζεις τη φωτιά με σίδερο», αντί να πει μην ερεθίζεις τον θυμωμένο άνθρωπο[1] πράγματι, δεν είναι σωστό, αλλά πρέπει να υποχωρούμε μπροστά στους οργισμένους. «Μην τρως την καρδιά σου», δηλαδή μη ζημιώνεις την ψυχή σου, ταλαιπωρώντας τη με τις υπερβολικές μέριμνες. «Μείνε μακριά από τα κουκιά», ότι δεν πρέπει να πολιτεύεσαι —γιατί στο παρελθόν οι ψηφοφορίες, με τις οποίες έδιναν τέλος στην εξουσία των αρχόντων της πόλης, γίνονταν με κουκιά[60]. «Μη βάζεις φαγητό σε ουροδοχείο», που δηλώνει ότι δεν ταιριάζει να μπει ευφυής λόγος σε

ἀστεῖον λόγον ἐμβάλλειν οὐ προσῆκεν· ὁ μὲν γὰρ λόγος τροφὴ διανοίας ἐστί, τοῦτον δ' ἀκάθαρτον ἡ πονηρία ποιεῖ τῶν ἀνθρώπων. "Μὴ ἐπιστρέφεσθαι ἐπὶ τοὺς ὅρους ἐλθόντας," τουτέστι μέλλοντας ἀποθνήσκειν καὶ τὸν ὅρον τοῦ βίου πλησίον ὄντα ὁρῶντας φέρειν εὐκόλως καὶ μὴ ἀθυμεῖν.

Ἀνακάμψω δ' ἐπὶ τὴν ἐξ ἀρχῆς τοῦ λόγου ὑπόθεσιν· ἁπάντων γὰρ ὅπερ ἔφην τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων ἀπάγειν
13 *δεῖ τοὺς παῖδας, μάλιστα δὲ τῶν κολάκων. ὅπερ γὰρ πολλάκις καὶ πρὸς πολλοὺς τῶν πατέρων διατελῶ λέγων, καὶ νῦν ἂν εἴποιμι. γένος οὐδέν ἐστιν ἐξωλέστερον οὐδὲ μᾶλλον καὶ θᾶττον ἐκτραχηλίζον νεότητα τῶν κολάκων, οἳ καὶ τοὺς πατέρας καὶ τοὺς παῖδας προρρίζους ἐκτρίβουσι, τῶν μὲν τὸ γῆρας ἐπίλυπον, τῶν δὲ τὴν νεότητα ποιοῦντες, τῶν δὲ συμβουλευμάτων δέλεαρ ἀφύλακτον προτείνοντες τὴν ἡδονήν. τοῖς παισὶ τῶν πλουσίων οἱ πατέρες νήφειν παραινοῦσιν οἱ δὲ μεθύειν, σωφρονεῖν οἱ δ' ἀσελγαίνειν, φυλάττειν οἱ δὲ δαπανᾶν, φιλεργεῖν οἱ δὲ*
B *ῥαθυμεῖν, "στιγμὴ χρόνου πᾶς ἐστιν ὁ βίος" λέγοντες, "ζῆν οὐ παραζῆν προσῆκε. τί δὲ φροντιστέον ἡμῖν τῶν τοῦ πατρὸς ἀπειλῶν; κρονόληρος καὶ σοροδαίμων ἐστί, καὶ μετέωρον αὐτὸν ἀράμενοι τὴν ταχίστην ἐξοίσομεν." καθῆκε δέ τις καὶ χαμαιτύπην καὶ προηγώγευσε γαμετήν, καὶ τὰ τῶν πατέρων ἐφόδια τοῦ γήρως ἐσύλησε καὶ περιέκοψε. μιαρὸν τὸ φῦλον, ὑποκριταὶ φιλίας, ἄγευστοι παρρησίας, πλουσίων μὲν κόλακες πενήτων δ' ὑπερόπται, ὡς ἐκ λυρικῆς τέχνης ἐπὶ τοὺς νέους ἀγόμενοι, σεσηρότες ὅθ' οἱ τρέφοντες γελῶσι, καὶ ψυχῆς ὑποβολιμαῖα καὶ νόθα μέρη βίου, πρὸς δὲ τὸ τῶν πλουσίων νεῦμα*

πονηρή ψυχή, δεδομένου ότι τον λόγο, που είναι τροφή της σκέψης, τον μολύνει η ανθρώπινη πονηρία. «Μην κοιτάς πίσω, όταν φτάσεις στο τέρμα», δηλαδή, όταν φτάνει κάποιος κοντά στον θάνατο και βλέπει το τέλος της ζωης του να πλησιάζει, να το αντέχει και να μη θλίβεται.

Θα επανέλθω, όμως, στο αρχικό θέμα του λόγου μου. Όπως είπα, πρέπει ν' απομακρύνουμε τα παιδιά απ' όλους τους φαύλους ανθρώπους, κυρίως, όμως, από τους κόλακες. Αυτό που λέω πολλές φορές και σε πολλούς πατέρες, θα μπορούσα να πω και τώρα. Δεν υπάρχει γένος πιο ολέθριο ή που να οδηγεί πιο βαθιά και πιο γρήγορα στον εκτραχηλισμό τους νέους από τους κόλακες, οι οποίοι και τους πατέρες και τα παιδιά από τα βάθη ξεριζώνουν, κάνοντας θλιβερά τα γηρατειά των πρώτων και τα νιάτα των δεύτερων, προτείνοντας τους από τις συμβουλές την ηδονή, άφευκτο δέλεαρ. Στα πλούσια παιδιά οι γονείς τους συνιστούν να μην πίνουν, αλλά εκείνοι οι κόλακες (τους λένε) να μεθάνε˙ οι μεν (γονείς τους συνιστούν) να είναι συνετοί, οι άλλοι να είναι ακόλαστοι" οι μεν ν' αποφεύγουν τις δαπάνες, οι άλλοι να είναι σπάταλοϊ' οι μεν να είναι εργατικοί, οι άλλοι να είναι οκνηροί, λέγοντας τους: «Μια στιγμή του χρόνου είναι όλη η ζωή. Αξίζει να ζει κάποιος, όχι να ψευτοζεί. Τι μας μέλλουν του πατέρα οι απειλές; Γεροξεμωραμένος είναι και με το ένα πόδι στον τάφο, με μιας τον πήραμε και τον κηδέψαμε». Έφερε ένας μάλιστα και πόρνη στον νεαρό, ή οδήγησε στη διαφθορά και παντρεμένη γυναίκα, και ό,τι είχαν αποταμιεύσει οι πατέρες για τα γεράματα τους τ' άρπαξε και τα έκλεψε. Βρομερή φυλή, που παριστάνουν τάχα τους φίλους, που δεν γνωρίζουν ισια κουβέντα, με τους πλούσιους κόλακες, με τους φτωχούς υπερόπτες, που σαν από τέχνη ωραία κατευθύνονται προς τους νέους, που, όταν οι κύριοι τους γελάνε, αυτοί ανοίγουν τα χείλη τους, αποβράσματα και νόθα μέλη της ζωής, που

C ζῶντες, τῇ τύχῃ μὲν ἐλεύθεροι, τῇ προαιρέσει δὲ δοῦλοι·
ὅταν δὲ μὴ ὑβρίζωνται, τόθ' ὑβρίζεσθαι δοκοῦντες, ὅτι
μάτην παρατρέφονται. ὥστ' εἴ τῳ μέλει τῶν πατέρων
τῆς τῶν τέκνων εὐαγωγίας, ἐκδιωκτέον τὰ μιαρὰ ταῦτα
θρέμματα, ἐκδιωκτέον δ' οὐχ ἥκιστα καὶ τὰς τῶν
συμφοιτητῶν μοχθηρίας· καὶ γὰρ οὗτοι τὰς ἐπιεικεστά-
τας φύσεις ἱκανοὶ διαφθείρειν εἰσί.

18. *Ταῦτα μὲν οὖν καλὰ καὶ συμφέροντα· ἃ δὲ μέλλω*
D λέγειν, ἀνθρώπινα. οὐδὲ γὰρ αὖ πάλιν τοὺς πατέρας
ἔγωγ' ἀξιῶ τελέως τραχεῖς καὶ σκληροὺς εἶναι τὴν
φύσιν, ἀλλὰ πολλαχοῦ καὶ συγχωρῆσαί τινα τῷ νεω-
τέρῳ τῶν ἁμαρτημάτων, καὶ ἑαυτοὺς ἀναμιμνῄσκειν ὅτι
ἐγένοντο νέοι. καὶ καθάπερ ἰατροὶ τὰ πικρὰ τῶν φαρμά-
κων τοῖς γλυκέσι χυμοῖς καταμιγνύντες τὴν τέρψιν ἐπὶ τὸ
συμφέρον πάροδον εὗρον, οὕτω δεῖ τοὺς πατέρας τὴν τῶν
E ἐπιτιμημάτων ἀποτομίαν τῇ πραότητι μιγνύναι, καὶ τοτὲ
μὲν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν παίδων ἐφεῖναι καὶ χαλάσαι τὰς
ἡνίας, τοτὲ δ' αὖ πάλιν ἀντιτεῖναι, καὶ μάλιστα μὲν
εὐκόλως φέρειν τὰς ἁμαρτίας, εἰ δὲ μή γε, πρὸς καιρὸν
ὀργισθέντας ταχέως ἀποφλεγμῆναι. μᾶλλον γὰρ ὀξύθυ-
μον εἶναι δεῖ τὸν πατέρα ἢ βαρύθυμον, ὡς τό γε δυσμενὲς
καὶ δυσκατάλλακτον μισοτεκνίας οὐ μικρὸν τεκμήριόν
ἐστι. καλὸν δὲ καὶ ἔνια τῶν ἁμαρτημάτων μηδ' εἰδέναι
δοκεῖν, ἀλλὰ τὸ τοῦ γήρως ἀμβλυῶττον καὶ δύσκωφον
ἐπὶ τὰ γιγνόμενα μεταφέρειν, ὡς ἔνια τῶν πραττομένων
ὁρῶντας μὴ ὁρᾶν καὶ μὴ ἀκούειν ἀκούοντας. φίλων

ζουν εξαρτημένοι από το νεύμα των πλουσίων, από τύχη ελεύθεροι αλλά από τη δική τους επιλογή[61] δούλοι. Όταν δεν τους προσβάλλουν, τότε νομίζουν πως έχουν προσβληθεί, επειδή παρασιτούν μάταια. Αν, λοιπόν, κάποιος πατέρας νοιάζεται για τη σωστή αγωγή των παιδιών του, πρέπει να εκδιώξει τα βρομερά αυτά πλάσματα, κι εξ ίσου να εκδιώξει τις ανάξιες συνήθειες των συμμαθητών τους, καθώς και αυτοί είναι σε θέση να διαφθείρουν ακόμα και τις πιο καλές φύσεις.

18. Καλά και σωστά είναι, λοιπόν, όσα είπαμε, αυτά, όμως, που πρόκειται να πω ταιριάζουν στους ανθρώπους. Από πλευράς μου τουλάχιστον δεν ζητώ από τους πατέρες να είναι τελείως σκληροί και τραχείς, αλλά πολλές φορές να συγχωρούν στον νέο κάποια σφάλματα, ενθυμούμενοι ότι και οι ίδιοι υπήρξαν νέοι. Όπως, δηλαδή, οι γιατροί, αναμειγνύοντας τα πικρά φάρμακα με γλυκά υγρά, βρήκαν ότι η ευχάριστη γεύση είναι αποτελεσματική ως προς την επίτευξη του συμφέροντος, κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει και οι πατέρες ν' αναμειγνύουν τη δριμύτητα των παρατηρήσεων τους με πραότητα, και μπροστά στις επιθυμίες των παιδιών τη μια φορά να μαλακώνουν και να χαλαρώνουν τα ηνία και την άλλη πάλι να τα σφίγγουν. Προπάντων, όμως, να υπομένουν τα παραπτώματα των νέων, ενώ, αν δεν το κάνουν και πρόσκαιρα οργιστούν, γρήγορα ν' αποβάλουν τον θυμό τους. Περισσότερο ταιριάζει να είναι οξύθυμος ο πατέρας παρά βαρύθυμος, καθώς η δυσφορία του και η δυσκολία να διαλλαχθεί είναι όχι ασήμαντη ένδειξη αποστροφής προς τα παιδιά του. Καλό είναι επίσης να δίνει την εντύπωση πως δεν γνωρίζει ορισμένα παραπτώματα, αλλά να φέρνει την αμβλεία όραση και ακοή των γηρατειών σε ό,τι συμβαίνει, έτσι που κάποιες πράξεις των νέων βλέποντας τες να μην τις βλέπει και ακούγοντας τες να μην τις ακούει. Υπομένουμε τα παραπτώματα των φίλων μας" τι

ἁμαρτήματα φέρομεν· τί θαυμαστὸν εἰ τέκνων; δούλων
πολλάκις κραιπαλώντων μέθην οὐκ ἐξηλέγξαμεν. ἐφείσω
ποτέ, ἀλλὰ καὶ χορήγησον· ἠγανάκτησάς ποτε, ἀλλὰ καὶ
σύγγνωθι. ἐβουκόλησέ ποτε δι᾽ οἰκέτου· τὴν ὀργὴν
F *κάτασχε. ἐξ ἀγροῦ ποτε ζεῦγος ἀφείλετο, ἦλθέ ποτε*
χθιζῆς μέθης ἀποπνέων, ἀγνόησον· μύρων ὄζων, σίγη-
σον. οὕτω σκιρτῶσα νεότης πωλοδαμνεῖται.

19. *Πειρατέον δὲ τοὺς τῶν ἡδονῶν ἥττους καὶ πρὸς*
τὰς ἐπιτιμήσεις δυσηκόους γάμῳ καταζεῦξαι, δεσμὸς
γὰρ οὗτος τῆς νεότητος ἀσφαλέστατος. ἐγγυᾶσθαι δὲ δεῖ
τοῖς υἱέσι γυναῖκας μήτ᾽ εὐγενεστέρας πολλῷ μήτε
πλουσιωτέρας· τὸ γὰρ "τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα" σοφόν.
ὡς οἵ γε μακρῷ κρείττους ἑαυτῶν λαμβάνοντες οὐ τῶν
14 *γυναικῶν ἄνδρες, τῶν δὲ προικῶν δοῦλοι λανθάνουσι*
γιγνόμενοι.

20. *Βραχέα δὲ προσθεὶς ἔτι περιγράψω τὰς ὑποθή-*
κας. πρὸ πάντων γὰρ δεῖ τοὺς πατέρας τῷ μηδὲν
ἁμαρτάνειν ἀλλὰ πάνθ᾽ ἃ δεῖ πράττειν ἐναργὲς αὑτοὺς
παράδειγμα τοῖς τέκνοις παρέχειν, ἵνα πρὸς τὸν τούτων
βίον ὥσπερ κάτοπτρον ἀποβλέποντες ἀποτρέπωνται τῶν
αἰσχρῶν ἔργων καὶ λόγων. ὡς οἵτινες τοῖς ἁμαρτάνουσιν
υἱοῖς ἐπιτιμῶντες τοῖς αὐτοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτου-
σιν, ἐπὶ τῷ ἐκείνων ὀνόματι λανθάνουσιν ἑαυτῶν κατή-
γοροι γιγνόμενοι· τὸ δ᾽ ὅλον φαύλως ζῶντες οὐδὲ τοῖς
B *δούλοις παρρησίαν ἄγουσιν ἐπιτιμᾶν, μή τί γε τοῖς υἱοῖς.*
χωρὶς δὲ τούτων γένοιντ᾽ ἂν αὐτοῖς τῶν ἀδικημάτων

το παράδοξο, αν υπομείνουμε και των παιδιών μας; Πολλές φορές δεν κάναμε έλεγχο στους δούλους που είχαν μεθύσει. Κάποτε ήσουν φειδωλός, αλλά τώρα να είσαι απλόχερος. Κάποτε αγανάκτησες, αλλά τώρα να συγχωρέσεις. Σε ξεγέλασε κάποτε με τη βοήθεια ενός δούλου· συγκράτησε την οργή σου. Έκλεψε κάποτε την άμαξα από τον αγρό, ήρθε μια μέρα βρομώντας από το μεθύσι της προηγουμένης· αγνόησε το. Μυρίζει αρώματα[62]· μη μιλάς. Έτσι τιθασεύεται η ανυπότακτη νεότητα.

19. Αυτούς που δεν μπορούν να νικήσουν τις ηδονές και που δείχνουν στις παρατηρήσεις ανυπακοή πρέπει να προσπαθούμε να τους υποτάξουμε με τον γάμο, γιατί αυτός είναι το σίγουρο δέσιμο της νεότητας. Πρέπει να δίνουμε[63] στους γιους μας γυναίκες όχι πολύ ανώτερες τους στην καταγωγή ή στον πλούτο, καθώς ο λόγος «μείνε κοντά στη δική σου))[54] είναι σοφός. Όσοι, άλλωστε, παντρεύονται γυναίκες κατά πολύ ανώτερες τους όχι άνδρες των γυναικών αλλά δούλοι των προικών γίνονται χωρίς να το καταλάβουν.

20. Προσθέτοντας λίγα ακόμα θα ολοκληρώσω τις συμβουλές μου. Περισσότερο ,απ' οτιδήποτε οφείλουν οι πατέρες να μην πέφτουν σε κανένα σφάλμα αλλά να κάνουν όλα όσα πρέπει, προσφέροντας τους εαυτούς τους ζωντανό παράδειγμα στα παιδιά τους, ώστε αυτά ν' αντικρίζουν τον τρόπο ζωής των πατέρων τους σαν σε καθρέφτη και ν' αποτρέπονται από τα άσχημα έργα και λόγια. Αυτοί, όμως, που επιπλήττουν τους γιους τους όταν σφάλλουν, αλλά υποπίπτουν στα ίδια παραπτώματα, στο όνομα των γιων τους κατηγορούν χωρίς να το καταλαβαίνουν τον εαυτό τους· ζώντας, λοιπόν, συνολικά ζωή ανάξια, ουτε τους δούλους έχουν θάρρος να παρατηρήσουν ούτε, πολύ περισσότερο, τους γιους τους. Για τους τελευταίους, πέραν των άλλων, οι πατέρες γίνονται σύμβουλοι και δάσκαλοι της

σύμβουλοι καὶ διδάσκαλοι. ὅπου γὰρ γέροντές εἰσιν ἀναίσχυντοι, ἐνταῦθ' ἀνάγκη καὶ νέους ἀναιδεστάτους εἶναι.

Πειρατέον οὖν εἰς τὸν τῶν τέκνων σωφρονισμὸν πάνθ' ὅσα προσῆκεν ἐπιτηδεύειν, ζηλώσαντας Εὐρυδίκην, ἥτις Ἰλλυρὶς οὖσα καὶ τριβάρβαρος, ὅμως ἐπὶ τῇ μαθήσει τῶν τέκνων ὀψὲ τῆς ἡλικίας ἥψατο παιδείας. ἱκανῶς δ' αὐτῆς τὴν φιλοτεκνίαν σημαίνει τοὐπίγραμμα, ὅπερ ἀνέθηκε Μούσαις.

Εὐρυδίκη Ἱεραπολιῆτις τόνδ' ἀνέθηκε
Μούσαις εὔιστον ψυχῇ ἑλοῦσα πόθον.
C γράμματα γὰρ μνημεῖα λόγων μήτηρ γεγαυῖα
παίδων ἡβώντων ἐξεπόνησε μαθεῖν.

Τὸ μὲν οὖν πάσας τὰς προειρημένας συμπεριλαβεῖν εὐχῆς ἴσως ἢ παραινέσεως ἔργον ἐστί· τὸ δὲ τὰς πλείους ζηλῶσαι καὶ αὐτὸ μὲν εὐμοιρίας δεόμενόν ἐστι καὶ πολλῆς ἐπιμελείας, ἀνυστὸν δ' οὖν ἀνθρωπίνῃ φύσει καθέστηκεν.

άδικης συμπεριφοράς. Όπου, δηλαδή, οι γέροντες είναι αναισχυντοι, εκεικατ ανάγκη και οι νεοι είναι αναιδέστατοι[65].

Πρέπει, λοιπόν, να προσπαθούμε να κάνουμε όλα όσα απαιτούνται για τον σωφρονισμό των παιδιών μας, γινόμενοι ζηλωτές της Ευρυδίκης, που ήταν Ιλλυρίς και τρισβάρβαρη, αλλά για την εκπαίδευση των παιδιών της έμαθε γράμματα σε μεγάλη ηλικία. Την αγάπη της για τα παιδιά της φανερώνει επαρκώς το επίγραμμα, το οποίο αφιέρωσε στις Μούσες:

Η Ευρυδίκη από την Ιεράπολη το αφιερώνει
στις Μούσες, όταν εκπλήρωσε τον πόθο της ψυχής της για μάθηση.
Τα γράμματα, των λόγων τα μνημεία, με κόπους έμαθε,
όταν ήταν πια μάνα παιδιών εφήβων.

Το να εκπληρωθούν, βέβαια, όλες οι παραπάνω υποθήκες είναι περισσότερο αντικείμενο ευχής παρά συμβουλής. Και το ν' ακολουθήσει όμως κάποιος τις περισσότερες χρειάζεται κι αυτό καλοτυχία και μεγάλη επιμέλεια, αλλά πάντως για την ανθρώπινη φύση είναι κάτι που μπορεί να επιτευχθεί.

ΠΩΣ ΔΕΙ ΤΟΝ ΝΕΟΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΑΚΟΥΕΙΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προσέγγιση της ποίησης στην παρούσα πραγματεία του Πλουτάρχου γίνεται αποκλειστικά από την πλευρά της παιδαγωγικής σημασίας που έχει η σωστή επαφή του νέου ανθρώπου με τα έργα των ποιητών. Δεν γίνεται κάποιου είδους «αισθητική» προσέγγιση του αντικειμένου, αλλά ορισμένα από τα θιγόμενα ζητήματα θα μπορούσαν παρεμπιπτόντως και εμμέσως να ειδωθούν και ως απλές κριτικές νύξεις —πράγμα πάντως που δεν ανήκε μάλλον στους συνειδητούς σκοπούς του συγγραφέα.

Έτσι η ανάγνωση της παρούσας πραγματείας δεν γίνεται υπό το φως της Αριστοτελικής *Ποιητικής,* αλλά είναι ίσως σωστότερο να αναζητήσουμε τις ρίζες της κριτικής του Πλουτάρχου στην —ευρύτερη από κάθε πλευρά, βέβαια, σε σχέση με τη δική του— κριτική που ασκεί στην ποίηση (και στις *μιμητικές* τέχνες) ο Πλάτων.

Ο Πλούταρχος θεωρεί γενικά πως η σωστή ανάγνωση της ποίησης, ακόμα περισσότερο από το να ευχαριστεί και να μορφώνει, διαπλάθει τον χαρακτήρα, ζήτημα καίριο προκειμένου περί των νέων. Επίσης μπορεί να αποτελέσει εισαγωγικό στάδιο στη μελέτη της φιλοσοφίας και στην προσοικείωση των αρχών του φιλοσοφικού βίου. Η «λανθασμένη» ανάγνωση (ή ακρόαση) των ποιημάτων αντίθετα διαστρέφει τις αντιλήψεις όσο αφορά σπουδαία ηθικά, θρη-

σκευτικά ή ιδεολογικά ζητήματα, με αποτέλεσμα την εκτροπή του βίου από τις αρχές που ασπαζόταν ως ορθές ο φιλόσοφος και κατά μέγα μέρος, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η Ελληνική αρχαιότητα συνολικά.

Στην Πλατωνική *Πολιτεία* αναφέρεται (607b) ότι υπάρχει *παλαιά μεν τις διαφορά φιλοσοφία τε και ποιητική,* την οποία ο Πλάτων αναπτύσσει διά μακρών στα πρώτα βιβλία αλλά κυρίως στο τελευταίο (δέκατο) του έργου, ως εκπρόσωπος ο ίδιος του φιλοσοφικού λόγου. Από τα παλαιότερα χρόνια της Ελληνικής σκέψης η αντίθεση είχε καταγραφεί ως σύγκρουση μεταξύ του παλαιού και του νέου πνεύματος, όπου το πρώτο εκπροσωπούνταν απο τους ποιητές και το δεύτερο από τους φιλοσόφους. Η κορύφωση της σύγκρουσης βρισκόταν ίσως στη διαφορετική αντιμετώπιση των θεολογικών ζητημάτων χαρακτηριστικά ως προς αυτό είναι τα αποσπάσματα του φιλοσόφου Ξενοφάνη:

Πάντα θεοΐς ανέβηκαν "Ομηρος θ' Ησίοδος τε
οσσα πάρ' άνθρώποισιν όνείδεα και ψόγος εστίν,
κλε'πτειν, μοιχενειν τε και αλλήλους άπατενειν.
(Σέξτος Εμπειρικός, *Προς μαθηματικούς* ix, 193).
(Ο Όμηρος και ο Ησίοδος απέδωσαν στους θεούς
όλα όσα είναι στους ανθρώπους ντροπιαστικά και κατακριτέα
τις κλοπές, τις μοιχείες, τις απάτες του ενός προς τον άλλο).

Επίσης

άλλ' οι βροτοι δοκε'ονσι γενναсθαι θεούς,
την σφετε'ρην δ' έσθητα εχειν φωνήν τε δέμας τε.
(Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεΐς* ν 109, 2).
(Οι άνθρωποι νομίζουν πως οι θεοί γεννιούνται
και πως έχουν ενδύματα, φωνή και σώμα σαν εκείνους).

Η επίκριση για τον ανθρωπομορφισμό των θεών και για τα

άσχημα έως και ανήθικα χαρακτηριστικά που τους αποδίδουν οι ποιητές ήταν λοιπόν το καίριο σημείο της κριτικής προς την ποίηση, η οποία αποδεχόταν και με τον τρόπο της επαύξανε όλα τα αρνητικά στοιχεία της «συμβατικής θρησκείας».

Στην Πλατωνική *Πολιτεία,* όπως αναφέρθηκε, η κριτική στρέφεται όχι κατά της κακής ποίησης αλλά κατά της ποίησης στο σύνολο της, αφού τα αρνητικά στοιχεία που της καταλογίζονται είναι συνυφασμένα με τον φυσικό χαρακτήρα της ως μιμήσεως: Οι ποιητές απέχουν τρεις βαθμούς από την αλήθεια *{τρίτον από της αληθείας* 602ο), ως μιμητές αισθητών πραγμάτων, τα οποία είναι επίσης μιμήματα των μόνων πραγματικών και αληθινών όντων, των Ιδεών. Οι ποιητές συνηθίζουν να περιγράφουν άσχημες και ανήθικες πράξεις των θεών, και με τον τρόπο αυτό διαστρέφουν τον χαρακτήρα των νέων, διδάσκοντας τους πράγματα ασεβή και ανυπόστατα. Συνδεδεμένο με το παραπάνω είναι το ότι οι αφηγήσεις των ποιητών οδηγούν τους ανθρώπους και κυρίως τους νέους στην υποδούλωση στα πάθη και στις ηδονές και όχι στην αυτοκυριαρχία.

Τα κριτήρια τούτα, αμιγώς ηθικά-παιδαγωγικά και όχι «αισθητικά», από τα οποία προέβαλλε η κρατούσα μάλλον κατά τους κλασικούς χρόνους άποψη για το ζήτημα, αποδέχεται προφανώς ο Πλούταρχος, για τη θεώρηση του οποίου προέχει ο ηθικός χαρακτήρας και η ανάλογη διδακτική βάση που υπόκειται των ποιητικών ειδών.

Η «γραμματική» κατάρτιση μπορεί να χρησιμεύσει για την καθολική αντίληψη του νοήματος των ποιημάτων και για τη «διορθωτική» αποκατάσταση τους επί το διδακτικότερον, που σημαίνει για την ανακάλυψη, μέσα από την ποιητική πολυτροπία, των προτροπών για αυτογνωσία, σωφροσύνη και, εν γένει, ηθικότητα. Όταν το περιεχόμενο των ποιημάτων, «καθαιρόμενο» από τις παραπλανητι-

κές μυθολογικές προσμείξεις, βρεθεί σε συμφωνία με αυτό των ανώτερων φιλοσοφικών διδαχών, τότε η ποίηση δικαιώνεται για τον τερπνό της χαρακτήρα, με το να καταστεί συνάμα ωφέλιμη, αποβαίνοντας έτσι τέχνη μαζί και παιδεία, πρόθυρο της φιλοσοφίας.

ΚΕΙΜ ΕΝΟ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

14D 1. *Εἰ μέν, ὡς Φιλόξενος ὁ ποιητὴς ἔλεγεν, ὦ Μάρκε
Σήδατε, τῶν κρεῶν τὰ μὴ κρέα ἥδιστά ἐστι καὶ τῶν
E ἰχθύων οἱ μὴ ἰχθύες, ἐκείνοις ἀποφαίνεσθαι παρῶμεν οἷς
ὁ Κάτων ἔφη τῆς καρδίας τὴν ὑπερῴαν εὐαισθητοτέραν
ὑπάρχειν. ὅτι δὲ τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ λεγομένων οἱ σφόδρα
νέοι τοῖς μὴ δοκοῦσι φιλοσόφως μηδ' ἀπὸ σπουδῆς
λέγεσθαι χαίρουσι μᾶλλον καὶ παρέχουσιν ὑπηκόους
ἑαυτοὺς καὶ χειροήθεις, δῆλόν ἐστιν ἡμῖν. οὐ γὰρ μόνον
τὰ Αἰσώπεια μυθάρια καὶ τὰς ποιητικὰς ὑποθέσεις ἀλλὰ
καὶ τὸν Ἄβαριν τὸν Ἡρακλείδου καὶ τὸν Λύκωνα τὸν
Ἀρίστωνος διερχόμενοι καὶ τὰ περὶ τῶν ψυχῶν δόγματα
F μεμιγμένα μυθολογίᾳ μεθ' ἡδονῆς ἐνθουσιῶσι. διὸ δεῖ μὴ
μόνον ἐν ταῖς περὶ ἐδωδὴν καὶ πόσιν ἡδοναῖς διαφυλάτ-
τειν εὐσχήμονας αὐτούς, ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν ταῖς ἀκρο-
άσεσιν καὶ ἀναγνώσεσιν ἐθίζειν, ὥσπερ ὄψῳ χρωμένους
μετρίως τῷ τέρποντι, τὸ χρήσιμον ἀπ' αὐτοῦ καὶ τὸ
σωτήριον διώκειν. οὔτε γὰρ πόλιν αἱ κεκλειμέναι πύλαι
τηροῦσιν ἀνάλωτον, ἂν διὰ μιᾶς παραδέξηται τοὺς
πολεμίους, οὔτε νέον αἱ περὶ τὰς ἄλλας ἡδονὰς ἐγκρά-*

ΠΩΣ ΔΕΙ ΤΟΝ ΝΕΟΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΑΚΟΥΕΙΝ

1. Το ζήτημα, Μάρκε Σήδατε, αν από τα κρέατα είναι πιο εύγευστα εκείνα που δεν είναι κρέας και από τα ψάρια εκείνα που δεν είναι ψάρια, όπως έλεγε και ο ποιητής Φιλόξενος, ας αφήσουμε να το κρίνουν εκείνοι για τους οποίους ο Κάτων είπε ότι έχουν τον ουρανίσκο πιο ευαίσθητο από την καρδιά. Για μας όμως είναι προφανές ότι από τους φιλοσοφικούς λόγους οι πολύ νέοι ευχαριστιούνται περισσότερο και παραδέχονται και καθοδηγούνται από εκείνους που φαίνονται ότι δεν έχουν φιλοσοφικό ή σοβαρό χαρακτήρα. Όχι μόνο, δηλαδή, όταν διαβάζουν τα παραμύθια του Αισώπου και τους μύθους από τους ποιητές αλλά και τον «Άβαρι» του Ηρακλείδη και τον «Λύκωνα» του Αρίστωνα και τις θεωρίες περί ψυχής, αναμεμειγμένες με μυθολογικές παραδόσεις[1], νιώθουν ενθουσιώδη ευχαρίστηση. Γι' αυτό πρέπει να προσέχουμε όχι μόνο την ευπρέπεια τους στις ηδονές των φαγητών και της οινοποσίας, αλλά ακόμα περισσότερο να τους συνηθίζουμε ν' αναζητούν σε όσα ακούνε[2] και σε όσα διαβάζουν το ωφέλιμο και το σωτήριο που υπάρχει σ' αυτά, χρησιμοποιώντας με μέτρο, σαν τα καρυκεύματα, αυτό που προσφέρει ευχαρίστηση. Ούτε άλλωστε οι σφαλισμένες πύλες κρατούν απόρθητη μια πόλη, αν από μια (ανοιχτή) μπουν οι εχθροί, ούτε τον νέο άνθρωπο τον σώζει η εγκράτεια στις άλλες ηδονές,

15 τειαι σῴζουσιν, ἂν τῇ δι᾽ ἀκοῆς λάθῃ προέμενος αὐτόν,
ἀλλ᾽ ὅσον μᾶλλον αὕτη τοῦ φρονεῖν καὶ λογίζεσθαι
πεφυκότος ἅπτεται, τοσοῦτο μᾶλλον ἀμεληθεῖσα βλά-
πτει καὶ διαφθείρει τὸν παραδεξάμενον. ἐπεὶ τοίνυν οὔτ᾽
ἴσως δυνατόν ἐστιν οὔτ᾽ ὠφέλιμον ποιημάτων ἀπείργειν
τὸν τηλικοῦτον ἡλίκος οὑμός τε τὸ νῦν Σώκλαρός ἐστι
καὶ ὁ σὸς Κλέανδρος, εὖ μάλα παραφυλάττωμεν αὐτούς,
ὡς ἐν ταῖς ἀναγνώσεσι μᾶλλον ἢ ταῖς ὁδοῖς παιδαγωγίας
δεομένους. ἃ δ᾽ οὖν ἐμοὶ περὶ ποιημάτων εἰπεῖν πρῴην
B ἐπῆλθε, νῦν πρὸς σὲ γεγραμμένα πέμψαι διενοήθην. καὶ
λαβὼν ταῦτα δίελθε, κἂν δοκῇ σοι μηδὲν εἶναι φαυλότερα
τῶν ἀμεθύστων καλουμένων, ἅτινες ἐν τοῖς πότοις
περιάπτονται καὶ προλαμβάνουσι, μεταδίδου τῷ Κλε-
άνδρῳ καὶ προκαταλάμβανε τὴν φύσιν αὐτοῦ διὰ τὸ
μηδαμοῦ νωθρὸν ἀλλὰ πανταχοῦ σφοδρὸν καὶ δεδορκὸς
εὐαγωγοτέραν ὑπὸ τῶν τοιούτων οὖσαν. πουλύποδος
κεφαλῇ ἔνι μὲν κακὸν ἐν δὲ καὶ ἐσθλόν, ὅτι βρωθῆναι
μέν ἐστιν ἥδιστος, δυσόνειρον δ᾽ ὕπνον ποιεῖ, φαντασίας
C ταραχώδεις καὶ ἀλλοκότους δεχόμενον, ὡς λέγουσιν.
οὕτω δὴ καὶ ποιητικῇ πολὺ μὲν τὸ ἡδὺ καὶ τρόφιμον
νέου ψυχῆς ἔνεστιν, οὐκ ἔλαττον δὲ τὸ ταρακτικὸν καὶ
παράφορον, ἂν μὴ τυγχάνῃ παιδαγωγίας ὀρθῆς ἡ ἀκρό-
ασις. οὐ γὰρ μόνον ὡς ἔοικε περὶ τῆς Αἰγυπτίων χώρας
ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ποιητικῆς ἔστιν εἰπεῖν ὅτι

φάρμακα, πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα πολλὰ δὲ λυγρά

τοῖς χρωμένοις ἀναδίδωσιν.

αν, χωρίς να το καταλάβει, ρίξει τον εαυτό του στην ηδονή που προέρχεται από την ακοή. Αντίθετα, όσο περισσότερο η τέτοιου είδους ηδονή πλησιάζει τον άνθρωπο που από τη φύση του είναι σώφρων και λογικός, τόσο περισσότερο, αν παραμεληθεί, βλάπτει και διαφθείρει εκείνον που τη δέχτηκε. Επειδή όμως, δεν είναι ίσως δυνατόν ούτε ωφέλιμο να κρατάμε μακριά από την ποίηση νέους της ηλικίας που έχει τώρα ο δικός μου ο Σώκλαρος και ο δικός σου ο Κλέανδρος, ας τους εποπτεύσουμε με πολύ σωστό τρόπο, με τη σκέψη πως έχουν ανάγκη παιδαγώγησης περισσότερο στα διαβάσματα τους παρά στον δρόμο. Σκέφτηκα λοιπόν να σου γράψω τώρα όσα προσφάτως μου ήρθαν στον νου σχετικά με τα ποιήματα. Μόλις τα λάβεις, λοιπόν, διάβα**σε** τα και, αν σου φανούν το ίδιο σπουδαία με τα λεγόμενα γιατροσόφια ενάντια στο μεθύσι[3], που κρεμούν μερικοί και παίρνουν από πριν στις οινοποσίες, να τα μεταδώσεις στον Κλέανδρο και να προφυλάξεις τον χαρακτήρα του, γιατί, καθώς δεν είναι σε τίποτα νωθρός αλλά σε όλα οξύς και ζωηρός, είναι πιο εύκολο να παρασυρθεί από τέτοιες επιρροές. Στου χταποδιού το κεφάλι και το κακό και το καλο υπάρχει, γιατί να το φας είναι νοστιμότατο, στον ύπνο όμως, όπως λένε, φέρνει άσχημα όνειρα και εικόνες εφιαλτικές και παράξενες. Το ίδιο και η ποίηση προκαλεί στην ψυχή του νέου μεγάλη απόλαυση και τη μορφώνει, εξ ίσου όμως της φέρνει ταραχή και σάστισμα, αν την ακρόαση της δεν ρυθμίζει η σωστή παιδαγωγική μέθοδος. Όπως φαίνεται, δηλαδή, ταιριάζει να πούμε όχι μόνο για τη χώρα των Αιγυπτίων αλλά και για την ποίηση ότι

φάρμακα, πολλά ωφέλιμα, αν αναμειχτοῦν, πολλά, ομως, θανατηφόρα*

δίνει σε κείνους που τη χρησιμοποιούν.

ἔνθ' ἔνι μὲν φιλότης, ἐν δ' ἵμερος, ἐν δ' ὀαριστὺς
πάρφασις, ἥ τ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονεόντων.

οὐ γὰρ ἅπτεται τὸ ἀπατηλὸν αὐτῆς ἀβελτέρων κομιδῇ
D *καὶ ἀνοήτων. διὸ καὶ Σιμωνίδης μὲν ἀπεκρίνατο πρὸς τὸν εἰπόντα "τί δὴ μόνους οὐκ ἐξαπατᾷς Θετταλούς;" "ἀμαθέστεροι γάρ εἰσιν ἢ ὡς ὑπ' ἐμοῦ ἐξαπατᾶσθαι." Γοργίας δὲ τὴν τραγῳδίαν εἶπεν ἀπάτην, ἣν ὅ τ' ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. πότερον οὖν τῶν νέων ὥσπερ τῶν Ἰθακησίων σκληρῷ τινι τὰ ὦτα καὶ ἀτέγκτῳ κηρῷ καταπλάττοντες ἀναγκάζωμεν αὐτοὺς τὸ Ἐπικούρειον ἀκάτιον ἀραμένους ποιητικὴν φεύγειν καὶ παρεξελαύνειν, ἢ μᾶλλον ὀρθῷ τινι λογισμῷ παριστάντες καὶ καταδέοντες, τὴν κρίσιν, ὅπως μὴ παραφέρηται τῷ τέρποντι πρὸς τὸ βλάπτον, ἀπευθύνωμεν καὶ παραφυλάττωμεν;*

E *οὐδὲ γὰρ οὐδὲ Δρύαντος υἱὸς κρατερὸς Λυκόοργος*

ὑγιαίνοντα νοῦν εἶχεν, ὅτι πολλῶν μεθυσκομένων καὶ παροινούντων τὰς ἀμπέλους περιιὼν ἐξέκοπτεν ἀντὶ τοῦ τὰς κρήνας ἐγγυτέρω προσαγαγεῖν καὶ "μαινόμενον" θεόν, ὥς φησιν ὁ Πλάτων, "ἑτέρῳ θεῷ νήφοντι κολαζόμενον" σωφρονίζειν. ἀφαιρεῖ γὰρ ἡ κρᾶσις τοῦ οἴνου τὸ βλάπτον, οὐ συναναιροῦσα τὸ χρήσιμον. μηδ' ἡμεῖς οὖν
F *τὴν ποιητικὴν ἡμερίδα τῶν Μουσῶν ἐκκόπτωμεν μηδ' ἀφανίζωμεν, ἀλλ' ὅπου μὲν ὑφ' ἡδονῆς ἀκράτου πρὸς δόξαν αὐθάδως θρασυνόμενον ἐξυβρίζει καὶ ὑλομανεῖ τὸ*

Εκεί είναι ο έρωτας, εκεί ο πόθος, εκεί το γλυκομίλημα που ξελογιάζει, που έκλεψε τον νου και των πιο συνετών*[5]*.

Πραγματικά, ο απατηλός χαρακτήρας της δεν αγγίζει γενικά τους άπραγους και τους ανόητους. Γι' αυτό κι ο Σιμωνίδης σε κείνον που τον ρώτησε «Γιατί μόνο τους Θεσσαλούς δεν μπορείς να ξεγελάσεις;» απάντησε: «Διότι είναι πολύ αμαθείς, για να ξεγελαστούν από μένα». Ο Γοργίας επίσης χαρακτήρισε την τραγωδία απάτη, όπου εκείνος που εξαπάτησε είναι πιο δίκαιος από εκείνον που δεν εξαπάτησε, κι εκείνος που εξαπατήθηκε σοφότερος από εκείνον που δεν εξαπατήθηκε. Μήπως λοιπόν πρέπει να κλείσουμε τα αυτιά των νέων, όπως έγινε με τους Ιθακήσιους[6], με σκληρό και αδιαπέραστο κερί και να τους αναγκάσουμε να ρίξουν στη θάλασσα την Επικούρεια λέμβο και ν' αποφύγουν την ποίηση και να πάρουν άλλο δρόμο από αυτή, ή μήπως πρέπει να τους στηρίξουμε και να τους δέσουμε σφιχτά με κάποιαν ορθή διδαχή, καθοδηγώντας και προφυλάσσοντας την κρίση τους, για να μην την παρασύρει το ευχάριστο προς το βλαβερό;

Ούτε ο Λυκούργος, άλλωστε, ο δυνατός γιος του Δρύαντα,

είχε σωστή σκέψη, καθώς, επειδή πολλοί μεθούσαν κι έκαναν βίαιες πράξεις, πέρασε και ξερίζωσε τα αμπέλια, αντί να φέρει πιο κοντά τις πηγές του νερού και να σωφρονίσει τον «μαινόμενο» θεό, όπως λέει ο Πλάτων, «τιμωρώντας τον με άλλον, νηφάλιο θεό»[7]. Η ανάμειξη άλλωστε του κρασιού με νερό αφαιρεί τον βλαπτικό χαρακτήρα, χωρίς συνάμα να καταστρέφει τον ωφέλιμο. Ουτε ομως κι εμείς να κόβουμε το ποιητικό κλήμα των Μουσών ούτε να το εξαφανίζουμε, αλλά, όταν το μυθολογικό και δραματικό μέρος του οργιάζει ασύστολα και πετάει πολλά κλω-

μυθῶδες αὐτῆς καὶ θεατρικόν, ἐπιλαμβανόμενοι κολούωμεν καὶ πιέζωμεν· ὅπου δ' ἅπτεταί τινος μούσης τῇ χάριτι καὶ τὸ γλυκὺ τοῦ λόγου καὶ ἀγωγὸν οὐκ ἄκαρπόν ἐστιν οὐδὲ κενόν, ἐνταῦθα φιλοσοφίαν εἰσάγωμεν καὶ καταμιγνύωμεν. ὥσπερ γὰρ ὁ μανδραγόρας ταῖς ἀμπέλοις παραφυόμενος καὶ διαδιδοὺς τὴν δύναμιν εἰς τὸν οἶνον μαλακωτέραν ποιεῖ τὴν καταφορὰν τοῖς πίνουσιν, οὕτω τοὺς λόγους ἡ ποίησις ἐκ φιλοσοφίας ἀναλαμβάνουσα μιγνυμένους πρὸς τὸ μυθῶδες ἐλαφρὰν καὶ προσφιλῆ παρέχει τοῖς νέοις τὴν μάθησιν. ὅθεν οὐ φευκτέον ἐστὶ τὰ ποιήματα τοῖς φιλοσοφεῖν μέλλουσιν, ἀλλὰ
16 προφιλοσοφητέον τοῖς ποιήμασιν ἐθιζομένους ἐν τῷ τέρποντι τὸ χρήσιμον ζητεῖν καὶ ἀγαπᾶν· εἰ δὲ μή, διαμάχεσθαι καὶ δυσχεραίνειν. ἀρχὴ γὰρ αὕτη παιδεύσεως,

ἔργου δὲ παντὸς ἤν τις ἄρχηται καλῶς,
καὶ τὰς τελευτὰς εἰκός ἐσθ' οὕτως ἔχειν

κατὰ τὸν Σοφοκλέα.

2. *Πρῶτον* μὲν οὖν εἰσάγειν εἰς τὰ ποιήματα δεῖ τὸν νέον μηδὲν οὕτω μεμελετημένον ἔχοντα καὶ πρόχειρον ὡς τὸ "πολλὰ ψεύδονται ἀοιδοὶ" τὰ μὲν ἑκόντες τὰ δ' ἄκοντες. ἑκόντες μέν, ὅτι πρὸς ἡδονὴν ἀκοῆς καὶ χάριν,
B ἣν οἱ πλεῖστοι διώκουσιν, αὐστηροτέραν ἡγοῦνται τὴν ἀλήθειαν τοῦ ψεύδους. ἡ μὲν γὰρ ἔργῳ γιγνομένη, κἂν ἀτερπὲς ἔχῃ τὸ τέλος, οὐκ ἐξίσταται· τὸ δὲ πλαττόμενον

νάρια με την άκρατη ηδονή και με σκοπό την επίδειξη, πρέπει να επιλαμβανόμαστε, περικόβοντας και περιορίζοντας το. Όπου όμως προσεγγίζει τη χάρη κάποιας μούσας, και ο ηδυεπής και διδακτικός λόγος του δεν μένει άκαρπος ή κενός, εκεί πρέπει να εισάγουμε το φιλοσοφικό πνεύμα και να το αναμειγνύουμε με αυτό. Όπως ακριβώς, δηλαδή, ο μανδραγόρας[8], όταν φυτρώνει κοντά στα αμπέλια και μεταδίδει τη δύναμη του στο κρασί, κάνει πιο ελαφρύ το βάρος αυτό σε όσους το πίνουν, έτσι και η ποίηση, όταν αντλεί τις υποθέσεις της από τη φιλοσοφία και τις αναμειγνύει με μυθολογικό στοιχείο, κάνει τη μάθηση πιο ελαφριά και αγαπητή στους νέους. Γι' αυτό δεν πρέπει ν' αποφεύγουν την ποίηση όσοι σκοπεύουν να γίνουν φιλόσοφοι, αλλά πρέπει να προετοιμάζονται με τα ποιήματα για τη φιλοσοφία[9], συνηθίζοντας ν' αγαπούν και να ζητάνε στην απόλαυση την ωφέλεια. Αν δεν υπάρχει τίποτα ωφέλιμο, ν' αποκρούουν την ποίηση του είδους αυτού και να δυσανασχετούν. Αυτή δηλαδή είναι η αρχή της παίδευσης,

αν κάποιος σωστά αρχίζει κάθε έργο
ετσι, είναι φυσικό, να εχει και το τέλος[10],

σύμφωνα με τον Σοφοκλή.

2. Κατ' αρχάς, λοιπόν, πρέπει να εισάγουμε στα ποιήματα τον νέο χωρίς να έχει καμιά γνώση σταθερή και εύκολη να την ανακαλέσει, όπως ότι «πολλά τα ψέματα των αοιδών))[11], άλλα εκούσια κι άλλα ακούσια. Εκούσια, γιατί για την απόλαυση και την ευχαρίστηση της ακοής — το οποίο ζητούν οι πιο πολλοί από την ποίηση— θεωρούν την αλήθεια πιο σκληρή απ' ό,τι το ψέμα. Η αλήθεια, άλλωστε, καθώς είναι αυτό που συνέβη στην πράξη, ακόμα κι όταν έχει δυσάρεστο τέλος, δεν παρεκβαίνει της πορείας της. Ό,τι όμως είναι δημιούργημα του λόγου, εύκολα

λόγῳ ῥᾷστα περιχωρεῖ καὶ τρέπεται πρὸς τὸ ἥδιον ἐκ τοῦ λυποῦντος. οὔτε γὰρ μέτρον οὔτε τρόπος οὔτε λέξεως ὄγκος οὔτ᾽ εὐκαιρία μεταφορᾶς οὐθ᾽ ἁρμονία καὶ σύνθεσις ἔχει τοσοῦτον αἱμυλίας καὶ χάριτος ὅσον εὖ πεπλεγμένη διάθεσις μυθολογίας· ἀλλ᾽ ὥσπερ ἐν γραφαῖς κινητικώτερόν ἐστι χρῶμα γραμμῆς διὰ τὸ ἀνδρείκελον καὶ
C *ἀπατηλόν, οὕτως ἐν ποιήμασι μεμιγμένον πιθανότητι ψεῦδος ἐκπλήττει καὶ ἀγαπᾶται μᾶλλον τῆς ἀμύθου καὶ ἀπλάστου περὶ μέτρον καὶ λέξιν κατασκευῆς. ὅθεν ὁ Σωκράτης ἔκ τινων ἐνυπνίων ποιητικῆς ἁψάμενος αὐτὸς μέν, ἅτε δὴ γεγονὼς ἀληθείας ἀγωνιστὴς τὸν ἅπαντα βίον, οὐ πιθανὸς ἦν οὐδ᾽ εὐφυὴς ψευδῶν δημιουργός, τοὺς δ᾽ Αἰσώπου μύθους ἔπεσιν ἐνήρμοζεν ὡς ποίησιν οὐκ οὖσαν ᾗ ψεῦδος μὴ πρόσεστι. θυσίας μὲν γὰρ ἀχόρους καὶ ἀναύλους ἴσμεν, οὐκ ἴσμεν δ᾽ ἄμυθον οὐδ᾽ ἀψευδῆ ποίησιν. τὰ δ᾽ Ἐμπεδοκλέους ἔπη καὶ Παρμενίδου καὶ θηριακὰ Νικάνδρου καὶ γνωμολογίαι Θεόγνιδος λόγοι εἰσὶ κιχράμενοι παρὰ ποιητικῆς ὥσπερ ὄχημα τὸ μέτρον*
D *καὶ τὸν ὄγκον, ἵνα τὸ πεζὸν διαφύγωσιν. ὅταν οὖν ἄτοπόν τι καὶ δυσχερὲς ἐν τοῖς ποιήμασι λέγηται περὶ θεῶν ἢ δαιμόνων ἢ ἀρετῆς ὑπ᾽ ἀνδρὸς ἐλλογίμου καὶ δόξαν ἔχοντος, ὁ μὲν ὡς ἀληθῆ προσδεξάμενος λόγον οἴχεται φερόμενος καὶ διέφθαρται τὴν δόξαν, ὁ δὲ μεμνημένος ἀεὶ καὶ κατέχων ἐναργῶς τῆς ποιητικῆς τὴν περὶ τὸ ψεῦδος γοητείαν καὶ δυνάμενος λέγειν ἑκάστοτε πρὸς αὐτὴν*

“ὦ μηχάνημα λυγκὸς αἰολώτερον,

ακολουθεί κυκλική διαδρομή κι από δυσάρεστο αλλάζει σε ευχάριστο. Ούτε το μέτρο, άλλωστε, ούτε το ύφος ή η μεγαλοπρέπεια του λεκτικού ούτε οι εύστοχες μεταφορές ούτε ο αρμονικός και ενιαίος χαρακτήρας έχουν τόση γοητεία και χάρη όση η σωστά συνθεμένη μυθολογική αφήγηση. Όπως στη ζωγραφική τα χρώματα είναι πιο ζωηρά από το σχέδιο με γραμμές, επειδή έχουν ομοιότητα με το ζωντανό πρότυπο και προκαλούν ψεύτικες εντυπώσεις, έτσι και στα ποιήματα, όταν το ψέμα αναμειγνύεται με το αληθοφανές, προκαλεί θαυμασμό και αρέσει πιο πολύ απ' ό,τι μια κατασκευή που δεν έχει υπόθεση και φαντασία αλλά στηρίζεται απλώς στο μέτρο και στο λεκτικό. Για τον λόγο αυτό ο Σωκράτης, που παρακινημένος από κάποια όνειρα καταπιάστηκε με την ποίηση[12], καθώς υπήρξε σε όλη του τη ζωή αγωνιστής της αλήθειας, και δεν μπορούσε να δημιουργήσει αληθοφανή ή καλοφτιαγμένα ψεύδη, έφερε τους μύθους του Αισώπου σε έμμετρη μορφή, με τη σκέψη ότι δεν υπάρχει ποίηση που να μη βασίζεται στο ψεύδος. Τελετές θυσίας χωρίς χορό και μουσική αυλού γνωρίζουμε, δεν γνωρίζουμε όμως ποίηση χωρίς μύθο ή ψεύδος. Τα έπη του Εμπεδοκλή λοιπόν και του Παρμενίδη[13], και τα «Θηριακά» του Νικάνδρου και οι γνωμολογίες του Θεόγνιδος[14] είναι λόγοι που δανείστηκαν από την ποιητική τέχνη το μέτρο και τη μεγαλοπρέπεια, σαν όχημα για ν' αποφύγουν τη μορφή του πεζού λόγου. Όταν λοιπόν στα ποιήματα γίνεται κάποια άτοπη ή άσχημη αναφορά σχετικά με τους θεούς ή τους δαίμονες από άνδρα λόγιο και ένδοξο, εκείνος που τη θεωρεί αληθινή παρασύρεται και καταστρέφει τις αντιλήψεις του, ενώ εκείνος που έχει πάντοτε κατά νου τη σχετική με το ψεύδος γοητεία της ποίησης και μπορεί να λέει σ' αυτήν κάθε φορά:

«επινόημα που είσαι ενστροφότερο απ' τον λυγκα[15]

τί παίζουσα τὰς ὀφρῦς συνάγεις, τί δ᾽ ἐξαπατῶσα
E *προσποιῇ διδάσκειν;" οὐδὲν πείσεται δεινὸν οὐδὲ πιστεύσει φαῦλον, ἀλλ᾽ ἐπιλήψεται μὲν αὐτοῦ φοβουμένου τὸν Ποσειδῶνα καὶ ταρβοῦντος μὴ τὴν γῆν ἀναρρήξῃ καὶ ἀπογυμνώσῃ τὸν Ἅιδην, ἐπιλήψεται δὲ τῷ Ἀπόλλωνι χαλεπαίνοντος ὑπὲρ τοῦ πρώτου τῶν Ἀχαιῶν,*

ὃν αὐτὸς ὑμνῶν αὐτὸς ἐν δαίτῃ παρὼν
αὐτὸς τάδ᾽ εἰπὼν αὐτός ἐστιν ὁ κτανών,

παύσεται δὲ τὸν φθιτὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα τὸν καθ᾽ Ἅιδου δακρύων, ἀδυνάτους καὶ ἀσθενεῖς χεῖρας ἐπιθυμίᾳ τοῦ ζῆν ὀρέγοντας. ἂν δέ που συνταράττηται τοῖς πάθεσι καὶ κρατῆται φαρματτόμενος, οὐκ ὀκνήσει πρὸς ἑαυτὸν εἰπεῖν

ἀλλὰ φόωσδε τάχιστα λιλαίεο· ταῦτα δὲ πάντα
F *ἴσθ᾽, ἵνα καὶ μετόπισθε τεῇ εἴπησθα γυναικί.*

καὶ γὰρ τοῦτο χαριέντως Ὅμηρος εἰς τὴν νέκυιαν εἶπεν, ὡς γυναικὸς ἀκρόασιν οὖσαν διὰ τὸ μυθῶδες.

Τοιαῦτα γάρ ἐστιν ἃ πλάττουσιν ἑκόντες οἱ ποιηταί· πλείονα δ᾽ ἃ μὴ πλάττοντες ἀλλ᾽ οἰόμενοι καὶ δοξάζοντες αὐτοὶ προσαναχρώννυνται τὸ ψεῦδος ἡμῖν· οἷον ἐπὶ τοῦ Διὸς εἰρηκότος Ὁμήρου

17 *ἐν δ᾽ ἐτίθει δύο κῆρε τανηλεγέος θανάτοιο,*

γιατί θυμώνεις, ενώ παίζεις, γιατί προσποιείσαι ότι διδάσκεις, ενώ μας εξαπατάς;» δεν θα πάθει τίποτα φοβερό ούτε θα δοίσει πίστη σε κακοήθειες, αλλά θα ελέγξει τον εαυτό του, αν φοβηθεί τον Ποσειδώνα, τρέμοντας μήπως ταρακουνήσει τη γη κι αποκαλύψει τον Αδη' θα ελέγξει επίσης τον εαυτό του, αν οργιστεί για λογαριασμό του πρώτου ανάμεσα στους Αχαιούς με τον Απόλλωνα,

αντόν που έψαλε, παρών ο ίδιος στη γιορτή, αυτόν
που είπε τούτα τα λόγια, και που ο ίδιος είναι που τον
σκότωσε[θ]***.***

Θα σταματήσει λοιπόν να θρηνεί για τον νεκρό Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα που είναι στον Αδη κι απλώνουν τα αδύναμα και ασθενικά χέρια τους επιθυμώντας τη ζωή. Αν μάλιστα κάποτε ταραχτεί από τα πάθη τους και νικηθεί γοητευμένος από τους λόγους, δεν θα διστάσει να πει στον εαυτό του:

Το φως ευθύς ν' αναζητήσεις" κι όλα τούτα ξέρε τα.,
να τα πεις αργότερα στη γυναίκα σου".

Βέβαια, ο Όμηρος έκανε την αφήγηση αυτή με χάρη στη Νέκυια, θεωρώντας ότι πρόκειται για ακρόαση για γυναίκες, εξαιτίας του στοιχείου του μύθου που περιείχαν.

Τέτοιες είναι λοιπόν οι εκούσιες μυθοπλασίες των ποιητών. Περισσότερα, όμως, είναι αυτά που δεν πλάθουν οι ίδιοι αλλα, καθώς τα πιστεύουν και τα θεωρούν αληθινά εκείνοι, μας μεταδίδουν αναπλασμένη την ψεύτικη απόχρωση τους. Παράδειγμα είναι αυτό που λέει ο Όμηρος για τον Δία:

έβαλε μέσα δύο μοίρες θλιβερότατου θανάτου,

τὴν μὲν Ἀχιλλῆος τὴν δ' Ἕκτορος ἱπποδάμοιο,
ἕλκε δὲ μέσσα λαβών· ῥέπε δ' Ἕκτορος αἴσιμον
ἦμαρ,
ᾤχετο δ' εἰς Ἀίδαο, λίπεν δέ ἑ Φοῖβος Ἀπόλλων,

τραγῳδίαν ὁ Αἰσχύλος ὅλην τῷ μύθῳ περιέθηκεν, ἐπιγράψας Ψυχοστασίαν καὶ παραστήσας ταῖς πλάστιγξι τοῦ Διὸς ἔνθεν μὲν τὴν Θέτιν ἔνθεν δὲ τὴν Ἠῶ, δεομένας ὑπὲρ τῶν υἱέων μαχομένων. τοῦτο δὲ παντὶ δῆλον ὅτι μυθοποίημα καὶ πλάσμα πρὸς ἡδονὴν ἢ ἔκπληξιν ἀκροατοῦ γέγονε. τὸ δὲ

B Ζεύς, ὅς τ' ἀνθρώπων ταμίης πολέμοιο τέτυκται

καὶ τὸ

θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς,
ὅταν κακῶσαι δῶμα παμπήδην θέλῃ,

ταῦτα δ' ἤδη κατὰ δόξαν εἴρηται καὶ πίστιν αὐτῶν, ἣν ἔχουσιν ἀπάτην περὶ θεῶν καὶ ἄγνοιαν εἰς ἡμᾶς ἐκφερόντων καὶ μεταδιδόντων. πάλιν αἱ περὶ τὰς νεκυίας τερατουργίαι καὶ διαθέσεις ὀνόμασι φοβεροῖς ἐνδημιουργοῦσαι φάσματα καὶ εἴδωλα ποταμῶν φλεγομένων καὶ τόπων ἀγρίων καὶ κολασμάτων σκυθρωπῶν οὐ πάνυ πολλοὺς διαλανθάνουσιν ὅτι τὸ μυθῶδες αὐτοῖς πολὺ
C καὶ τὸ ψεῦδος ὥσπερ τροφαῖς τὸ φαρμακῶδες ἐγκέκραται. καὶ οὔθ' Ὅμηρος οὔτε Πίνδαρος οὔτε Σοφοκλῆς πεπεισμένοι ταῦτ' ἔχειν οὕτως ἔγραψαν·

τη μια τον Αχιλλέα, την άλλη τον ιπποδαμαστη' Έκτορα'
τις έπιασε απ' τη μέση και τις τράβηξε,
κι έφτασε έτσι η μοιραία μέρα τον Έκτορα,
πον πήγε στον Άδη, και τον άφησε ο Φοίβος Απόλλων™.

Βάσει του μύθου αυτού ο Αισχύλος συνέθεσε ολόκληρη τραγωδία, την οποία επέγραψε «Ψυχοστασία», κι έβαλε κοντά στη ζυγαριά του Δία από τη μια μεριά τη Θέτιδα και από την άλλη την Ηώ, να παρακαλούν για τους γιους τους που πολεμούσαν. Τούτο λοιπόν είναι πασίδηλο ότι πρόκειται για μυθοποιία και πλάσμα της φαντασίας με σκοπό να ευχαριστήσει ή να καταπλήξει τον ακροατή. Ο στίχος όμως

ο Δίας πον κνβερνά τον πόλεμο των ανθρώπων™

και επίσης οι στίχοι

ο θεάς στονς ανθρώπονς αιτία φντενει
οταν θέλει τον οικο τονς να καταστρέψει[20]

εκφράζουν πλέον την άποψη και την πίστη των ποιητών, όποια απατηλή και αδαή κρίση έχουν σχετικά με τους θεούς που τη μεταφέρουν και τη μεταδίδουν σε εμάς. Επίσης, πολύ λίγοι είναι εκείνοι που δεν καταλαβαίνουν ότι οι τερατολογικές αφηγήσεις τους για τον κάτω κόσμο και οι περιγραφές που με τρομακτικές λέξεις δημιουργούν οπτασίες και εικόνες φλεγόμενων ποταμών[21], άγριων τόπων και ζοφερών τιμωριών, περιέχουν αναμειγμένο, όπως το δηλητήριο στις τροφές, άφθονο μυθώδες στοιχείο και ψεύδος. Ούτε ο Όμηρος, μάλιστα, ούτε ο Πίνδαρος ούτε ο Σοφοκλής πίστευαν ότι αυτά είναι αληθινά, όταν έγραφαν:

ἔνθεν τὸν ἄπειρον ἐρεύγονται σκότον
βληχροὶ δνοφερᾶς νυκτὸς ποταμοί,

καὶ

πὰρ δ' ἴσαν Ὠκεανοῦ τε ῥοὰς καὶ Λευκάδα πέτρην,

καὶ

στενωπὸς Ἅιδου καὶ παλιρροία βυθοῦ.

ὅσοι μέντοι τὸν θάνατον ὡς οἰκτρὸν ἢ τὴν ἀταφίαν ὡς δεινὸν ὀλοφυρόμενοι καὶ δεδιότες φωνὰς ἐξενηνόχασι

μή μ' ἄκλαυτον ἄθαπτον ἰὼν ὄπιθεν καταλείπειν

καὶ

ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἀϊδόσδε βεβήκει,
D *ὃν πότμον γοόωσα, λιποῦσ' ἀδρότητα καὶ ἥβην*

καὶ

μή μ' ἀπολέσῃς ἄωρον· ἡδὺ γὰρ τὸ φῶς
λεύσσειν· τὰ δ' ὑπὸ γῆς μή μ' ἰδεῖν ἀναγκάσῃς,

αὗται πεπονθότων εἰσὶ καὶ προεαλωκότων ὑπὸ δόξης καὶ ἀπάτης. διὸ μᾶλλον ἅπτονται καὶ διαταράττουσιν ἡμᾶς,

Απ' όπου το άπειρο ξερνούν σκοτάδι
οι ορμητικοί ποταμοί της μαύρης νύχτας[22],

και

Πέρασαν κοντά από τα ρεύματα του Ωκεανού και τον Λευκό βράχο[22],

και

Στενωπός του Άδη και παλίρροια βυθού[2]*.

Όσοι όμως ολοφύρονται φοβούμενοι τον θάνατο ως κάτι θλιβερότατο ή το να μείνουν άταφοι ως φοβερό, βγάζουν μεγάλη κραυγή:

Μη φύγεις και μ' αφήσεις πίσω άκλαυτο και άταφο[25]

και

πέταξε από το σώμα του η ψυχή και πήγε στον Άδη
τη μοίρα της θρηνώντας, που άφησε τη δύναμη και τη νιότη[26]

και

μη με σκοτώσεις πριν την ώρα μου είναι γλυκό να βλέπω το φως· μη μ' αναγκάσεις να δω τον κάτω κόσμο[21].

Αυτές είναι οι φωνές ανθρώπων επηρεασμένων από τη συγκίνηση και προκατειλημμένων από τη φαινομενικότητα και την απάτη. Γι' αυτό μας αγγίζουν και μας διαταράσσουν περισσότερο, καθώς μας γεμίζουν με το πάθος και

ἀναπιμπλαμένους τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀσθενείας ἀφ᾽ ἧς λέγονται. πρὸς ταῦτα δὴ πάλιν παρασκευάζωμεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔχειν ἔναυλον ὅτι ποιητικῇ μὲν οὐ πάνυ μέλον ἐστὶ τῆς ἀληθείας, ἡ δὲ περὶ ταῦτ᾽ ἀλήθεια καὶ τοῖς μηδὲν
E ἄλλο πεποιημένοις ἔργον ἢ γνῶσιν καὶ μάθησιν τοῦ ὄντος εὖ μάλα δυσθήρατός ἐστι καὶ δύσληπτος, ὡς ὁμολογοῦσιν αὐτοί. καὶ τὰ Ἐμπεδοκλέους ἔστω πρόχειρα ταυτί·

οὕτως οὔτ᾽ ἐπιδερκτὰ τάδ᾽ ἀνδράσιν οὔτ᾽ ἐπακουστὰ
οὔτε νόῳ περιληπτά,

καὶ τὰ Ξενοφάνους·

καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὔτις ἀνὴρ γένετ᾽ οὐδέ τις ἔσται
F εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἅσσα λέγω περὶ πάντων,

καὶ νὴ Δία τὰ Σωκράτους ἐξομνυμένου παρὰ Πλάτωνι τὴν περὶ τούτων γνῶσιν. ἧττον γὰρ ὡς εἰδόσι τι περὶ τούτων προσέξουσι τοῖς ποιηταῖς ἐν οἷς τοὺς φιλοσόφους ἰλιγγιῶντας ὁρῶσιν.

3. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἐπιστήσομεν αὐτὸν ἅμα τῷ προσάγειν τοῖς ποιήμασιν ὑπογράφοντες τὴν ποιητικὴν ὅτι μιμητικὴ τέχνη καὶ δύναμίς ἐστιν ἀντίστροφος τῇ ζωγραφίᾳ. καὶ μὴ μόνον ἐκεῖνο τὸ θρυλούμενον ἀκηκοὼς ἔστω, ζωγραφίαν μὲν εἶναι φθεγγομένην τὴν ποίησιν, ποίησιν δὲ σιγῶσαν τὴν ζωγραφίαν, ἀλλὰ πρὸς τούτῳ διδάσκωμεν αὐτὸν ὅτι γεγραμμένην σαύραν ἢ πίθηκον ἢ

την αδυναμία απ' όπου λέγονται. Έναντι αυτών πρέπει εξ αρχής να προετοιμάζουμε τους νέους να έχουν κατά νου ότι η τέχνη της ποίησης δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την αλήθεια και ότι η αλήθεια γύρω από τα ζητήματα αυτά, ακόμα και για όσους δεν ασχολούνται με κανένα άλλο έργο παρά με τη γνώση και την αντίληψη του όντος, είναι πολύ δύσκολο να συλληφθεί και να κατανοηθεί, όπως ομολογούν και οι ίδιοι. Ας έχουμε πάντοτε έτοιμους να χρησιμοποιήσουμε τους στίχους του Εμπεδοκλή:

Αυτά δεν είναι δυνατόν έτσι να τα δουν οι άνθρωποι ούτε να τ' ακούσουν
ούτε να τα συλλάβουν με τον νου[2%]

και του Ξενοφάνη

Κανένας άνθρωπος δεν υπήρξε ούτε θα υπάρξει που θα μάθει
την αλήθεια για τους θεούς και για όσα λέω για τα πάντα[29]

και βέβαια, μα τον Δία, τους λόγους του Σωκράτη, στον Πλάτωνα, που αρνούνταν τη δυνατότητα γνώσης σχετικά με αυτά. Οι νέοι συνεπώς θα δώσουν λιγότερη σημασία στους ποιητές, όσο αφορά τη γνώση των τελευταίων για τα ζητήματα στα οποία βλέπουν τους φιλοσόφους να ιλιγγιούν.

3. Ακόμα περισσότερο θα ενισχύσουμε τον νέο, αν με το που θα τον εισαγάγουμε στα ποιήματα του περιγράψουμε την ποίηση ως τέχνη μιμητική[30] και δύναμη ανάλογη με τη ζωγραφική. Να μην ακούει βέβαια μόνο εκείνο που λέγεται συχνά, ότι δηλαδή η ποίηση είναι ζωγραφική ομιλούσα και η ζωγραφική είναι σιωπηλή ποίηση, αλλά επιπλέον ας τον διδάξουμε πως, όταν βλέπουμε ζωγραφισμένα μια σαύρα ή

Θερσίτου πρόσωπον ἰδόντες ἡδόμεθα καὶ θαυμάζομεν οὐχ ὡς καλὸν ἀλλ᾽ ὡς ὅμοιον. οὐσίᾳ μὲν γὰρ οὐ δύναται καλὸν γενέσθαι τὸ αἰσχρόν· ἡ δὲ μίμησις, ἄν τε περὶ φαῦλον ἄν τε περὶ χρηστὸν ἐφίκηται τῆς ὁμοιότητος, ἐπαινεῖται. καὶ τοὐναντίον ἂν αἰσχροῦ σώματος εἰκόνα καλὴν παράσχῃ, τὸ πρέπον καὶ τὸ εἰκὸς οὐκ ἀπέδωκεν. γράφουσι δὲ καὶ πράξεις ἀτόπους ἔνιοι, καθάπερ Τιμόμαχος τὴν Μηδείας τεκνοκτονίαν καὶ Θέων τὴν Ὀρέστου μητροκτονίαν καὶ Παρράσιος τὴν Ὀδυσσέως προσποί-
B ητον μανίαν καὶ Χαιρεφάνης ἀκολάστους ὁμιλίας γυναικῶν πρὸς ἄνδρας. ἐν οἷς μάλιστα δεῖ τὸν νέον ἐθίζεσθαι, διδασκόμενον ὅτι τὴν πρᾶξιν οὐκ ἐπαινοῦμεν ἧς γέγονεν ἡ μίμησις, ἀλλὰ τὴν τέχνην εἰ μεμίμηται προσηκόντως τὸ ὑποκείμενον. ἐπεὶ τοίνυν καὶ ποιητικὴ πολλάκις ἔργα φαῦλα καὶ πάθη μοχθηρὰ καὶ ἤθη μιμητικῶς ἀπαγγέλλει, δεῖ τὸ θαυμαζόμενον ἐν τούτοις καὶ κατορθούμενον μήτ᾽ ἀποδέχεσθαι τὸν νέον ὡς ἀληθὲς μήτε δοκιμάζειν ὡς καλόν, ἀλλ᾽ ἐπαινεῖν μόνον ὡς ἐναρμόττον τῷ ὑποκειμένῳ προσώπῳ καὶ οἰκεῖον. ὥσπερ γὰρ ὑὸς βοὴν καὶ
C ψόφον τροχιλίας καὶ πνευμάτων ῥοῖζον καὶ θαλάττης κτύπον ἀκούοντες ἐνοχλούμεθα καὶ δυσχεραίνομεν, ἂν δέ τις πιθανῶς ταῦτα μιμῆται, καθάπερ Παρμένων τὴν ὗν καὶ Θεόδωρος τὰς τροχιλίας, ἡδόμεθα· καὶ νοσώδη μὲν ἄνθρωπον καὶ ὕπουλον ὡς ἀτερπὲς θέαμα φεύγομεν, τὸν δ᾽ Ἀριστοφῶντος Φιλοκτήτην καὶ τὴν Σιλανίωνος Ἰοκάστην ὁμοίους φθίνουσι καὶ ἀποθνῄσκουσι πεποιημέ-

έναν πίθηκο ή το πρόσωπο του Θερσίτη[31], ευχαριστιόμαστε και τα θαυμάζουμε όχι για την ωραιότητα τους αλλά για την ομοιότητα τους με το πρότυπο. Κατά την ουσιαστική φύση του, άλλωστε, το άσχημο δεν μπορεί να γίνει ωραίο. Η μίμηση όμως επαινείται για το ότι αποδίδει την ομοιότητα είτε σχετικά με το κακό είτε σχετικά με το καλό[32]. Αν, αντιθέτως, η μίμηση δώσει εξωραϊσμένη την εικόνα κάποιου άσχημου πράγματος, δεν αποδίδει το αρμόζον και το φυσικό[33]. Μερικοί βέβαια ζωγραφίζουν και αφύσικες πράξεις, όπως ο Τιμόμαχος τη Μήδεια να σκοτώνει τα παιδιά της, ο Θέων τη μητροκτονία του Ορέστη, ο Παρράσιος τον Οδυσσέα να προσποιείται τον τρελό και ο Χαιρεφάνης άσεμνες συνευρέσεις γυναικών με άντρες. Στα παραπάνω θέματα πρέπει κατ' εξοχήν να συνηθίζουμε τον νέο διδάσκοντας του ότι δεν επαινούμε την πράξη της οποίας έγινε μίμηση με το καλλιτεχνικό έργο, αλλά την τέχνη, αν αυτή έχει μιμηθεί με τον σωστό τρόπο το πρότυπο. Επειδή λοιπόν και η ποιητική τέχνη πολλές φορές απαγγέλλει με τη μίμηση φαύλες πράξεις, πάθη και ήθη ταπεινά, πρέπει ο νέος να μην αποδέχεται ως αληθές το στοιχείο που θαυμάζεται και επιτυγχάνεται στους λόγους αυτούς ούτε να το επιδοκιμάζει ως καλό, αλλά να επαινεί μόνο την εναρμόνιση και τη συγγένεια τους με την αποδιδόμενη πραγματικότητα. Όπως δηλαδή, όταν ακούμε την κραυγή του χοίρου, τον θόρυβο της τροχαλίας, το φύσημα του ανέμου ή τον χτύπο της θάλασσας, ενοχλούμαστε και δυσανασχετούμε, αν, αντίθετα, κάποιος μπορεί να τα μιμηθεί με αληθοφάνεια, όπως ο Παρμένων τον χοίρο και ο Θεόδωρος τις τροχαλίες, ευχαριστιόμαστε. Τον άρρωστο και γεμάτο πληγές άνθρωπο τον αποφεύγουμε ως θέαμα δυσάρεστο, όταν βλέπουμε όμως να παριστάνονται από σκηνής ο Φιλοκτήτης του Αριστοφώντα και η Ιοκάστη του Σιλανίωνα με ομοιότητα στην καταστροφή και στον θάνατο τους,

νους ὁρῶντες χαίρομεν· οὕτως ὁ νέος ἀναγιγνώσκων ἃ Θερσίτης ὁ γελωτοποιὸς ἢ Σίσυφος ὁ φθορεὺς ἢ Βάτραχος ὁ πορνοβοσκὸς λέγων ἢ πράττων πεποίηται, διδα-
D σκέσθω τὴν μιμουμένην ταῦτα δύναμιν καὶ τέχνην ἐπαινεῖν, ἃς δὲ διαθέσεις καὶ πράξεις μιμεῖται καὶ προβάλλεσθαι καὶ κακίζειν. οὐ γάρ ἐστι ταὐτὸ τὸ καλὸν καὶ καλῶς τι μιμεῖσθαι. καλῶς γάρ ἐστι τὸ πρεπόντως καὶ οἰκείως, οἰκεῖα δὲ καὶ πρέποντα τοῖς αἰσχροῖς τὰ αἰσχρά. καὶ γὰρ αἱ Δαμωνίδα τοῦ χωλοῦ κρηπῖδες, ἃς ἀπολέσας εὔχετο τοῖς τοῦ κλέψαντος ἐναρμόσαι ποσί, φαῦλαι μὲν ἦσαν ἐκείνῳ δ᾽ ἥρμοττον. καὶ τὸ

εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι
κάλλιστον ἀδικεῖν

E καὶ τὸ

τοῦ μὲν δικαίου τὴν δόκησιν ἄρνυσο
τὰ δ᾽ ἔργα τοῦ πᾶν δρῶντος· ἔνθα κερδανεῖς

καὶ

τάλαντον ἡ προίξ. μὴ λάβω; ζῆν δ᾽ ἔστι μοι
τάλαντον ὑπεριδόντι; τεύξομαι δ᾽ ὕπνου
προέμενος; οὐ δώσω δὲ κἀν Ἅιδου δίκην
ὡς ἠσεβηκὼς εἰς τάλαντον ἀργυροῦν;

μοχθηροὶ μέν εἰσι λόγοι καὶ ψευδεῖς, Ἐτεοκλεῖ δὲ καὶ Ἰξίονι καὶ τοκογλύφῳ πρεσβύτῃ πρέποντες. ἂν οὖν ὑπομιμνῄσκωμεν τοὺς παῖδας ὅτι ταῦτ᾽ οὐκ ἐπαινοῦντες

χαιρόμαστε. Έτσι ο νέος, όταν διαβάζει όσα παρουσιάζονται να λένε ή να κάνουν ο γελωτοποιός Θερσίτης ή ο διαφθορέας Σίσυφος ή ο πορνοβοσκός Βάτραχος, ας διδάσκεται να επαινεί την ικανότητα και την τέχνη η οποία μιμείται αυτά, όσες όμως διαθέσεις και πράξεις μιμείται η τέχνη αυτή να τις καταδικάζει και να τις κακίζει. Δεν είναι δηλαδή το ιδιο πράγμα η μίμηση του ωραίου και η μίμηση με ωραίο τρόπο . Μίμηση με ωραίο τρόπο σημαίνει με τον πρέποντα τρόπο και με συνάφεια προς την πραγματικότητα, ενώ πρέπον και συναφές στο άσχημο είναι το άσχημο. Οι παντόφλες βέβαια του κουτσού Δαμωνίδα, που, όταν τις έχασε, ευχόταν να ταιριάξουν στα πόδια εκείνου που τις έκλεψε, ήταν άσχημες, ταίριαζαν όμως σε κείνον. Οι στίχοι

αν πρέπει ν' αδικεί κανείς, είναι καλύτερο
για χάρη της εξουσίας ν' αδικήσει[35]

και

τη φήμη δίκαιου ανθρώπου να κερδίσεις, αλλά τις πράξεις
του πολυπράγμονα να κάνεις- έτσι θα ωφεληθείς[36]

και

Ένα τάλαντο προίκα. Να μην το πάρω; Γίνεται μετά
να ζω, αν περιφρονήσω κοτζάμ τάλαντο; Θα έχω ύπνο,
αν το αφήσω να χαθεί; Δεν θα καταδικαστώ στον Άδη
επί ασέβεια προς το χρήμα;[31]

είναι λόγοι φαύλοι και ψεύτικοι, αλλά ταιριάζουν στον Ετεοκλή και στον Ιξίονα και στον γέρο τοκογλύφο. Αν λοιπόν θυμίζουμε στους νέους ότι δεν συνέθεσαν τους λόγους αυτούς για να τους επαινέσουν ούτε για να τους

F οὐδὲ δοκιμάζοντες ἀλλ' ὡς ἄτοπα καὶ φαῦλα φαύλοις καὶ ἀτόποις ἤθεσι καὶ προσώποις περιτιθέντες γράφουσιν, οὐκ ἂν ὑπὸ τῆς δόξης βλάπτοιντο τῶν ποιητῶν. ἀλλὰ τοὐναντίον ἡ πρὸς τὸ πρόσωπον ὑποψία διαβάλλει καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ τὸν λόγον, ὡς φαῦλον ὑπὸ φαύλου καὶ λεγόμενον καὶ πραττόμενον. οἷόν ἐστι καὶ τὸ τῆς συγκοιμήσεως τοῦ Πάριδος ἐκ τῆς μάχης ἀποδράντος. οὐδένα γὰρ ἄλλον ἀνθρώπων ἡμέρας συγκοιμώμενον γυναικὶ ποιήσας ἢ τὸν ἀκόλαστον καὶ μοιχικὸν ἐν αἰσχύνῃ δῆλός ἐστι καὶ ψόγῳ τιθέμενος τὴν τοιαύτην ἀκρασίαν.

19 4. Ἐν δὲ τούτοις εὖ μάλα προσεκτέον εἴ τινας ὁ ποιητὴς αὐτὸς ἐμφάσεις δίδωσι κατὰ τῶν λεγομένων ὡς δυσχεραινομένων ὑπ' αὐτοῦ. καθάπερ ὁ Μένανδρος ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Θαΐδος πεποίηκεν

ἐμοὶ μὲν οὖν ἄειδε τοιαύτην, θεά,
θρασεῖαν ὡραίαν δὲ καὶ πιθανὴν ἅμα,
ἀδικοῦσαν ἀποκλείουσαν αἰτοῦσαν πυκνά,
μηδενὸς ἐρῶσαν, προσποιουμένην δ' ἀεί.

B ἄριστα δ' Ὅμηρος τῷ γένει τούτῳ κέχρηται· καὶ γὰρ προδιαβάλλει τὰ φαῦλα καὶ προσυνίστησι τὰ χρηστὰ τῶν λεγομένων. προσυνίστησι μὲν οὕτως

αὐτίκα μειλίχιον καὶ κερδαλέον φάτο μῦθον

καὶ

τὸν δ' ἀγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρητύσασκε παραστάς.

επιδοκιμάσουν, αλλά με τη σκέψη πως είναι αφύσικοι και φαύλοι και αποδίδονται σε αφύσικους και φαύλους ανθρώπους, δεν θα βλάπτονταν από τις δοξασίες των ποιητών. Αντίθετα η υποψία έναντι του προσώπου δημιουργεί δυσπιστία και προς τις πράξεις και προς τους λόγους, ως φαύλα, καθώς λέγονται και γίνονται από πρόσωπο φαύλο. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η πράξη της συνεύρεσης του Πάρη, όταν εγκατέλειψε τη μάχη[38]. Αφού λοιπόν ο Όμηρος δεν παρέστησε κανέναν άλλο άνθρωπο να κοιμάται με γυναίκα την ημέρα, παρά μόνο τον ακόλαστο και μοιχό, είναι φανερό ότι περιέβαλε με ντροπή και κατηγορία την ακρατή αυτή πράξη.

4. Στις παραπάνω περιπτώσεις πρέπει να προσέξουμε πολύ καλά, κατά πόσο ο ποιητής παρέχει κάποιες ενδείξεις εναντίον των όσων λέγονται, σαν να οργίζεται και ο ίδιος με αυτά" όπως έκανε και ο Μένανδρος στον πρόλογο της «Θα'ίδος»:

Ψάλε μου, θεά, για τέτοια γυναίκα
σκληρή, ωραία και πειστική στον λόγο συνάμα
άδικη, δύσκολη και πολύ απαιτητική,
που δεν αγαπά κανέναν και που όλο προσποιείται αγάπη[19].

Τον τρόπο αυτό χειρίζεται άριστα ο Όμηρος. Γιατί, βέβαια, αντιτίθεται εκ των προτέρων στα άσχημα και επαινεί απ' όσα λέγονται τα καλά. Εισάγει, λοιπόν, κατ αυτό τον τρόπο:

αμέσως γλυκά και κολακευτικά λάγο είπε[40]

και

στεκόταν και τον εμπόδιζε με λόγια σαγηνευτικά[4^].

ἐν δὲ τῷ προδιαβάλλειν μονονοὺ μαρτύρεται καὶ διαγορεύει μήτε χρῆσθαι μήτε προσέχειν ὡς οὖσιν ἀτόποις καὶ φαύλοις. οἷον τόν τ' Ἀγαμέμνονα μέλλων διηγεῖσθαι τῷ ἱερεῖ χρώμενον ἀπηνῶς προείρηκεν

ἀλλ' οὐκ Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἥνδανε θυμῷ,
ἀλλὰ κακῶς ἀφίει,

C τουτέστιν ἀγρίως καὶ αὐθάδως καὶ παρὰ τὸ προσῆκον· τῷ τ' Ἀχιλλεῖ τοὺς θρασεῖς λόγους περιτίθησιν

οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο

τὴν αὐτοῦ κρίσιν ὑπειπὼν

Πηλεΐδης δ' ἐξαῦτις ἀταρτηροῖς ἐπέεσσιν
Ἀτρεΐδην προσέειπε, καὶ οὔ πω λῆγε χόλοιο·

καλὸν γὰρ εἰκὸς οὐδὲν εἶναι μετ' ὀργῆς καὶ αὐστηρῶς λεγόμενον. ὁμοίως καὶ ἐπὶ τῶν πράξεων

ἦ ῥα, καὶ Ἕκτορα δῖον ἀεικέα μήδετο ἔργα,
D πρηνέα πὰρ λεχέεσσι Μενοιτιάδαο τανύσσας.

εὖ δὲ καὶ ταῖς ἐπιρρήσεσι χρῆται, καθάπερ τινὰ ψῆφον ἰδίαν ἐπιφέρων τοῖς πραττομένοις ἢ λεγομένοις, ἐπὶ μὲν

Όταν παλι θέλει να προδιαθέσει αρνητικά, μόνο που δεν διαμαρτύρεται και συμβουλεύει να μην τα χρησιμοποιούμε ούτε να δίνουμε προσοχή, γιατί πρόκειται για πράγματα αφύσικα και φαύλα. Όταν, λόγου χάρη, επρόκειτο να διηγηθεί τον σκληρό τρόπο με τον οποίο φέρθηκε στον ιερέα ο Αγαμέμνων, είπε από πριν:

δεν άρεσε στον Ατρειδη Αγαμέμνονα την ψυχή
και άσχημα τον έδιωξε[42]*,*

δηλαδή με αγριότητα, αυθάδεια και απρέπεια. Τον Αχιλλέα πάλι βάζει να λέει αλαζονικά λόγια:

Μεθύστακα, με μάτια σκύλου και καρδιά ελαφιού[43]

δηλώνοντας όμως και τη δική του κρίση:

ο *γιος του Πηλεα όμως πλησίασε και μίλησε στον Ατρείδη*
με λογία φαρμακερά, χωρίς να έχει ακόμα καταπνίξει τον θυμο του[44]*.*

Ό,τι λέγεται δηλαδή πάνω στον θυμό και με αυστηρό τρόπο είναι φυσικό να μην είναι καλό. Ομοίως και στη διήγηση των πράξεων:

Έτσι μίλησε, και εναντίον τον θεί'κον Έκτορα ετοίμαζε άπρεπα έργα
αφού τον ξάπλωσε πρηνη κοντά στο νεκροκρέβατο του γιου του Μενοίτιου[45]*.*

Ωραία επίσης χρησιμοποιεί και τη γνώμη του στους **επί**λογους, σαν να σχηματίζει απόφαση προσωπική για τις πράξεις ή τους λόγους. Στη μοιχεία του Άρη λοιπόν πα-

τῆς μοιχείας τοῦ Ἄρεος τοὺς θεοὺς ποιῶν λέγοντας

οὐκ ἀρετᾷ κακὰ ἔργα· κιχάνει τοι βραδὺς ὠκύν,

ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Ἕκτορος ὑπερφροσύνης καὶ μεγαλαυχίας

ὣς ἔφατ' εὐχόμενος, νεμέσησε δὲ πότνια Ἥρη,

ἐπὶ δὲ τῆς Πανδάρου τοξείας

ὣς φάτ' Ἀθηναίη, τῷ δὲ φρένας ἄφρονι πεῖθεν.

E αὗται μὲν οὖν αἱ τῶν λόγων ἀποφάσεις καὶ δόξαι παντός εἰσι κατιδεῖν τοῦ προσέχοντος· ἑτέρας δ' ἐκ τῶν πραγμάτων αὐτῶν παρέχουσι μαθήσεις, ὥσπερ ὁ Εὐριπίδης εἰπεῖν λέγεται πρὸς τοὺς τὸν Ἰξίονα λοιδοροῦντας ὡς ἀσεβῆ καὶ μιαρόν, "οὐ μέντοι πρότερον αὐτὸν ἐκ τῆς σκηνῆς ἐξήγαγον ἢ τῷ τροχῷ προσηλῶσαι." παρὰ δ' Ὁμήρῳ σιωπώμενόν ἐστι τὸ τοιοῦτο γένος τῆς διδασκαλίας, ἔχον δ' ἀναθεώρησιν ὠφέλιμον ἐπὶ τῶν διαβεβλημένων μάλιστα μύθων, οὓς ταῖς πάλαι μὲν ὑπονοίαις
F ἀλληγορίαις δὲ νῦν λεγομέναις παραβιαζόμενοι καὶ διαστρέφοντες ἔνιοι μοιχευομένην φασὶν Ἀφροδίτην ὑπ' Ἄρεος μηνύειν Ἥλιον, ὅτι τῷ τῆς Ἀφροδίτης ἀστέρι συνελθὼν ὁ τοῦ Ἄρεος μοιχικὰς ἀποτελεῖ γενέσεις, Ἡλίου δ' ἐπαναφερομένου καὶ καταλαμβάνοντος οὐ λανθάνουσιν. τὸν δὲ τῆς Ἥρας καλλωπισμὸν ἐπὶ τὸν Δία καὶ τὰς περὶ τὸν κεστὸν γοητείας ἀέρος τινὰ

ρουσιάζει τους θεούς να λένε:

Οι άσχημες δουλείες δεν τελειώνουν καλα' ο αργός πιάνει τον γρήγορο[46].

Επίσης για την αλαζονεία και καυχησιολογία του Έκτορα λέει:

Έτσι μίλησε με αλαζονεία, και θύμωσε η θεϊκή Ήρα[47].

Για το βέλος του Πάνδαρου:

Έτσι μίλησε η Αθηνά και συνέτισε τον άμυαλο[4*].

Μπορεί λοιπόν όποιος προσέξει να καταλάβει ότι αυτές είναι απόψεις και οι γνώμες που περιέχονται στους στίχους. Όμως οι ποιητές προσφέρουν και κάποια άλλα διδάγματα που βγαίνουν από τις πράξεις. Λέγεται, για παράδειγμα, ότι ο Ευριπίδης είπε σε κείνους που κατηγορούσαν τον Ιξίονα ως ασεβή και μιαρό: «Δεν τον έβγαλα όμως από τη σκηνή προτού τον δέσω στον τροχό». Αυτός ο τρόπος της διδασκαλίας στον Όμηρο εκφράζεται σιωπηλά και προσφέρει αναθεώρηση ωφέλιμη για την περίπτωση των μύθων που έχουν κατ' εξοχήν παρεξηγηθεί. Αυτούς τους παραποιούν ορισμένοι και τους διαστρέφουν, με αυτά που στο παρελθόν ονομάζονταν «υπόνοιες» και σήμερα «αλληγορίες», λέγοντας ότι ο Ήλιος παρουσιάζεται να δίνει πληροφορίες για τη μοιχεία της Αφροδίτης με τον Άρη, γιατί η σύνοδος του πλανήτη Άρη με τον πλανήτη Αφροδίτη προοιωνίζεται γεννήσεις που προέρχονται από μοιχεία, και, όταν ο Ήλιος ξαναγυρίζει στη διαδρομή του και τις ανακαλύπτει, φανερώνονται. Ο καλλωπισμός εξ άλλου της Ήρας για τον Δία[49] και οι σχετικές με τη

κάθαρσιν εἶναι βούλονται τῷ πυρώδει πλησιάζοντος, ὥσπερ οὐκ αὐτοῦ τὰς λύσεις τοῦ ποιητοῦ διδόντος. ἐν μὲν γὰρ τοῖς περὶ τῆς Ἀφροδίτης διδάσκει τοὺς προσέχοντας, ὅτι μουσικὴ φαύλη καὶ ᾄσματα πονηρὰ καὶ λόγοι μοχθηρὰς ὑποθέσεις λαμβάνοντες ἀκόλαστα ποιοῦσιν ἤθη καὶ βίους ἀνάνδρους καὶ ἀνθρώπους τρυφὴν καὶ μαλακίαν καὶ γυναικοκρασίαν ἀγαπῶντας

εἵματά τ' ἐξημοιβὰ λοετρά τε θερμὰ καὶ εὐνάς.

διὸ καὶ τὸν Ὀδυσσέα τῷ κιθαρῳδῷ προστάττοντα πεποίηκεν

ἀλλ' ἄγε δὴ μετάβηθι καὶ ἵππου κόσμον ἄεισον,

καλῶς ὑφηγούμενος τὸ παρὰ τῶν φρονίμων καὶ νοῦν ἐχόντων χρῆναι λαμβάνειν τοὺς μουσικοὺς καὶ ποιητι-
B κοὺς τὰς ὑποθέσεις. ἐν δὲ τοῖς περὶ τῆς Ἥρας ἄριστα τὴν ἀπὸ φαρμάκων καὶ γοητείας καὶ μετὰ δόλου πρὸς τοὺς ἄνδρας ὁμιλίαν καὶ χάριν ἔδειξεν οὐ μόνον ἐφήμερον καὶ ἀψίκορον καὶ ἀβέβαιον οὖσαν, ἀλλὰ καὶ μεταβάλλουσαν εἰς ἔχθραν καὶ ὀργήν, ὅταν τὰ τῆς ἡδονῆς ἀπομαρανθῇ. τοιαῦτα γὰρ ὁ Ζεὺς ἀπειλεῖ καὶ λέγει πρὸς αὐτὴν

ὄφρα ἴδῃς ἤν τοι χραίσμῃ φιλότης τε καὶ εὐνή,
ἣν ἐμίγης ἐλθοῦσα θεῶν ἄπο καί μ' ἀπάτησας.

ζώνη μαγικές ιδιότητες δηλώνουν κάποια κάθαρση του αέρα καθώς πλησιάζει το πυρώδες στοιχείο, σαν να μη δίνει ο ίδιος ο ποιητής τις λύσεις. Στις σχετικές με την Αφροδίτης αφηγήσεις ο ποιητής διδάσκει όσους εξετάζουν προσεκτικά ότι η άσχημη μουσική και τα πονηρά τραγούδια και οι λόγοι που αναφέρονται σε ύπουλες πράξεις δημιουργούν ακόλαστα ήθη και άνανδρους χαρακτήρες και ανθρώπους που αγαπούν την τρυφή, την αποχαύνωση, το πλάγιασμα με γυναίκες

το άλλαγμα των ρούχων, τα θερμά λουτρά και τα κρεβάτια[5]®.

Γι' αυτό παρουσιάζει τον Οδυσσέα να προστάξει τον κιθαρωδό:

Εμπρός, άλλαξε θέμα, τραγουδά για τον στολισμό του αλόγου[5] ,

εννοώντας ότι οι μουσικοί και οι ποιητές πρέπει ν' αντλούν τα θέματα τους από συνετούς και λογικούς ανθρώπους. Στους μύθους για την Ήρα επίσης, απέδειξε πολύ σωστά ότι η σαγήνη και το ξελόγιασμα που πετυχαίνουν οι γυναίκες προς τους άντρες με φίλτρα, με μαγείες και με δόλο, όχι μόνο εφήμερα είναι και αψίκορα και αβέβαια, αλλά και μεταβάλλονται σε έχθρα και οργή, όταν κορεστεί ο πόθος της ηδονής. Έτσι, λοιπόν, ο Δίας της μιλάει απειλητικά και της λέει:

Λ[Γ]α *δεις αν θα* σ' *ωφελήσει ο έρωτας και το κρεβάτι όπου, μακριά από τους θεούς αφού ήρθες, με απάτη μ' έριξες*[52].

ἡ γὰρ τῶν φαύλων διάθεσις ἔργων καὶ μίμησις ἂν προσαποδῷ τὴν συμβαίνουσαν αἰσχύνην καὶ βλάβην τοῖς ἐργασαμένοις, ὠφέλησεν οὐκ ἔβλαψε τὸν ἀκροώμενον. οἱ
C *γοῦν φιλόσοφοι παραδείγμασι χρῶνται, νουθετοῦντες καὶ παιδεύοντες ἐξ ὑποκειμένων· οἱ δὲ ποιηταὶ ταὐτὰ ποιοῦσι πλάττοντες αὐτοὶ πράγματα καὶ μυθολογοῦντες. ὁ μὲν οὖν Μελάνθιος εἴτε παίζων εἴτε σπουδάζων ἔλεγε διασῴζεσθαι τὴν Ἀθηναίων πόλιν ὑπὸ τῆς τῶν ῥητόρων διχοστασίας καὶ ταραχῆς· οὐ γὰρ ἀποκλίνειν ἅπαντας εἰς τὸν αὐτὸν τοῖχον, ἀλλὰ γίγνεσθαί τινα τοῦ βλάπτοντος ἀνθολκὴν ἐν τῇ διαφορᾷ τῶν πολιτευομένων. αἱ δὲ τῶν ποιητῶν ὑπεναντιώσεις πρὸς αὑτοὺς ἀνταναφέρουσαι τὴν πίστιν οὐκ ἐῶσιν ἰσχυρὰν ῥοπὴν γενέσθαι πρὸς τὸ βλάπτον. ὅπου μὲν οὖν αὐτοῖς τὸ τιθέναι σύνεγγυς ἐκφανεῖς ποιεῖ τὰς ἀντιλογίας, δεῖ τῷ βελτίονι συνηγο-*
D *ρεῖν ὥσπερ ἐν τούτοις*

πόλλ', ὦ τέκνον, σφάλλουσιν ἀνθρώπους θεοί.
τὸ ῥᾷστον εἶπας, αἰτιάσασθαι θεούς.

καὶ πάλιν

χρυσοῦ σὲ πλήθει, τούσδε δ' οὐ χαίρειν χρεών.
σκαιὸν τὸ πλουτεῖν κἄλλο μηδὲν εἰδέναι

καί

τί δῆτα θύειν δεῖ σε κατθανούμενον;
ἄμεινον· οὐδεὶς κάματος εὐσεβεῖν θεούς.

Η περιγραφή επομένως και η μίμηση των αισχρών πράξεων, αν αποδίδει επιπλέον την ντροπή και τη ζημιά εκείνων που τις έκαναν, ωφελεί αντί να βλάπτει τον ακροατή. Οι φιλόσοφοι βέβαια χρησιμοποιούν γνωστά και αληθινά παραδείγματα για να νουθετήσουν και να διδάξουν. Οι ποιητές, αντίθετα, επιδιώκουν το ίδιο αποτέλεσμα πλάθοντας αυτοί υποθέσεις και μύθους. Ο Μελάνθιος έλεγε μεταξύ σοβαρού και αστείου ότι την πόλη των Αθηναίων σώζει η διχογνωμία και η διαφωνία των ρητόρων. Δεν έκλιναν δηλαδή όλοι προς το ίδιο μέρος αλλά κατά τις πολιτικές τους διαφωνίες δημιουργούνταν κάποια αντιρρόπηση σε ό,τι ήταν βλαπτικό. Και οι αντιθέσεις λοιπόν μεταξύ των ποιητών, κρατώντας σε ισορροπία την πίστη μας, δεν αφήνουν να υπάρξει ισχυρή ροπή προς ό,τι είναι βλαπτικό. Όπου λοιπόν οι συγκρίσεις μεταξύ τους αποκαλύπτουν διχογνωμίες, πρέπει να υπερασπιζόμαστε το καλύτερο, όπως στα παρακάτω:

πολλές φορές, παιδί μου, οι θεοί κάνουν λάθη σχετικά με τους ανθρώπους.
Είπες αυτό που ήταν εΰκολο' κατηγόρησες τους θεοΰς[53]*,*

επίσης

Εσύ πρέπει να χαίρεσαι με το πολύ χρυσάφι, όχι αυτοί.
Ποταπό να πλουτίζεις και άλλο τίποτα να μην ξέρεις[5*]

και

Γιατί να κάνεις θυσίες, αφού θα πεθάνεις;
Καλύτερα. Καθόλου κόπος δεν είναι να σέβεσαι τους θεούς[55]*.*

τὰ γὰρ τοιαῦτα τὰς λύσεις ἔχει προδήλους, ἄν, ὥσπερ εἴρηται, πρὸς τὰ βελτίονα τῇ κρίσει τοὺς νέους κατευ-
E *θύνωμεν. ὅσα δ᾽ εἴρηται μὲν ἀτόπως εὐθὺς δ᾽ οὐ λέλυται, ταῦτα δεῖ τοῖς ἀλλαχόθι πρὸς τοὐναντίον εἰρημένοις ὑπ᾽ αὐτῶν ἀνταναιρεῖν, μὴ ἀχθομένους τῷ ποιητῇ μηδὲ χαλεπαίνοντας ἀλλ᾽ ἐν ἤθει καὶ μετὰ παιδιᾶς λεγομένοις. εὐθύς, εἰ βούλει, πρὸς τὰς Ὁμηρικὰς τῶν θεῶν ῥίψεις ὑπ᾽ ἀλλήλων καὶ τρώσεις ὑπ᾽ ἀνθρώπων καὶ διαφορὰς καὶ χαλεπότητας*

οἶσθα καὶ ἄλλον μῦθον ἀμείνονα τοῦδε νοῆσαι

καὶ νοεῖς νὴ Δία καὶ λέγεις κρεῖττον ἀλλαχόθι καὶ βέλτιον τὰ τοιαῦτα

θεοὶ ῥεῖα ζώοντες

καὶ

τῷ ἔνι τέρπονται μάκαρες θεοὶ ἤματα πάντα

καὶ

F *ὡς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι,*
ζώειν ἀχνυμένοις· αὐτοὶ δέ τ᾽ ἀκηδέες εἰσίν.

αὗται γάρ εἰσιν ὑγιαίνουσαι περὶ θεῶν δόξαι καὶ ἀληθεῖς, ἐκεῖνα δὲ πέπλασται πρὸς ἔκπληξιν ἀνθρώπων. πάλιν Εὐριπίδου λέγοντος

Στα παραπάνω οι λύσεις είναι, προφανείς, αν, όπως είπαμε, κατευθύνουμε την κρίση των νέων προς τα καλύτερα. Σε όσα όμως άτοπα λέγονται, χωρίς να δίνεται αμέσως η λύση, αυτά πρέπει να τ' αναιρούμε με βάση όσα λέγονται από τους ποιητές σε άλλα σημεία του έργου τους, χωρίς να στενοχωριόμαστε ούτε να οργιζόμαστε με τον ποιητή αλλά με τους λόγους που λέγονται είτε σύμφωνα με τον χαρακτήρα κάποιου είτε ως αστεϊσμός. Αίφνης, αν θέλεις, στις περιπτώσεις όπου ο Όμηρος αναφέρεται στο ότι οι θεοί σπρώχνουν ο ένας τον άλλο ή ότι τραυματίζονται από ανθρώπους ή στις διαφωνίες τους και στην κακή συμπεριφορά τους, πρέπει ν' αντιτάξουμε τον στίχο:

Ξέρεις να φτιάξεις κι άλλο μύθο, καλύτερον από αυτόν[56]

και, μα τον Δία, σε άλλο σημείο σκέπτεσαι και μιλάς πολύ καλύτερα, λέγοντας τα εξής:

οι θεοί στην εύκολη ζωή τους[57]

και

μέσα εκεί όλες τις μέρες τους χαίρονται οι μακάριοι θεοί[5]*

και

έτσι ορίσανε οι θεοί στους άθλιους θνητούς, να ζουν
δυστυχισμένοι, ενώ οι ίδιοι μένουν χωρίς έγνοιες[59].

Αυτές λοιπόν είναι οι υγιείς και αληθείς αντιλήψεις για τους θεούς, ενώ οι άλλες πλάστηκαν για να ταράξουν τους ανθρώπους. Όταν πάλι ο Ευριπίδης λέει:

πολλαῖσι μορφαῖς οἱ θεοὶ σοφισμάτων
21 *σφάλλουσιν ἡμᾶς κρείσσονες πεφυκότες*

οὐ χεῖρόν ἐστιν ὑπενεγκεῖν τό

εἰ θεοί τι δρῶσι φαῦλον, οὐκ εἰσιν θεοί,

βέλτιον εἰρημένον ὑπ' αὐτοῦ. καὶ τοῦ Πινδάρου σφόδρα πικρῶς καὶ παροξυντικῶς εἰρηκότος

χρὴ δὲ πᾶν ἔρδοντ' ἀμαυρῶσαι τὸν ἐχθρόν,

ἀλλ' αὐτός γε σὺ λέγεις ὅτι

τὸ πὰρ δίκαν
γλυκὺ πικροτάτα μένει τελευτά,

καὶ τοῦ Σοφοκλέους

τὸ κέρδος ἡδύ, κἂν ἀπὸ ψευδῶν ἴῃ,

καὶ μὴν σοῦ γ' ἀκηκόαμεν ὡς

οὐκ ἐξάγουσι καρπὸν οἱ ψευδεῖς λόγοι.

B *πρὸς δ' ἐκεῖνα τὰ περὶ τοῦ πλούτου*

δεινὸς γὰρ ἕρπειν πλοῦτος ἔς τε τἄβατα
καὶ πρὸς βέβηλα, χὠπόθεν πένης ἀνὴρ
οὐδ' ἐντυχὼν δύναιτ' ἂν ὧν ἐρᾷ τυχεῖν.
καὶ γὰρ δυσειδὲς σῶμα καὶ δυσώνυμον
γλώσσῃ σοφὸν τίθησιν εὔμορφόν τ' ἰδεῖν

με άπειρα σοφίσματα μας ξεγελάνε οι θεοί,
i t ! ι ι r 60

γιατί είναι απο τη φνση τους ανώτεροι μας ,

δεν είναι κακό να του αντιτάξουμε το

αν οι θεοί κάνουν απάτες, δεν είναι θεοι[61]

ειπωμένο καλύτερα από κείνον. Στον Πίνδαρο επίσης που έχει πει με μεγάλη πικρία και οργή:

Πρέπει με κάθε τρόπο να εξολοθρεύεις τον εχθρό[61]

ν' απαντήσουμε: Μα συ ο ίδιος λες ότι

τη γλυκιά αδικία
τέλος πικρότατο την περιμένει[62].

Και στον Σοφοκλή που έλεγε:

Γλυκά το κέρδος, ακόμα κι αν από το ψέμα βγαίνει[6]*,

θα πούμε: Κι όμως, από σένα ακούσαμε ότι

καρπό δεν δίνουνε τα ψεύτικα τα λόγια[65].

Σε κείνα πάλι τα λόγια για τον πλούτο:

Ο πλούτος εχει δύναμη να πάει σε μέρη απάτητα
η γνώριμα, όπου ο φτωχός
ούτε από τύχη δεν θα γινόταν να βρει όσα ποθεί.
Το άσχημο σώμα και το δνσώνυμο στη γλώσσα
το κάνει ο πλούτος <τοφό κι ωραίο στην όψη[66],

ἀντιπαραθήσει πολλὰ τῶν Σοφοκλέους, ὧν καὶ ταῦτ᾽ ἐστὶ

γένοιτο κἂν ἄπλουτος ἐν τιμαῖς ἀνὴρ

καὶ

οὐδὲν κακίων πτωχός, εἰ καλῶς φρονεῖ

καὶ

C *ἀλλὰ τῶν πολλῶν καλῶν*
τίς χάρις, εἰ κακόβουλος
φροντὶς ἐκτρέφει τὸν εὐαίωνα πλοῦτον;

ὁ δὲ Μένανδρος ἐπῆρε μὲν ἀμέλει τὴν φιληδονίαν καὶ ὑπεχαύνωσε τοῖς ἐρωτικοῖς καὶ διαπύροις ἐκείνοις

ἅπανθ᾽ ὅσα ζῇ καὶ τὸν ἥλιον βλέπει
τὸν κοινὸν ἡμῖν, δοῦλα ταῦτ᾽ ἔσθ᾽ ἡδονῆς.

πάλιν δ᾽ ἐπέστρεψε καὶ περιέσπασε πρὸς τὸ καλὸν ἡμᾶς καὶ τὴν θρασύτητα τῆς ἀκολασίας ἐξέκοψεν εἰπὼν

ὄνειδος αἰσχρὸς βίος ὅμως κἂν ἡδὺς ᾖ.

D *ταῦτα γὰρ ἐκείνοις μέν ἐστιν ὑπεναντία, βελτίω δὲ καὶ χρησιμώτερα. δυεῖν οὖν θάτερον ἢ τοιαύτη τῶν ἐναντίων ποιήσει παράθεσις καὶ κατανόησις, ἢ παράξει πρὸς τὸ βέλτιον ἢ καὶ τοῦ χείρονος ἀποστήσει τὴν πίστιν.*

θ' αντιπαραθέσει, πολλούς από τους στίχους του Σοφοκλή, μεταξύ των οποίων είναι και τούτοι:

Και δίχως πλούτη ακόμα μπορεί κανείς να τιμηθεί[67]

και

Δεν υστερεί ο φτωχός, αν έχει φρόνηση[69,]

και

Ποια είναι των πολλών καλών
η χάρη, αν μέριμνες κακόβουλες
είναι που αυξαίνουνε τα ευτυχία μένα πλούτη;[69]

Ο Μένανδρος *επίσης* ξεσήκωσε χωρίς αμφιβολία τη φιληδονία και τη χαύνωση με τους ερωτικούς και φλογερούς εκείνους στίχους:

Καθετί που ζει και τον ήλιο τον κοινό σε όλους
βλέπει, είναι της ηδονής δούλος[10].

Μας γύρισε όμως πάλι πίσω και μας οδήγησε προς το καλό, και περιόρισε τη θρασύτητα της ακολασίας, λέγοντας:

είναι ντροπή η ακόλαστη ζωή, κι ευχάριστη αν είναι[71].

Αυτές οι γνώμες, βέβαια, είναι αντίθετες προς τις άλλες, είναι όμως καλύτερες και ωφελιμότερες. Η τέτοια λοιπόν σύγκριση και κατανόηση των δύο γνωμών ένα από τα δύο θα φέρει" ή θα οδηγήσει τους νέους προς το καλύτερο ή θα κλονίσει την πίστη τους στο χειρότερο.

Ἂν δ᾿ αὐτοὶ μὴ διδῶσι τῶν ἀτόπως εἰρημένων λύσεις, οὐ χεῖρόν ἐστιν ἑτέρων ἐνδόξων ἀποφάσεις ἀντιτάττοντας ὥσπερ ἐπὶ ζυγοῦ ῥέπειν πρὸς τὸ βέλτιον. οἷον τοῦ Ἀλέξιδος κινοῦντος ἐνίους ὅταν λέγῃ

τὰς ἡδονὰς δεῖ συλλέγειν τὸν σώφρονα.
τρεῖς δ᾿ εἰσὶν αἵ γε τὴν δύναμιν κεκτημέναι
E τὴν ὡς ἀληθῶς συντελοῦσαν τῷ βίῳ,
τὸ φαγεῖν τὸ πιεῖν τὸ τῆς Ἀφροδίτης τυγχάνειν·
τὰ δ᾿ ἄλλα προσθήκας ἅπαντα χρὴ καλεῖν,

ὑπομνηστέον ὅτι Σωκράτης τοὐναντίον ἔλεγε, τοὺς μὲν φαύλους ζῆν τοῦ ἐσθίειν καὶ πίνειν ἕνεκα, τοὺς δ᾿ ἀγαθοὺς ἐσθίειν καὶ πίνειν ἕνεκα τοῦ ζῆν. πρὸς δὲ τὸν γράψαντα

ποτὶ τὸν πονηρὸν οὐκ ἄχρηστον ὅπλον ἁ
πονηρία,

τρόπον τινὰ συνεξομοιοῦσθαι κελεύοντα τοῖς πονηροῖς, τὸ
F τοῦ Διογένους παραβαλεῖν ἔστιν· ἐρωτηθεὶς γὰρ ὅπως ἂν τις ἀμύναιτο τὸν ἐχθρόν, "αὐτός," ἔφη, "καλὸς κἀγαθὸς γενόμενος." δεῖ δὲ τῷ Διογένει καὶ πρὸς τὸν Σοφοκλέα χρήσασθαι· πολλὰς γὰρ ἀνθρώπων μυριάδας ἐμπέπληκεν ἀθυμίας περὶ τῶν μυστηρίων ταῦτα γράψας

ὡς τρισόλβιοι
κεῖνοι βροτῶν, οἳ ταῦτα δερχθέντες τέλη
μόλωσ᾿ ἐς Ἅιδου· τοῖσδε γὰρ μόνοις ἐκεῖ
ζῆν ἔστι, τοῖς δ᾿ ἄλλοισι πάντ᾿ ἐκεῖ κακά.

Αν επομένως οι ίδιοι οι ποιητές δεν δίνουν τις λύσεις για τους άτοπους λόγους τους, δεν είναι κακό ν' αντιτάσσουμε γνώμες από άλλους σπουδαίους συγγραφείς και, σαν σε ζυγό, να κάνουμε τα πράγματα να κλίνουν στο καλύτερο. Όπως, για παράδειγμα, όταν ο Άλεξις παρακίνησε μερικούς νέους λέγοντας

Πρέπει ο συνετός τις ηδονές να συγκομίζει,
και τρεις είναι αυτές που έχουνε δύναμη
για τη ζωή σημαντική στ' αλήθεια"
φαΐ, πιοτό και αφροδίσια.
Όλα τ' άλλα συνοδευτικά να τα λέμε πρέπει[72]*,*

οφείλουμε να τους υπενθυμίσουμε ότι ο Σωκράτης υποστήριζε τ' αντίθετα, ότι δηλαδή οι φαύλοι ζούνε για να τρώνε και να πίνουν, ενώ οι καλοί τρώνε και πίνουν για να ζήσουν. Προς εκείνον που έγραψε ότι

χρήσιμη να καταπολεμήσεις τον κακό είναι η κακία[73]*,*

προτρέποντας κατά κάποιο τρόπο να γίνουμε ίδιοι με τους κακούς, πρέπει να προβάλλουμε τον λόγο του Διογένη. Όταν δηλαδή ρωτήθηκε, πώς μπορεί κάποιος ν' αμυνθεί έναντι των εχθρών του, απάντησε: «Με το να γίνει ο ίδιος καλός κι ενάρετος». Πρέπει επίσης να χρησιμοποιήσουμε τη ρήση του Διογένη προς τον Σοφοκλή, διότι ο τελευταίος είχε γεμίσει με λύπη πολλούς ανθρώπους, όταν έγραψε σχετικά με τα μυστήρια:

τρισευτυχισμένοι
όσοι θνητοί είδαν τις μυστικές ετούτες τελετές,
προτού πάνε στον Άδη. Μόνο αυτοί εκεί
να ζήσουν θα μπορέσουν οι άλλοι όλες τις δυστυχίες θα γνωρίσουν[7]**.*

Διογένης δ' ἀκούσας τι τοιοῦτο "τί λέγεις;" ἔφη· "κρείττονα μοῖραν ἕξει Παταικίων ὁ κλέπτης ἀποθανὼν
22 ἢ Ἐπαμεινώνδας ὅτι μεμύηται;" Τιμοθέῳ μὲν γὰρ ᾄδοντι τὴν Ἄρτεμιν ἐν τῷ θεάτρῳ

μαινάδα θυιάδα φοιβάδα λυσσάδα

Κινησίας εὐθὺς ἀντεφώνησε "τοιαύτη σοι θυγάτηρ γένοιτο." χαρίεν δὲ καὶ τὸ τοῦ Βίωνος πρὸς τὸν Θέογνιν λέγοντα

πᾶς γὰρ ἀνὴρ πενίῃ δεδμημένος οὔτε τι εἰπεῖν
οὔτ' ἔρξαι δύναται, γλῶσσα δέ οἱ δέδεται

"πῶς οὖν σὺ πένης ὢν φλυαρεῖς τοσαῦτα καὶ καταδολεσχεῖς ἡμῶν;"

B 5. Δεῖ δὲ μηδὲ τὰς ἐκ τῶν παρακειμένων ἢ συμφραζομένων παραλιπεῖν ἀφορμὰς πρὸς τὴν ἐπανόρθωσιν, ἀλλ' ὥσπερ οἱ ἰατροὶ τῆς κανθαρίδος οὔσης θανασίμου τοὺς πόδας ὅμως καὶ τὰ πτερὰ βοηθεῖν οἴονται καὶ ἀναλύειν τὴν δύναμιν, οὕτως ἐν τοῖς ποιήμασι, κἂν ὄνομα κἂν ῥῆμα παρακείμενον ἀμβλυτέραν ποιῇ τὴν πρὸς τὸ χεῖρον ἀπαγωγήν, ἐπιλαμβάνεσθαι καὶ προσδιασαφεῖν, ὡς ἐπὶ τούτων ἔνιοι ποιοῦσι

τοῦτό νύ που γέρας ἐστὶν ὀιζυροῖσι βροτοῖσι,
κείρασθαί τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν

0 Διογένης, όμως, όταν άκουσε κάτι. τέτοιο, απάντησε: «Τι λες; Καλύτερη μοίρα θα έχει πεθαίνοντας ο Παταικίων, ο κλέφτης, επειδή έχει μυηθεί στα μυστήρια, παρά ο Επαμεινώνδας;» Στον Τιμόθεο επίσης, που έλεγε επί σκηνής την Αρτέμιδα

μαινάδα, φρενιασμένη, παραξαλισμένη, λυσσασμένη[15],

ο Κινησίας, αμέσως φώναξε: «Τέτοια κόρη ν' αποκτήσεις». Κομψή επίσης είναι η απάντηση που έδωσε ο Βίων στον Θέογνι, ο οποίος έλεγε

Κάθε άνθρωπος σακατεμένος απ' τη φτώχεια ούτε να πει
ούτε να κάνει κάτι μπορεί, και η γλώσσα τον είναι
δεμένη[16],

«και πώς λοιπόν εσύ που είσαι φτωχός λες τόσες φλυαρίες και μας βασανίζεις με τις ανοησίες σου;»

5. Πρέπει επίσης να μην αφήνουμε τις δυνατότητες από τα παρακείμενα χωρία ή τα συμφραζόμενα ενός ποιήματος για να επανορθώσουμε μια κατάσταση, αλλά ακριβώς όπως οι γιατροί θεωρούν ότι, αν και η κανθαρίδα είναι θανατηφόρα, τα πόδια και τα φτερά της βοηθούν στην ενεργοποίηση της δύναμης της, έτσι και στα ποιήματα, όταν ένα όνομα ή ένα ρήμα από τα παρακείμενα αμβλύνει την προς το κακό κατεύθυνση, πρέπει να επιλαμβανόμαστε και να ερμηνεύουμε επιπλέον, όπως κάνουν μερικοί στα παρακάτω:

Αυτό είναι το μόνο κέρδος των άμοιρων θνητών
να κόβουν τα μαλλιά και να χύνουν τα δάκρυα τους[11]

καὶ

> ὣς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι,
> ζώειν ἀχνυμένοις.

C οὐ γὰρ ἁπλῶς εἶπε καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ὑπὸ θεῶν ἐπικεκλῶσθαι λυπηρὸν βίον, ἀλλὰ τοῖς ἄφροσι καὶ ἀνοήτοις, οὓς δειλαίους καὶ οἰκτροὺς διὰ μοχθηρίαν ὄντας εἴωθε "δειλοὺς" καὶ "ὀϊζυροὺς" προσαγορεύειν.

6. Ἄλλος τοίνυν τρόπος ἐστὶ τὰς ἐν τοῖς ποιήμασιν ὑποψίας πρὸς τὸ βέλτιον ἐκ τοῦ χείρονος μεθιστὰς ὁ διὰ τῶν ὀνομάτων τῆς συνηθείας, περὶ ὃν δεῖ τὸν νέον γεγυμνάσθαι μᾶλλον ἢ περὶ τὰς λεγομένας γλώττας. ἐκεῖνο μὲν γὰρ φιλόλογον καὶ οὐκ ἀηδὲς ὅτι "ῥιγεδανὸς" κακοθάνατός ἐστιν εἰδέναι ("δάνον" γὰρ Μακεδόνες τὸν θάνατον καλοῦσι), "καμμονίαν" δὲ νίκην Αἰολεῖς
D τὴν ἐξ ἐπιμονῆς καὶ καρτερίας, Δρύοπες δὲ "πόπους" τοὺς δαίμονας. τουτὶ δ' ἀναγκαῖον καὶ χρήσιμον, εἰ μέλλομεν ἐκ τῶν ποιημάτων ὠφεληθήσεσθαι καὶ μὴ βλαβήσεσθαι, τὸ γιγνώσκειν πῶς τοῖς τῶν θεῶν ὀνόμασιν οἱ ποιηταὶ χρῶνται καὶ πάλιν τοῖς τῶν κακῶν καὶ ἀγαθῶν, καὶ τί τὴν Τύχην τί τὴν Μοῖραν νοοῦντες ὀνομάζουσι, καὶ πότερον ταῦτα τῶν ἁπλῶς ἢ τῶν πολλαχῶς λεγομένων ἐστὶ παρ' αὐτοῖς, ὥσπερ ἄλλα πολλά. καὶ γὰρ "οἶκον" ποτὲ μὲν τὴν οἰκίαν καλοῦσιν

> οἶκον ἐς ὑψόροφον

E ποτὲ δὲ τὴν οὐσίαν

και

έτσι ορίσανε οι θεοί στους άθλιους θνητούς,
να ζουν δυστυχισμένοι[11].

Δηλαδή δεν είπε για όλους γενικά τους ανθρώπους ότι οι θεοί τους έγραψαν δυστυχισμένη ζωή, αλλά στους άφρονες μόνο και στους ανόητους, που, ελεεινοί καθώς ήταν και αξιολύπητοι εξαιτίας της φαυλότητας τους, τους ονόμαζε συνήθως «άθλιους» και «δυστυχισμένους».

6. Άλλος τρόπος που διορθώνει τα αμφίβολα σημεία στα ποιήματα από τη χειρότερη προς την καλύτερη ερμηνεία, είναι αυτός που συνδέεται με τη συνήθη χρήση των λέξεων, στην οποία πρέπει ν' ασκηθούν οι νέοι περισσότερο παρά στους λεγόμενους ιδιωματισμούς[79]. Είναι, βέβαια, πραγματικά στοιχείο γνώσης και όχι δυσάρεστο ότι «ριγεδανός» σημαίνει αυτόν που βρίσκει άσχημο θάνατο (γιατί οι Μακεδόνες λένε τον θάνατο «δάνον») και ότι «καμμονία» νίκη λένε οι Αιολείς αυτή που είναι αποτέλεσμα επιμονής και καρτερίας, και ότι οι Δρύοπες ονομάζουν «πόπους» τους δαίμονες. Είναι όμως αναγκαίο και χρήσιμο, αν εννοούμε ν' αποκομίσουμε όφελος και όχι ζημία από τα ποιήματα, να γνωρίζουμε πώς χρησιμοποιούν οι ποιητές τα ονόματα των θεών και επίσης τις λέξεις που σημαίνουν τα καλά και τα κακά, και τι εννοούν όταν λένε Τύχη και Μοίρα, και αν όλα τούτα ανήκουν στις λέξεις που χρησιμοποιούνται στο έργο τους με κοινή ή με πολλαπλή σημασία, όπως συμβαίνει και με άλλες πολλές λέξεις. Δηλαδή, αποκαλούν «οίκον» άλλοτε το σπίτι

σε σπίτι ψηλό[1]"

και άλλοτε την περιουσία

ἐσθίεταί μοι οἶκος,

καὶ "βίοτον" ποτὲ μὲν τὸ ζῆν

ἀμενήνωσεν δέ οἱ αἰχμὴν
κυανοχαῖτα Ποσειδάων, βιότοιο μεγήρας

ποτὲ δὲ τὰ χρήματα

βίοτον δέ μοι ἄλλοι ἔδουσι,

καὶ τῷ "ἀλύειν" ποτὲ μὲν ἀντὶ τοῦ δάκνεσθαι καὶ ἀπορεῖσθαι κέχρηται

ὣς ἔφαθ', ἡ δ' ἀλύουσ' ἀπεβήσετο, τείρετο δ' αἰνῶς

ποτὲ δ' ἀντὶ τοῦ γαυριᾶν καὶ χαίρειν

ἦ ἀλύεις ὅτι Ἶρον ἐνίκησας τὸν ἀλήτην;

καὶ τῷ "θοάζειν" ἢ τὸ κινεῖσθαι σημαίνουσιν, ὡς Εὐριπίδης

κῆτος θοάζον ἐξ Ἀτλαντικῆς ἁλός,

ἢ τὸ καθέζεσθαι καὶ θάσσειν, ὡς Σοφοκλῆς

F *τίνας πόθ' ἕδρας τάσδε μοι θοάζετε*
ἱκτηρίοις κλάδοισιν ἐξεστεμμένοι;

καταστρέφεται το βιος μου[11].

Με τη λέξη «βίοτον» εννοούν άλλοτε τη ζωή

τον αδυνάτισε την αιχμή
ο κνανοχαι'της Ποσειδών, αφού τον φθόνησε για τη ζωή του[*1],

και άλλοτε τα χρήματα

το βιος μου άλλοι τρώνε[83].

Χρησιμοποιεί επίσης το «αλύειν» άλλες φορές αντί του «είμαι στενοχωρημένος» και του «είμαι σε αμηχανία»

έτσι είπε, και κείνη πολύ λυπημένη έφυγε, γιατί βασανιζόταν φοβερά[*4],

κι άλλες φορές αντί του «επαίρομαι» και «χαίρομαι»

Αλήθεια, περηφανεύεσαι που νίκησες τον Ίρο τον περιπλανώμενο;[*5]

Με τη λέξη «θοάζειν» πάλι εννοούν το «κινούμαι», όπως ο Ευριπίδης:

Κήτος που κινείται γρήγορα από την Ατλαντική θάλασσα[*6],

ή το ((κάθομαι» και «είμαι στάσιμος», όπως ο Σοφοκλής:

Γιατί καθόσαστε έτσι μπροστά μου
έχοντας βγάλει τα ικετήρια στεφάνια;[*1]

χάριεν δὲ καὶ τὸ τὴν χρείαν τῶν ὀνομάτων συνοικειοῦν τοῖς ὑποκειμένοις πράγμασιν, ὡς οἱ γραμματικοὶ διδάσκουσιν, ἄλλοτε πρὸς ἄλλην δύναμιν λαμβάνοντες, οἷόν ἐστι

νῆ' ὀλίγην αἰνεῖν, μεγάλῃ δ' ἐνὶ φορτία θέσθαι.

τῷ μὲν γὰρ "αἰνεῖν" σημαίνεται τὸ ἐπαινεῖν, αὐτῷ δὲ τῷ ἐπαινεῖν ἀντὶ τοῦ παραιτεῖσθαι νῦν κέχρηται, καθάπερ ἐν
23 τῇ συνηθείᾳ "καλῶς" φαμὲν "ἔχειν" καὶ "χαίρειν" κελεύομεν, ὅταν μὴ δεώμεθα μηδὲ λαμβάνωμεν. οὕτω δὲ καὶ τὴν "ἐπαινὴν Περσεφόνειαν" ἔνιοί φασιν ὡς παραιτητὴν εἰρῆσθαι.

Ταύτην δὴ τὴν διαίρεσιν καὶ διάκρισιν τῶν ὀνομάτων ἐν τοῖς μείζοσι καὶ σπουδαιοτέροις παραφυλάττοντες ἀπὸ τῶν θεῶν ἀρχώμεθα διδάσκειν τοὺς νέους ὅτι χρῶνται τοῖς τῶν θεῶν ὀνόμασιν οἱ ποιηταὶ ποτὲ μὲν αὐτῶν ἐκείνων ἐφαπτόμενοι τῇ ἐννοίᾳ, ποτὲ δὲ δυνάμεις τινὰς ὧν οἱ θεοὶ δοτῆρές εἰσι καὶ καθηγεμόνες ὁμωνύμως προσαγορεύοντες. οἷον εὐθὺς ὁ Ἀρχίλοχος, ὅταν μὲν εὐχόμενος λέγῃ

B κλῦθ' ἄναξ Ἥφαιστε καί μοι σύμμαχος γουνουμένῳ
ἵλαος γενοῦ, χαρίζευ δ' οἷάπερ χαρίζεαι,

αὐτὸν τὸν θεὸν ἐπικαλούμενος δῆλός ἐστιν· ὅταν δὲ τὸν ἄνδρα τῆς ἀδελφῆς ἠφανισμένον ἐν θαλάττῃ καὶ μὴ τυχόντα νομίμου ταφῆς θρηνῶν λέγῃ μετριώτερον ἂν τὴν συμφορὰν ἐνεγκεῖν

εἰ κείνου κεφαλὴν καὶ χαρίεντα μέλεα
Ἥφαιστος καθαροῖσιν ἐν εἵμασιν ἀμφεπονήθη,

Είναι επίσης ωραίο να βρίσκουμε τη σχέση ανάμεσα στη χρήση των λέξεων και στα πράγματα στα οποία αναφέρονται αυτές, γιατί παίρνουν διαφορετική σημασία σε κάθε περίπτωση, καθώς διδάσκουν οι γραμματικοί, όπως

Το μικρό πλοίο να επαινείς, αλλά να φορτώνεις το μεγάλο™.

Το «αινώ» λοιπόν σημαίνει «επαινώ», όμως αυτό το «επαινώ» χρησιμοποιείται τώρα αντί του «αρνούμαι», ακριβώς όπως λέμε στον καθημερινό λόγο «έχει καλώς» ή «ευχαριστώ», όταν δεν χρειαζόμαστε και δεν δεχόμαστε κάτι. Έτσι λένε κάποιοι ότι και η Περσεφόνη ονομάστηκε «επαινή»[89], επειδή μπορεί να την απομακρύνει κάποιος.

Όμως ας εφαρμόσουμε τη διαίρεση αυτή και διάκριση των ονομάτων σε μεγαλύτερες και σπουδαιότερες έννοιες, και ας αρχίσουμε με τους θεούς, διδάσκοντας τους νέους ότι οι ποιητές χρησιμοποιούν τα ονόματα των θεών άλλοτε για ν' αποδώσουν την υπόσταση των ίδιων των θεών και άλλοτε δίνοντας τις ίδιες ονομασίες σε κάποιες δυνάμεις, τις οποίες παρέχουν και κατευθύνουν οι θεοί. Λόγου χάρη, όταν ο Αρχίλοχος προσεύχεται, λέγοντας

Άκουσε με, βασιλιά Ήφαιστε, και γίνε σύμμαχος μου,
σπλαχνίσον με και χάρισε μου όσα χαρίζονται[90]*,*

είναι φανερό ότι επικαλείται τον ίδιο τον θεό. Όταν όμως, θρηνώντας για τον άνδρα της αδελφής του που χάθηκε στη θάλασσα και δεν τάφηκε όπως έπρεπε, λέει πως ευκολότερα θ' άντεχε τη συμφορά

αν το κεφάλι του και τα ωραία με'λη
τα τύλιγε ο Ήφαιστος μέσα σε καθαρά ρουχα[91]*,*

τὸ πῦρ οὕτως, οὐ τὸν θεὸν προσηγόρευσε. πάλιν δ᾽ ὁ μὲν Εὐριπίδης εἰπὼν ἐν ὅρκῳ

μὰ τὸν μετ᾽ ἄστρων Ζῆν᾽ Ἄρη τε φοίνιον

αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ὠνόμασε· τοῦ δὲ Σοφοκλέους λέγοντος

C *τυφλὸς γάρ, ὦ γυναῖκες, οὐδ᾽ ὁρῶν Ἄρης*
συὸς προσώπῳ πάντα τυρβάζει κακὰ

τὸν πόλεμον ἔστιν ὑπακοῦσαι, καθάπερ αὖ τὸν χαλκὸν Ὁμήρου λέγοντος

τῶν νῦν αἷμα κελαινὸν ἐΰρροον ἀμφὶ Σκάμανδρον
ἐσκέδασ᾽ ὀξὺς Ἄρης.

πολλῶν οὖν οὕτω λεγομένων εἰδέναι δεῖ καὶ μνημονεύειν ὅτι καὶ τῷ τοῦ Διὸς καὶ Ζηνὸς ὀνόματι ποτὲ μὲν τὸν θεὸν
D *ποτὲ δὲ τὴν τύχην πολλάκις δὲ τὴν εἱμαρμένην προσαγορεύουσιν. ὅταν μὲν γὰρ λέγωσι*

Ζεῦ πάτερ, Ἴδηθεν μεδέων, κύδιστε μέγιστε,
δὸς νίκην Αἴαντι

καὶ

ὦ Ζεῦ, τίς εἶναί φησι σοῦ σοφώτερος;

τὸν θεὸν αὐτὸν λέγουσιν· ὅταν δὲ ταῖς αἰτίαις πάντων τῶν γιγνομένων ἐπονομάζωσι τὸν Δία καὶ λέγωσι

με τον τρόπο αυτό εννοεί τη φωτιά και όχι τον θεό. Όταν πάλι ο Ευριπίδης είπε σε κάποιον όρκο:

μα τον Δία των άστρων και τον Άρη τον φονικό[^2],

ονόμαζε τους ίδιους τους θεούς. Όταν όμως ο Σοφοκλής έλεγε:

Τυφλός θεός ο Άρης, γυναίκες, δεν βλέπει
και με οψη σαν του αγριόχοιρου ολες τις συμφορές γέννα ,

πρέπει να εννοήσουμε τον πόλεμο, όπως πρέπει να εννοήσουμε τον χαλκό, ο εκεί που ο Όμηρος λέει

που τώρα έριξε το μαύρο αιμα τους στον καλλιρροο Σκάμανδρο
ο ορμητικός Άρης[94].

Επειδή λοιπόν έτσι λέγονται πολλά, πρέπει να γνωρίζουν οι νέοι ότι και με τα ονόματα Δίας και Ζευς οι ποιητές φανερώνουν άλλοτε τον θεό, άλλοτε την τύχη και πολλές φορές το πεπρωμένο. Γι' αυτό λοιπόν, όταν λενε,

Πατέρα Δία, που από την Ίδη κυβερνάς, ένδοξε, μέγιστε
χάρισε τη νίκη στον Αίαντα[95]

και

ποιος λέει, Δία, ότι είναι σοφότερος από σένα;[96]

εννοούν τον ίδιο τον θεό. Όταν πάλι αποδίδουν στις αιτίες όλων των γεγονότων το όνομα του Δία και λένε

πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεῦχε κύνεσσι
οἰωνοῖσί τε δαῖτα, Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή,

τὴν εἱμαρμένην. οὐ γὰρ τὸν θεὸν ὁ ποιητὴς οἴεται κακὰ μηχανᾶσθαι τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ τὴν τῶν πραγμάτων
E ἀνάγκην ὀρθῶς ὑποδείκνυσιν, ὅτι καὶ πόλεσι καὶ στρατοπέδοις καὶ ἡγεμόσιν, ἂν μὲν σωφρονῶσιν, εὖ πράττειν πέπρωται καὶ κρατεῖν τῶν πολεμίων, ἂν δ' εἰς πάθη καὶ ἁμαρτίας ἐμπεσόντες ὥσπερ οὗτοι διαφέρωνται πρὸς ἀλλήλους καὶ στασιάζωσιν, ἀσχημονεῖν καὶ ταράττεσθαι καὶ κακῶς ἀπαλλάττειν, κατὰ τὸν Σοφοκλέα·

εἱμαρμένον γὰρ τῶν κακῶν βουλευμάτων
κακὰς ἀμοιβάς ἐστι καρποῦσθαι βροτοῖς.

καὶ μὴν ὁ Ἡσίοδος τὸν Προμηθέα ποιῶν τῷ Ἐπιμηθεῖ παρακελευόμενον

μή ποτε δῶρα
δέξασθαι πὰρ Ζηνὸς Ὀλυμπίου ἀλλ' ἀποπέμπειν,

F ἐπὶ τῇ τῆς τύχης δυνάμει τῷ τοῦ Διὸς ὀνόματι κέχρηται· τὰ γὰρ τυχηρὰ τῶν ἀγαθῶν Διὸς δῶρα κέκληκε, πλούτους καὶ γάμους καὶ ἀρχὰς καὶ πάνθ' ὅλως τὰ ἐκτός, ὧν ἡ κτῆσις ἀνόνητός ἐστι τοῖς χρῆσθαι καλῶς μὴ δυναμένοις. διὸ καὶ τὸν Ἐπιμηθέα φαῦλον ὄντα καὶ ἀνόητον οἴεται δεῖν φυλάττεσθαι καὶ δεδιέναι τὰς εὐτυχίας, ὡς βλαβησόμενον καὶ διαφθαρησόμενον ὑπ' αὐτῶν. καὶ πάλιν ὅταν λέγῃ

έστειλε πολλές γενναίες ψυχές των ηρώων στον Άδη
κι αυτούς τους έδωσε βορά στα σκυλιά και στα όρνια,
κι έγινε έτσι το θέλημα του Αι'α,[91]

εννοούν το πεπρωμένο. Ο ποιητής, δηλαδή, δεν πιστεύει ότι ο θεός μηχανεύεται κακά για τους ανθρώπους, αλλά σωστά υποδεικνύει την αναγκαιότητα των πραγμάτων, ότι δηλαδή και οι πόλεις και τα στρατόπεδα και οι ηγεμόνες που είναι συνετοί πέπρωται να ευτυχούν και να νικούν τους εχθρούς, αν όμως πέσουν σε πάθη και σφάλματα, όπως αυτοί διχογνωμούν και συγκρούονται μεταξύ τους, είναι γραφτό να κακοπαθαίνουν, ν' αναταράζονται, και να έχουν άσχημο τέλος, σύμφωνα με τον Σοφοκλή:

είναι γραφτό .για τις κακές τις σκέψεις τους
κακή να παίρνουν αμοιβή οι άνθρωποι[9^].

Αλλά και όταν ο Ησίοδος παρουσιάζει τον Προμηθέα να συμβουλεύει τον Επιμηθέα:

ποτέ μην πάρεις δώρα
από τον Δία τον Ολύμπιο, αλλά πίσω να τα στείλεις[99]*,*

χρησιμοποιεί το όνομα του Δία για να δηλώσει τη δύναμη της τύχης. Τα αγαθά που προσφέρει η τύχη, δηλαδή, τα ονόμασε δώρα του Δία, πλούτη, γάμους, αξιώματα και όλα τα εξωτερικά πράγματα, των οποίων η απόκτηση είναι ανώφελη για κείνους που δεν μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν σωστά. Γι' αυτό πιστεύει ότι ο Επιμηθεύς, που είναι φαύλος και ανόητος, πρέπει να προσέχει και να είναι επιφυλακτικός απέναντι στα αγαθά, επειδή θα βλαφτεί και θα διαφθαρεί από αυτά. Και όταν πάλι λέει:

μηδέ ποτ᾽ οὐλομένην πενίην θυμοφθόρον ἀνδρὶ
τέτλαθ᾽ ὀνειδίζειν, μακάρων δόσιν αἰὲν ἐόντων,

θεόσδοτον νῦν τὸ τυχηρὸν εἴρηκεν, ὡς οὐκ ἄξιον ἐγκαλεῖν τοῖς διὰ τὴν τύχην πενομένοις, ἀλλὰ τὴν μετ᾽ ἀργίας καὶ
24 μαλακίας καὶ πολυτελείας ἀπορίαν κακίζειν αἰσχρὰν καὶ ἐπονείδιστον οὖσαν. οὔπω γὰρ αὐτὸ τοὔνομα τῆς τύχης λέγοντες, εἰδότες δὲ τὴν τῆς ἀτάκτως καὶ ἀορίστως περιφερομένης αἰτίας δύναμιν ἰσχυρὰν καὶ ἀφύλακτον οὖσαν ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ τοῖς τῶν θεῶν ὀνόμασιν ἐξέφραζον, ὥσπερ ἡμεῖς καὶ πράγματα καὶ ἤθη καὶ νὴ Δία καὶ λόγους καὶ ἄνδρας εἰώθαμεν δαιμονίους καὶ θείους προσαγορεύειν. οὕτω δὴ τὰ πολλὰ τῶν ἀτόπως περὶ τοῦ Διὸς λέγεσθαι δοκούντων ἐπανορθωτέον, ὧν ἐστι καὶ ταῦτα

δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει
B κηρῶν ἔμπλειοι, ὁ μὲν ἐσθλῶν, αὐτὰρ ὁ δειλῶν

καὶ

ὅρκια μὲν Κρονίδης ὑψίζυγος οὐκ ἐτέλεσσεν,
ἀλλὰ κακὰ φρονέων τεκμαίρεται ἀμφοτέροισι

καὶ

τότε γάρ ῥα κυλίνδετο πήματος ἀρχὴ
Τρωσί τε καὶ Δαναοῖσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλάς,

Ποτέ να μην κατηγορήσεις άνθρωπο για την καταραμένη φτώχεια, την ψυχοφθόρο,
αντη' που δίνουν οι μακάριοι κι αιώνιοι θεοί[100].

ονομάζει εδώ αυτό που έστειλε η τύχη θεόσταλτο, γιατί τάχα δεν αξίζει να κατηγορεί κάποιος όσους είναι φτωχοί λόγω της τύχης τους, αλλά να κακίζει τη φτώχεια που συνοδεύουν η αργία, η μαλθακότητα και η πολυτέλεια, γιατί αυτή είναι αισχρή και αξιοκατάκριτη. Επειδή λοιπόν οι ποιητές δεν χρησιμοποιούσαν ακόμα το ίδιο το όνομα της τύχης κι επειδή γνώριζαν ότι η δύναμη της αιτίας που περιφέρεται άτακτα και αόριστα είναι ισχυρή, και ο ανθρώπινος λογισμός δεν μπορεί να προστατευτεί από αυτή, την έλ εγαν με τα ονόματα των θεών, όπως κι εμείς αποκαλούσαμε πράγματα, ήθη και, μα τον Δία, λόγους και ανθρώπους, «δαιμόνιους» και ((θεϊκούς». Έτσι λοιπόν πρέπει να επανορθώνουμε και τα περισσότερα απ' όσα άτοπα φαίνεται να λέγονται για τον Δία, μεταξύ των οποίων είναι και τούτα:

Δύο πιθάρια βρίσκονται στο κατώφλι του Δία,
γεμάτα μοίρες, καλές το ένα, κακές το άλλο[101]

και

τους όρκους δεν τους τήρησε ο γιος του Κρόνου, των όλων κυβερνήτης,
αλλά και για τα δυο μέρη συμφορές μηχανεύεται[102]

και

Τοτε λοιπόν έγινε η αρχή της συμφοράς
για Τρώες κι Έλληνες, σύμφωνα με την κρίση του μεγάλου Αία[10]\

ὡς περὶ τῆς τύχης ἢ τῆς εἱμαρμένης λεγομένων, ἐν αἷς τὸ ἀσυλλόγιστον ἡμῖν τῆς αἰτίας σημαίνεται καὶ ὅλως οὐ καθ' ἡμᾶς. ὅπου δὲ τὸ προσῆκον καὶ κατὰ λόγον καὶ εἰκός ἐστιν, ἐνταῦθα κυρίως ὀνομάζεσθαι τὸν θεὸν νομίζωμεν, ὥσπερ ἐν τούτοις

C αὐτὰρ ὁ τῶν ἄλλων ἐπεπωλεῖτο στίχας ἀνδρῶν,
Αἴαντος δ' ἀλέεινε μάχην Τελαμωνιάδαο·
Ζεὺς γάρ οἱ νεμέσα ὅτ' ἀμείνονι φωτὶ μάχοιτο

καὶ

Ζεὺς γὰρ τὰ μὲν μέγιστα φροντίζει βροτῶν,
τὰ μικρὰ δ' ἄλλοις δαίμοσιν παρεὶς ἐᾷ.

Σφόδρα δὲ δεῖ καὶ τοῖς ἄλλοις ὀνόμασι προσέχειν, κατὰ πολλὰ πράγματα κινουμένοις καὶ μεθισταμένοις ὑπὸ τῶν ποιητῶν. οἷόν ἐστι καὶ τὸ τῆς ἀρετῆς. ἐπεὶ γὰρ οὐ μόνον
D ἔμφρονας παρέχεται καὶ δικαίους καὶ ἀγαθοὺς ἐν πράξεσι καὶ λόγοις, ἀλλὰ καὶ δόξας ἐπιεικῶς καὶ δυνάμεις περιποιεῖται, παρὰ τοῦτο ποιοῦνται καὶ τὴν εὐδοξίαν ἀρετὴν καὶ τὴν δύναμιν, ὀνομάζοντες ὥσπερ "ἐλαίαν" τὸν ἀπὸ τῆς ἐλαίας, καὶ "φηγὸν" τὸν ἀπὸ τῆς φηγοῦ καρπὸν ὁμωνύμως τοῖς φέρουσιν. οὐκοῦν ὁ νέος ἡμῖν, ὅταν μὲν λέγωσι

τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν

Πρέπει να κάνουμε αυτό με τη σκέψη πως τα παραπάνω αναφέρονται στην τύχη ή το πεπρωμένο, όπου δηλώνεται ότι οι αιτίες είναι απροσπέλαστες από τη λογική μας και εν γένει μας υπερβαίνουν. Όπου όμως υπάρχει το σωστό, το εύλογο και το το φυσικό, εκεί κυρίως πρέπει να θεωρούμε ότι ονομάζουν τον θεό, όπως στα ακόλουθα:

Εκείνος προσπερνούσε τις ομάδες των άλλων στρατιωτών
απέφευγε όμως τη μάχη με τον Αίαντα, τον γιο
του Τελαμώνα,
γιατί ο Δίας οργιζόταν, αν πολεμούσε με άνδρα ανώτερο[104]

και

Ο Δίας για τα πιο σπουδαία των ανθρώπων νοιάζεται
κι αφήνει τα μικρά στους άλλους θεούς[105].

Πρέπει επίσης να προσέχουμε πολύ καλά και τις άλλες ονομασίες, τις οποίες οι ποιητές σε πολλές περιπτώσεις παραλλάσσουν και μεταβάλλουν. Τέτοιο είναι και το όνομα της αρετής. Επειδή λοιπόν η αρετή δεν κάνει μόνο λογικούς, δίκαιους και καλούς τους ανθρώπους στις πράξεις και στα λόγια, αλλά συχνά τους χαρίζει δόξα και δύναμη, σύμφωνα με αυτό ονομάζουν αρετή την καλή δόξα και τη δύναμη, όπως ονομάζουμε «ελιά» τον καρπό της ελιάς και «φηγό» τον καρπό της φηγού (βαλανιδιάς), δίνοντας το ίδιο όνομα με τα δέντρα που τους παράγουν. Ο νέος μας, συνεπώς, όταν οι ποιητές λένε:

έβαλαν οι θεοί μπροστά απ' την αρετή ιδρώτα[106]

καὶ

τῆμος σφῇ ἀρετῇ Δαναοὶ ῥήξαντο φάλαγγας

καὶ

εἰ δὲ θανεῖν θέμις, ὧδε θανεῖν καλόν,
εἰς ἀρετὴν καταλυσαμένους βίον,

E εὐθὺς οἰέσθω λέγεσθαι ταῦτα περὶ τῆς ἀρίστης καὶ θειοτάτης ἕξεως ἐν ἡμῖν, ἣν ὀρθότητα λόγου καὶ ἀκρότητα λογικῆς φύσεως καὶ διάθεσιν ὁμολογουμένην ψυχῆς νοοῦμεν. ὅταν δ' ἀναγιγνώσκῃ πάλιν τό τε

Ζεὺς δ' ἀρετὴν ἄνδρεσσιν ὀφέλλει τε μινύθει τε

καὶ τὸ

πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ,

μὴ "καθήσθω" τοὺς πλουσίους ἐκπεπληγμένος καὶ "τεθηπὼς" καθάπερ ὤνιον εὐθὺς ἀργυρίου τὴν ἀρετὴν ἔχοντας, μηδ' ἐπὶ τῇ τύχῃ κεῖσθαι τὴν αὑτοῦ φρόνησιν αὔξειν ἢ κολούειν νομίζων, ἀλλ' ἀντὶ δόξης ἢ δυνάμεως ἢ εὐτυχίας ἤ τινος ὁμοίου τῇ ἀρετῇ κεχρῆσθαι τὸν ποιητὴν
F ἡγείσθω. καὶ γὰρ τῇ κακότητι ποτὲ μὲν ἰδίως σημαίνουσι κακίαν καὶ μοχθηρίαν ψυχῆς, ὡς Ἡσίοδος

και

τοτε οι Έλληνες, με την αρετή τους, τις φάλαγγες έσπασαν[107]

και

αν είναι θεία βούληση να πεθάνουμε, τούτος είναι ωραίος θάνατος
μ' ανδρεία τη ζωή μας να τελειώσουμε™,

πρέπει αμέσως να πιστέψει ότι τούτα λέγονται για την άριστη και θεϊκότατη δύναμη που βρίσκεται μέσα μας, που την εννοούμε ως ορθότητα του λόγου, φυσική τελειότητα της λογικής και διάθεση αρμονική με την ψυχή. Όταν πάλι διαβάζει:

ο Δίας τη γενναιότητα των ανδρών αυξάνει και μειώνει[109]

και

τον πλούτο ακολουθεί η αρετή και η δόξα}[10]*,*

να μην «κάθεται» κατάπληκτος και «θαμπωμένος» με τους πλούσιους, σαν να μπορούν αυτοί ν' αγοράσουν με το χρήμα την αρετή, ούτε να νομίζει ότι εξαρτάται από την τύχη το ν' αυξηθεί ή να λιγοστέψει η φρόνηση του, αλλά ας θεωρεί ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί την αρετή αντί της δόξας ή της δύναμης ή της ευτυχίας ή κάποιου όμοιου. Εξ άλλου, με την κακότητα άλλοτε εννοούν την κακία, με τη στενή έννοια, και τη μοχθηρία της ψυχής, όπως ο Ησίοδος:

τὴν μὲν γὰρ κακότητα καὶ ἰλαδὸν ἔστιν ἑλέσθαι,

ποτὲ δ' ἄλλην τινὰ κάκωσιν ἢ δυστυχίαν, ὡς Ὅμηρος

αἶψα γὰρ ἐν κακότητι βροτοὶ καταγηράσκουσιν.

ἐπεὶ καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐξαπατηθείη τις ἂν οὕτω τοὺς ποιητὰς οἰόμενος λέγειν, ὡς οἱ φιλόσοφοι λέγουσι τὴν παντελῆ τῶν ἀγαθῶν ἕξιν ἢ κτῆσιν ἢ καὶ τελειότητα βίου κατὰ φύσιν εὐροοῦντος, ἀλλ' οὐχὶ καταχρωμένους πολλάκις τὸν πλούσιον εὐδαίμονα καλεῖν ἢ μακάριον καὶ τὴν δύναμιν ἢ τὴν δόξαν εὐδαιμονίαν. Ὅμηρος μὲν γὰρ ὀρθῶς κέχρηται τοῖς ὀνόμασιν

ὣς οὔ τοι χαίρων τοῖσδε κτεάτεσσιν ἀνάσσω

καὶ Μένανδρος

ἔχω δὲ πολλὴν οὐσίαν καὶ πλούσιος
καλοῦμ' ὑπὸ πάντων, μακάριος δ' ὑπ' οὐδενός,

Εὐριπίδης δὲ πολλὴν ἐργάζεται ταραχὴν καὶ σύγχυσιν ὅταν λέγῃ

B *μή μοι γένοιτο λυπρὸς εὐδαίμων βίος*

καὶ

τί τὴν τυραννίδ', ἀδικίαν εὐδαίμονα,
τιμᾷς;

τη φαυλότητα μπορεί και κοπαδιαστά να την πιάσει
κάποιος[111],

και άλλοτε οποιοδήποτε άλλο κακοπάθημα ή δυστυχία, όπως ο Όμηρος:

Γρήγορα γέρνουν οι άνθρωποι με'σα στη δυστυχία[''2].

Θα ήταν επίσης πιθανό να εξαπατηθεί κάποιος, αν πίστευε ότι οι ποιητές προσδιορίζουν την ευδαιμονία όμοια όπως και οι φιλόσοφοι, δηλαδή απόλυτη κατοχή ή απόκτηση των αγαθών και τελειότητα της ζωής που κυλά με φυσική γαλήνη, και αν δεν ήξερε ότι πολλές φορές οι ποιητές ονομάζουν καταχρηστικά τον πλούσιο ευδαίμονα ή μακάριο και τη δύναμη ή τη δόξα ευδαιμονία. Ο Όμηρος βέβαια χρησιμοποιεί σωστά τις λέξεις:

Καμιά χαρά δεν έχω, που τόσων είμαι κύριος αγαθών™,

και ο Μένανδρος

μεγάλη περιουσία έχω, και πλούσιο
με λένε όλοι, ευτυχισμένο όμως κανείς[1] .

Ο Ευριπίδης όμως δημιουργεί μεγάλη αναστάτωση και σύγχυση, όταν λέει

Να μη μου γίνει λύπη η ευτυχία της ζωης[Ώ5]

και

γιατί την τυραννίδα, την καλότυχη αδικία,
τιμάς;[116]

ἂν μή τις, ὥσπερ εἴρηται, ταῖς μεταφοραῖς καὶ καταχρήσεσι τῶν ὀνομάτων ἕπηται. ταῦτα μὲν οὖν ἱκανὰ περὶ τούτων.

7. Ἐκεῖνο δ᾽ οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ πολλάκις ὑπομνηστέον ἐστὶ τοὺς νέους, ἐνδεικνυμένους αὐτοῖς ὅτι μιμητικὴν ἡ ποίησις ὑπόθεσιν ἔχουσα κόσμῳ μὲν καὶ λαμπρότητι χρῆται περὶ τὰς ὑποκειμένας πράξεις καὶ τὰ ἤθη, τὴν
C δ᾽ ὁμοιότητα τοῦ ἀληθοῦς οὐ προλείπει, τῆς μιμήσεως ἐν τῷ πιθανῷ τὸ ἀγωγὸν ἐχούσης. διὸ καὶ κακίας καὶ ἀρετῆς σημεῖα μεμιγμένα ταῖς πράξεσιν ἡ μὴ παντάπασι τῆς ἀληθείας ὀλιγωροῦσα συνεκφέρει μίμησις, ὥσπερ ἡ Ὁμήρου πολλὰ πάνυ τοῖς Στωϊκοῖς χαίρειν φράζουσα, μήτε τι φαῦλον ἀρετῇ προσεῖναι μήτε κακίᾳ χρηστὸν ἀξιοῦσιν, ἀλλὰ πάντως μὲν ἐν πᾶσιν ἁμαρτωλὸν εἶναι τὸν ἀμαθῆ, περὶ πάντα δ᾽ αὖ κατορθοῦν τὸν ἀστεῖον. ταῦτα γὰρ ἐν ταῖς σχολαῖς ἀκούομεν· ἐν δὲ τοῖς πράγμασι καὶ τῷ βίῳ τῶν πολλῶν κατὰ τὸν Εὐριπίδην

οὐκ ἂν γένοιτο χωρὶς ἐσθλὰ καὶ κακά,
D ἀλλ᾽ ἔστι τις σύγκρασις.

ἄνευ δὲ τοῦ ἀληθοῦς μάλιστα μὲν ἡ ποιητικὴ τῷ ποικίλῳ χρῆται καὶ πολυτρόπῳ. τὸ γὰρ ἐμπαθὲς καὶ παράλογον καὶ ἀπροσδόκητον, ᾧ πλείστη μὲν ἔκπληξις ἕπεται πλείστη δὲ χάρις, αἱ μεταβολαὶ παρέχουσι τοῖς μύθοις· τὸ δ᾽ ἁπλοῦν ἀπαθὲς καὶ ἄμουσον. ὅθεν οὔτε νικῶντας ἀεὶ πάντα ποιοῦσι τοὺς αὐτοὺς οὔτ᾽ εὐημεροῦντας οὔτε

αν κάποιος δεν καταλάβει, όπως είπαμε, τις μεταφορές και την καταχρηστική απόδοση των λέξεων. Αρκετός όμως λόγος έγινε για αυτά τα ζητήματα.

7. Εκείνο πάντως πρέπει να θυμίζουμε στους νέους, όχι μια φορά αλλά κατ' επανάληψη, δείχνοντας τους ότι η ποίηση, καθώς είναι στη βάση της τέχνη μιμητική, χρησιμοποιεί σχετικά με τις πράξεις και τα ήθη στα οποία αναφέρεται στολισμό και μορφολογική λαμπρότητα, αλλά δεν παραλείπει και το στοιχείο της ομοιότητας με τα αληθινά γεγονότα, καθώς η μίμηση εξαρτά την αποτελεσματικότητα της από την αληθοφάνεια. Για τούτο η μίμηση που δεν περιφρονεί διόλου την αλήθεια εκφράζει συνδυασμένα στοιχεία αρετής και κακίας, όπως η ποίηση του Ομήρου, που με σαφή τρόπο λέει στους Στωικούς να πάνε στο καλό, καθώς αυτοί έχουν την αξίωση να μη συνυπάρχει τίποτε κακό με την αρετή και τίποτε καλό με την κακία, αλλά σε κάθε περίπτωση να είναι σε όλα λανθασμένος ο αμαθής και σε όλα να έχει επιτυχία ο καλλιεργημένος"[7]. Αυτά τα μαθαίνουμε στις σχολές, αλλά στην πράξη και στη ζωή των πολλών ανθρώπων, όπως λέει ο Ευριπίδης,

δεν γίνεται χωρία να είναι τα καλά και τα κακά αλλά
φαίνονται να είναι κράμα™.

Η ποίηση, όμως, που χωρίζεται από την αλήθεια, χρησιμοποιεί κατ' εξοχήν την ποικιλομορφία και την εκφραστική πολλαπλότητα. Η μεταβολή άλλωστε είναι που δίνει στους μύθους το στοιχείο του πάθους, του παράλογου και του απροσδόκητου, τα οποία συνοδεύει μεγάλη έκπληξη και απόλαυση. Το μονότροπο στοιχείο αντίθετα δεν έχει πάθος και ποιητικό χαρακτήρα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι ποιητές δεν παριστάνουν πάντοτε τους ίδιους να επικρατούν, να ευτυχούν και να επιτυγχάνουν. Αλλά

κατορθοῦντας. ἀλλ' οὐδὲ τοῖς θεοῖς, ὅταν εἰς ἀνθρωπίνας ἐμπέσωσι πράξεις, ἀπαθέσι χρῶνται καὶ ἀναμαρτήτοις, ἵνα μηδαμοῦ τό τε ταράττον καὶ τὸ ἐκπλῆττον ἀργῇ τῆς ποιήσεως ἀκίνδυνον καὶ ἀναγώνιστον γιγνόμενον.

8. *Οὕτως οὖν τούτων ἐχόντων ἐπάγωμεν τοῖς ποιήμασι*
E *τὸν νέον μὴ τοιαύτας ἔχοντα δόξας περὶ τῶν καλῶν ἐκείνων καὶ μεγάλων ὀνομάτων, ὡς ἄρα σοφοὶ καὶ δίκαιοι οἱ ἄνδρες ἦσαν, ἄκροι τε βασιλεῖς καὶ κανόνες ἀρετῆς ἁπάσης καὶ ὀρθότητος. ἐπεὶ βλαβήσεται μεγάλα δοκιμάζων πάντα καὶ τεθηπώς, μὴ δυσχεραίνων δὲ μηδὲν μηδ' ἀκούων μηδ' ἀποδεχόμενος τοῦ ψέγοντος αὖ τοὺς τοιαῦτα πράττοντας καὶ λέγοντας*

αἲ γάρ, Ζεῦ τε πάτερ καὶ Ἀθηναίη καὶ Ἄπολλον,
μήτε τις οὖν Τρώων θάνατον φύγοι, ὅσσοι ἔασι,
μήτε τις Ἀργείων, νῶιν δ' ἐκδῦμεν ὄλεθρον,
F *ὄφρ' οἶοι Τροίης ἱερὰ κρήδεμνα λύοιμεν*

καὶ

οἰκτροτάτην δ' ἤκουσα ὄπα Πριάμοιο θυγατρὸς
Κασσάνδρης, τὴν κτεῖνε Κλυταιμνήστρη δολόμητις
ἀμφ' ἐμοὶ

καὶ

παλλακίδι προμιγῆναι, ἵν' ἐχθήρειε γέροντα.
τῇ πιθόμην καὶ ἔρεξα

ούτε τους θεούς, όταν κάνουν ανθρώπινες πράξεις, τους παριστάνουν χωρίς πάθη και σφάλματα, ώστε να μη λείψει το στοιχείο της ποίησης που προκαλεί ταραχή και έκπληξη, από την έλλειψη του κινδύνου και του αγώνα.

8. Αφού λοιπόν έτσι είναι τα πράγματα, ας οδηγήσουμε τον νέο στη μελέτη των ποιημάτων χωρίς να έχει τέτοια εντύπωση σχετικά με τα σπουδαία και μεγάλα εκείνα ονόματα, ότι τάχα υπήρξαν σοφοί και δίκαιοι άνδρες, τέλειοι βασιλείς και πρότυπα της αρετής συνολικά και της ορθότητας. Θα υποστεί δηλαδή μεγάλη ζημία, αν δέχεται τα πάντα και θαυμάζει, χωρίς να δυσανασχετεί καθόλου και χωρίς ν' ακούει ούτε να δέχεται τη γνώμη εκείνου που κατηγορεί όσους κάνουν και λένε τέτοια:

Μακάρι, πάτερα Δία και Αθηνά και Απόλλωνα,
τον θάνατο κανείς να μη γλιτώσει από τους Τρώες, όσοι υπάρχουν,
ούτε από τους Αχαιούς, εμείς όμως ν' αποφύγουμε τον όλεθρο,
για να μπορέσουμε της Τροίας τα τείχη τα ισχυρά να καταλύσουμε'[ϑ]

και

Τρομερή άκουσα τη φωνή της κόρης του Πριάμου
της Κασσάνδρας, που τη σκότωσε κοντά μου
η φθονερή Κλυταιμνήστρα[120]

και

με την παλλακίδα να ενωθώ, για να μισήσει τον γέροντα,
κι εγω την άκουσα και το έκανα[121]

καὶ

> Ζεῦ πάτερ, οὔ τις σεῖο θεῶν ὀλοώτερος ἄλλος.

μηδὲν οὖν ἐπαινεῖν ἐθιζέσθω τοιοῦτον ὁ νέος, μηδὲ
26 προφάσεις λέγων μηδὲ παραγωγάς τινας εὐπρεπεῖς ἐπὶ
πράγμασι φαύλοις μηχανώμενος πιθανὸς ἔστω καὶ πανοῦργος, ἀλλ' ἐκεῖνο μᾶλλον οἰέσθω, μίμησιν εἶναι τὴν ποίησιν ἠθῶν καὶ βίων, καὶ ἀνθρώπων οὐ τελείων οὐδὲ καθαρῶν οὐδ' ἀνεπιλήπτων παντάπασιν, ἀλλὰ μεμιγμένων πάθεσι καὶ δόξαις ψευδέσι καὶ ἀγνοίαις, διὰ δ' εὐφυΐαν αὐτοὺς πολλάκις μετατιθέντων πρὸς τὸ κρεῖττον. ἡ γὰρ τοιαύτη παρασκευὴ τοῦ νέου καὶ διάνοια, τοῖς μὲν εὖ λεγομένοις καὶ πραττομένοις ἐπαιρομένου καὶ
B συνενθουσιῶντος, τὰ δὲ φαῦλα μὴ προσιεμένου καὶ
δυσχεραίνοντος, ἀβλαβῆ παρέξει τὴν ἀκρόασιν. ὁ δὲ πάντα θαυμάζων καὶ πᾶσιν ἐξοικειούμενος καὶ καταδεδουλωμένος τῇ δόξῃ τὴν κρίσιν ὑπὸ τῶν ἡρωϊκῶν ὀνομάτων, ὥσπερ οἱ τὴν Πλάτωνος ἀπομιμούμενοι κυρτότητα καὶ τὴν Ἀριστοτέλους τραυλότητα, λήσεται πρὸς πολλὰ τῶν φαύλων εὐχερὴς γενόμενος. δεῖ δὲ μὴ δειλῶς μηδ' ὥσπερ ὑπὸ δεισιδαιμονίας ἐν ἱερῷ φρίττειν ἅπαντα καὶ προσκυνεῖν, ἀλλὰ θαρραλέως ἐθιζόμενον ἐπιφωνεῖν μηδὲν ἧττον τοῦ "ὀρθῶς" καὶ "πρεπόντως" τὸ "οὐκ ὀρθῶς" καὶ "οὐ προσηκόντως." οἷον ὁ Ἀχιλλεὺς ἐκκλησίαν συνάγει τῶν στρατιωτῶν νοσούντων,
C ἀσχάλλων μὲν ἀργοῦντι τῷ πολέμῳ μάλιστα πάντων
διὰ τὴν ἐν ταῖς στρατείαις ἐπιφάνειαν αὐτοῦ καὶ δόξαν, ἰατρικὸς δ' ὢν καὶ μεθ' ἡμέραν ἐνάτην ᾗ ταῦτα κρίνεσθαι

και

Δια πάτερα, δεν υπάρχει άλλος θεος πιο σκληρός απο σενα[122].

Ας μάθει λοιπόν ο νέος να μην επαινεί κάτι τέτοιο ούτε να είναι αληθοφανής ή ικανός στην επινόηση προφάσεων ή ευπρεπών επιχειρημάτων για πράξεις φαύλες, αλλά πιο πολύ να πιστεύει ότι η ποίηση είναι μίμηση χαρακτήρων και τρόπων ζωής και ανθρώπων όχι τέλειων ή καθαρών ή ανεπίληπτων, αλλά ζυμωμένων με πάθη, ψεύτικες ιδέες και άγνοια, οι οποίοι όμως με τα φυσικά χαρίσματα τους κατακτούν το σωστό. Πραγματικά, η τέτοιου είδους προετοιμασία και αντίληψη του νέου, δηλαδή το να χαίρεται και να ενθουσιάζεται με όσα λέγονται και πράττονται σωστά και το ν' αποστρέφεται και να δυσανασχετεί με τα φαύλα, θα κάνει αβλαβή γι' αυτόν την ανάγνωση των ποιημάτων. Εκείνος όμως που θαυμάζει τα πάντα και εξοικειώνεται με τα πάντα, που η κρίση του υποδουλώνεται, λόγω της εκ των προτέρων γνώμης του, από τα ηρωικά ονόματα, θ' αποκτήσει χωρίς να το καταλάβει πλήθος ελαττωμάτων, όπως εκείνοι που μιμούνται το καμπούριασμα του Πλάτωνα και το τραύλισμα του Αριστοτέλη. Πρέπει, λοιπόν, κάποιος, χωρίς δειλία και όχι σαν να παρασύρεται από τη δεισιδαιμονία, να μη δέχεται και να μην προσκυνά τα πάντα, αλλά με αυτοπεποίθηση να συνηθίζει να λέει εξ ίσου με το «σωστό» ή «πρέπον» και το «λανθασμένο» ή «ανάρμοστο». Ο Αχιλλέας, λόγου χάρη, συγκαλεί συνέλευση των στρατιωτών, καθώς αυτοί πλήττονται από την αρρώστια, όντας πιο ανυπόμονος απ' όλους επειδή καθυστερούν οι πολεμικές επιχειρήσεις, λόγω της υπεροχής του στις μάχες και της δόξας του· επιπλέον, καθώς είχε ιατρικές γνώσεις, και, μετά την ένατη μέρα,

πέφυκεν αἰσθόμενος οὐκ οὖσαν συνήθη τὴν νόσον οὐδὲ συνεστῶσαν ἀπὸ κοινῶν αἰτιῶν, ἀναστὰς οὐ δημαγωγεῖ πρὸς τὸν ὄχλον, ἀλλὰ τῷ βασιλεῖ γίγνεται σύμβουλος

Ἀτρείδη, νῦν ἄμμε πάλιν πλαγχθέντας ὀίω
ἂψ ἀπονοστήσειν,

D ὀρθῶς ταῦτα καὶ μετρίως καὶ πρεπόντως. τοῦ δὲ μάντεως δεδιέναι φήσαντος τὴν ὀργὴν τοῦ δυνατωτάτου τῶν Ἑλλήνων, οὐκέτ' ὀρθῶς οὐδὲ μετρίως, ἐπομόσας μηδένα προσοίσειν χεῖρας αὐτῷ ζῶντος αὐτοῦ, προστίθησιν

οὐδ' ἢν Ἀγαμέμνονα εἴπῃς,

ἐνδεικνύμενος ὀλιγωρίαν καὶ περιφρόνησιν τοῦ ἄρχοντος. ἐκ δὲ τούτου μᾶλλον παροξυνθεὶς ἐπὶ τὸ ξίφος φέρεται σφάττειν διανοούμενος, οὔτε πρὸς τὸ καλὸν ὀρθῶς οὔτε πρὸς τὸ συμφέρον. εἶτ' αὖθις μετανοήσας

ἂψ ἐς κουλεὸν ὦσε μέγα ξίφος, οὐδ' ἀπίθησε
E μύθῳ Ἀθηναίης,

ὀρθῶς πάλιν καὶ καλῶς, ὅτι τὸν θυμὸν ἐκκόψαι παντάπασι μὴ δυνηθείς, ὅμως πρὶν ἀνήκεστόν τι δρᾶσαι μετέστησε καὶ κατέσχεν εὐπειθῆ τῷ λογισμῷ γενόμενον. πάλιν ὁ Ἀγαμέμνων ἐν μὲν τοῖς περὶ τὴν ἐκκλησίαν γιγνομένοις καὶ λεγομένοις ὑπ' αὐτοῦ καταγέλαστός

οπότε τέτοιες αρρώστιες φτάνουν σε κρίση, κατάλαβε ότι η νόσος αυτή δεν ήταν συνηθισμένη και δεν οφειλόταν σε κοινά αίτια, δεν απευθύνθηκε στο πλήθος, όταν σηκώθηκε να μιλήσει, αλλά συμβούλεψε τον βασιλιά:

Γιε του Ατρέα, φοβάμαι πως θ' αναγκαστούμε να γυρίσουμε
πίσω στην πατρίδα[123],

μιλώντας σωστά, μετρημένα και με τον τρόπο που έπρεπε. Όταν όμως ο μάντης είπε ότι φοβάται την οργή του πιο δυνατού απ' όλους τους Έλληνες, τότε πλέον ούτε σωστά ούτε μετρημένα μίλησε, αλλά ορκίστηκε ότι, όσο ζει ο ίδιος, κανένας δεν πρόκειται ν' απλώσει χέρι πάνω του, και πρόσθεσε

ακόμα κι αν εννοείς τον ίδιο τον Αγαμέμνονα[124],

δείχνοντας έτσι ασέβεια και περιφρόνηση στον αρχηγό. Έπειτα από τούτο, περισσότερο μανιασμένος σηκώνει το ξίφος με τη σκέψη να σφάξει τον Αγαμέμνονα, πράξη ούτε σωστή ούτε συμφέρουσα. Αμέσως όμως άλλαξε γνώμη

κι ευθύς έσπρωξε το μέγα ξίφος στο θηκάρι, χωρίς ν' απειθήσει
στης Αθηνάς τα λόγια[125],

ενεργώντας πάλι με τρόπο σωστό και καλό, γιατί, αν και δεν κατάφερε να σταματήσει εντελώς τον θυμό του, όμως, προτού να κάνει τίποτε ανεπανόρθωτο, άλλαξε γνώμη και συγκρατήθηκε υπακούοντας στη λογική. Ο Αγαμέμνων πάλι, αν και γίνεται καταγέλαστος με όσα λέει και κάνει στη συνέλευση, φάνηκε πάντως στο ζήτημα της Χρυσηίδας

ἐστιν, ἐν δὲ τοῖς περὶ Χρυσηίδα σεμνότερος καὶ βασιλικώτερος. ὁ μὲν γὰρ Ἀχιλλεὺς ἀγομένης τῆς Βρισηίδος

δακρύσας ἑτάρων ἄφαρ ἕζετο νόσφι λιασθείς,

οὗτος δ' αὐτὸς εἰς τὴν ναῦν ἐμβιβάζων καὶ παραδιδοὺς
F *καὶ ἀποπέμπων τὴν ἄνθρωπον ἣν ὀλίγῳ πρόσθεν εἴρηκε τῆς γαμετῆς τῇ εὐνοίᾳ προκρίνειν, οὐδὲν ἐρωτικὸν οὐδ' αἰσχρὸν ἐποίησε. καὶ μὴν ὁ Φοῖνιξ διὰ τὴν παλλακίδα κατάρατος ὑπὸ τοῦ πατρὸς γενόμενος*

"τὸν μὲν ἐγώ," φησί, "βούλευσα κατακτάμεν
ὀξέι χαλκῷ·
ἀλλά τις ἀθανάτων παῦσεν χόλον, ὅς ῥ' ἐνὶ θυμῷ
δήμου θῆκε φάτιν καὶ ὀνείδεα πόλλ' ἀνθρώπων,
ὡς μὴ πατροφόνος μετ' Ἀχαιοῖσιν καλεοίμην."

ὁ μὲν οὖν Ἀρίσταρχος ἐξεῖλε ταῦτα τὰ ἔπη φοβηθείς· ἔχει δὲ πρὸς τὸν καιρὸν ὀρθῶς, τοῦ Φοίνικος τὸν
27 *Ἀχιλλέα διδάσκοντος οἷόν ἐστιν ὀργὴ καὶ ὅσα διὰ θυμὸν ἄνθρωποι τολμῶσι, μὴ χρώμενοι λογισμῷ μηδὲ πειθόμενοι τοῖς παρηγοροῦσι. καὶ γὰρ τὸν Μελέαγρον ἐπεισάγει τοῖς πολίταις ὀργιζόμενον, εἶτα πραϋνόμενον, ὀρθῶς τὰ πάθη ψέγων, τὸ δὲ μὴ συνακολουθεῖν ἀλλ' ἀντιτάττεσθαι καὶ κρατεῖν καὶ μετανοεῖν ἐπαινῶν ὡς καλὸν καὶ συμφέρον.*

Ἐνταῦθα μὲν οὖν ἡ διαφορὰ πρόδηλος· ὅπου δ' ἀσαφῆ τὰ τῆς γνώμης, διοριστέον οὕτω πως ἐφιστάντας

αξιοπρεπέστατος και με κατ' εξοχήν βασιλική συμπεριφορά" ο Αχιλλέας, λοιπόν, όταν έπαιρναν τη Βρισηίδα,

έφυγε από τους άνδρες του και άρχισε να κλαίει[126],

ενώ ο Αγαμέμνων, που ο ίδιος οδήγησε στο πλοίο, παρέδωσε και έδιωξε από κοντά του τη γυναίκα για την οποία έλεγε προ ολίγου πως τον ενδιέφερε περισσότερο και από τη νόμιμη σύζυγο του, δεν έκανε αυτό που πρόσταξε το ερωτικό πάθος ούτε τίποτα αισχρό. Ο Φοίνιξ[127], επίσης, που τον καταράστηκε ο πατέρας του για την παλλακίδα, λέει:

Τοτε θέλησα να τον σκοτώσω με το κοφτερό σπαθί
αλλά κάποιος απ' τους αθάνατους θεούς μου έδιωξε τον θυμο, θυμίζοντας μου
του δήμου την καταδίκη και των πολλών ανθρώπων την κατακραυγή,
για να μη με λένε πατροφονιά ανάμεσα στους Αχαιούς™.

Ο Αρίσταρχος βέβαια απάλειψε τα λόγια τούτα, γιατί φοβήθηκε' όμως είναι εν μέρει σωστά, γιατί ο Φοίνιξ ήθελε να δείξει στον Αχιλλέα τι σημαίνει οργή και πόσα πράγματα τολμούν οι άνθρωποι, όταν δεν χρησιμοποιούν τη λογική τους και δεν ακούνε εκείνους που τους παρηγορούν. Εξ άλλου ο ποιητής εισάγει και τον Μελέαγρο να είναι οργισμένος με τους συμπολίτες του, αλλά αργότερα να καταπραΰνεται, και κατηγορεί σωστά τα πάθη του, ενώ, από την άλλη, επαινεί ως καλό και συμφέρον το να μην παρασυρόμαστε από αυτά αλλά να τους αντιστεκόμαστε, να τα νικάμε και ν' αλλάζουμε γνώμη.

Εδώ λοιπόν η διαφορά είναι ολοφάνερη. Όπου όμως η γνώμη του ποιητή είναι ασαφής, πρέπει να κάνουμε διευ-

τὸν νέον. εἰ μὲν ἡ Ναυσικάα ξένον ἄνδρα τὸν Ὀδυσσέα θεασαμένη καὶ παθοῦσα τὸ τῆς Καλυψοῦς πάθος πρὸς αὐτόν, ἅτε δὴ τρυφῶσα καὶ γάμων ὥραν ἔχουσα, τοιαῦτα B μωραίνει πρὸς τὰς θεραπαινίδας

αἲ γὰρ ἐμεῦ τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἴη
ἐνθάδε ναιετάων, καί οἱ ἅδοι αὐτόθι μίμνειν,

ψεκτέον τὸ θράσος αὐτῆς καὶ τὴν ἀκολασίαν· εἰ δὲ τοῖς λόγοις τοῦ ἀνδρὸς τὸ ἦθος ἐνιδοῦσα καὶ θαυμάσασα τὴν ἔντευξιν αὐτοῦ πολὺν νοῦν ἔχουσαν εὔχεται τοιούτῳ συνοικεῖν μᾶλλον ἢ πλωτικῷ τινι καὶ ὀρχηστικῷ τῶν πολιτῶν, ἄξιον ἄγασθαι. πάλιν τῆς Πηνελόπης τοῖς μνηστῆρσι προσδιαλεγομένης οὐκ ἀπανθρώπως, ἐκείνων δ' αὐτῇ χαριζομένων ἱμάτια καὶ κόσμον ἄλλον, ἡδόμενος Ὀδυσσεὺς

C οὕνεκα τῶν μὲν δῶρα παρέλκετο, θέλγε δὲ θυμόν,

εἰ μὲν ἐπὶ τῇ δωροδοκίᾳ καὶ πλεονεξίᾳ χαίρει, τὸν κωμῳδούμενον ὑπερβάλλει μαστροπείᾳ Πολίαγρον

εὐδαίμων Πολίαγρος
οὐράνιον αἶγα πλουτοφόρον τρέφων·

εἰ δὲ μᾶλλον οἰόμενος ὑποχειρίους ἕξειν διὰ τὴν ἐλπίδα θαρροῦντας καὶ τὸ μέλλον οὐ προσδοκῶντας, λόγον ἔχει τὸ ἡδόμενον αὐτοῦ καὶ θαρροῦν. ὁμοίως ἐπὶ τῇ διαριθμή-

κρίνιση καθοδηγώντας τον νέο κάπως έτσι. Αν η Ναυσικά, όταν είδε τον ξένο άνδρα, τον Οδυσσέα, καταλαμβανόταν από το ίδιο με την Καλυψώ πάθος απέναντι σε κείνον και, καθώς ήταν ασυγκράτητη και σε ηλικία γάμου, έλεγε στις θεραπαινίδες της τέτοιες ανοησίες:

Μακάρι τέτοιος άντρας να ήταν προορισμένο να γίνει σύζυγος μου
στον τόπο αυτό να κατοικεί κι εδώ να θέλει να μένει[119]*,*

πρέπει να κατηγορούσαμε το θράσος και την ακολασία της. Αν όμως καταλαβαίνει τον χαρακτήρα του άνδρα από τα λόγια του και θαυμάζει την τόσο συνετή ομιλία του κι εύχεται να παντρευτεί με τέτοιον άντρα παρά με κάποιο ναυτικό ή χορευτή συμπολίτη της, αξίζει τον θαυμασμό μας. Όταν πάλι η Πηνελόπη συζητά φιλικά με τους μνηστήρες, και κείνοι της χαρίζουν ρούχα και άλλα κοσμήματα, ο Οδυσσέας χαίρεται

που τους έπαιρνε τα δώρα και τους μάγευε την καρδιά[ix]*'*

αν λοιπόν χαίρεται εξαιτίας της λήψης δώρων και από πλεονεξία, ξεπερνά στη μαστροπεία τον Πολίαγρο, που διακωμωδείται:

Ευτυχισμένος ο Πολίαγρος,
που θρέφει την ουράνια, την πλουτοφόρα αίγα™.

Αν όμως χαίρεται, γιατί πιστεύει ότι έτσι θα τους βάλει πιο εύκολα στο χέρι, αφού θα πάρουν θάρρος από την ελπίδα που εκείνη τους δίνει κι επειδή δεν ξέρουν τι τους περιμένει, τότε είναι είναι δικαιολογημένη η χαρά του και η αναθάρρηση του. Το ίδιο και στην περίπτωση που αφορά

σει τῶν χρημάτων, ἃ συνεξέθηκαν οἱ Φαίακες αὐτῷ καὶ ἀπέπλευσαν, εἰ μὲν ἀληθῶς ἐν ἐρημίᾳ τοσαύτῃ καὶ τῶν
D καθ' αὑτὸν ἀσαφείᾳ καὶ ἀδηλότητι γεγονὼς περὶ τῶν χρημάτων φοβεῖται

μή τί οἱ οἴχωνται κοίλης ἐπὶ νηὸς ἔχοντες,

οἰκτίρειν ἄξιον ἢ βδελύττεσθαι νὴ Δία τὴν φιλοπλουτίαν· εἰ δ', ὥσπερ ἔνιοι λέγουσι, περὶ τῆς Ἰθάκης ἀμφιδοξῶν οἴεται τὴν τῶν χρημάτων σωτηρίαν ἀπόδειξιν εἶναι τῆς τῶν Φαιάκων ὁσιότητος (οὐ γὰρ ἂν ἀκερδῶς φέροντας αὐτὸν εἰς ἀλλοτρίαν ἐκβαλεῖν χώραν καὶ καταλιπεῖν, ἀποσχομένους τῶν χρημάτων), οὔτε φαύλῳ τεκμηρίῳ
E χρῆται καὶ τὴν πρόνοιαν ἄξιον ἐπαινεῖν. ἔνιοι δὲ καὶ τὴν ἔκθεσιν αὐτὴν εἰ μὲν ἀληθῶς ἐγένετο καθεύδοντος ψέγουσι, καὶ Τυρρηνοὺς ἱστορίαν τινά φασι διαφυλάττειν ὡς ὑπνώδους φύσει τοῦ Ὀδυσσέως γενομένου καὶ δυσεντεύκτου διὰ τοῦτο τοῖς πολλοῖς ὄντος. εἰ δ' οὐκ ἦν ἀληθὴς ὁ ὕπνος, ἀλλ' αἰδούμενος μὲν ἀποπέμψαι τοὺς Φαίακας ἄνευ ξενίων καὶ φιλοφροσύνης, μὴ δυνάμενος δὲ τοὺς ἐχθροὺς λαθεῖν ἐκείνων συμπαρόντων ἐχρήσατο τῆς ἀπορίας παρακαλύμματι, κοιμωμένῳ ποιήσας ὅμοιον ἑαυτόν, ἀποδέχονται.

Καὶ ταῦτα δὴ τοῖς νέοις ὑποδεικνύοντες οὐκ ἐάσομεν φορὰν πρὸς τὰ φαῦλα γίγνεσθαι τῶν ἠθῶν ἀλλὰ τῶν
F βελτιόνων ζῆλον καὶ προαίρεσιν, εὐθὺς τοῖς μὲν τὸ ψέγειν

το λογάριασμα των δώρων που του έδωσαν μαζί του οι Φαίακες, κι έπειτα έφυγαν με τα πλοία τους, αν όντως τη στιγμή που ήταν τόσο απομονωμένος, και η τύχη του τόσο άδηλη και αβέβαιη, φοβάται για τα δώρα,

> *μήπως έφυγαν στα κοίλα πλοία τους παίρνοντας μου κατι*[132],

τότε αξίζει, μα τον Δία, να τον λυπόμαστε ή ν' αγανακτούμε για τη φιλαργυρία του. Αν όμως, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, καθώς αμφιβάλλει ότι τον κατέβασαν στην Ιθάκη, θεωρεί πως η διατήρηση των πραγμάτων του αποδεικνύει την τιμιότητα των Φαιάκων (διότι σε αντίθετη περίπτωση δεν θα τον πήγαιναν να τον κατεβάσουν ξένο μέρος χωρίς να πληρωθούν, αφήνοντας άθικτα τα πράγματα του), τότε δεν χρησιμοποιεί κάποιο ποταπό κριτήριο, και είναι αξιέπαινη η προνοητικότητα του. Κάποιοι επίσης επικρίνουν το περιστατικό οπότε τον κατέβασαν στη στεριά, αν αυτό πράγματι έγινε ενώ εκείνος κοιμόταν, και λένε πως οι Τυρρηνοί έχουν ακόμα κάποια ιστορία, ότι δηλαδή ο Οδυσσέας από τη φύση του αγαπούσε τον ύπνο και για τον λόγο αυτό ήταν δύσκολο στους περισσότερους να τον συναντήσουν. Αν όμως δεν ήταν αληθινός ο ύπνος αλλά, αφ' ενός, επειδή ντρεπόταν να διώξει τους Φαίακες χωρίς να τους φιλοξενήσει και να τους περιποιηθεί, χωρίς, αφ' ετέρου, να τον καταλάβουν οι εχθροί του, τη στιγμή που οι Φαίακες θα ήταν μαζί του, κάλυψε τη δύσκολη θέση του παριστάνοντας τον κοιμισμένο, αποδέχονται το τέχνασμα του[133].

Αν λοιπόν υποδείξουμε στους νέους αυτά τα πράγματα, θα τους αποτρέψουμε από το να τους δημιουργηθεί κλίση για τα ταπεινά ήθη, αλλά αντίθετα θα τους δημιουργηθεί ζήλος και προαίρεση για τα ανώτερα, με το να αποδώσου-

τοῖς δὲ τὸ ἐπαινεῖν ἀποδιδόντες. μάλιστα δὲ τοῦτο ποιεῖν δεῖ ἐν ταῖς τραγῳδίαις ὅσαι λόγους ἔχουσι πιθανοὺς καὶ πανούργους ἐν πράξεσιν ἀδόξοις καὶ πονηραῖς. οὐ πάνυ γὰρ ἀληθὲς τὸ τοῦ Σοφοκλέους λέγοντος

οὐκ ἔστ᾽ ἀπ᾽ ἔργων μὴ καλῶν ἔπη καλά·

καὶ γὰρ οὗτος εἴωθεν ἤθεσι φαύλοις καὶ ἀτόποις πράγμασι λόγους ἐπιγελῶντας καὶ φιλανθρώπους αἰτίας πορίζειν. καὶ ὁ σύσκηνος αὐτοῦ πάλιν ὁρᾷς ὅτι τήν τε Φαίδραν καὶ προσεγκαλοῦσαν τῷ Θησεῖ πεποίηκεν ὡς
28 διὰ τὰς ἐκείνου παρανομίας ἐρασθεῖσαν τοῦ Ἱππολύτου. τοιαύτην δὲ καὶ τῇ Ἑλένῃ παρρησίαν κατὰ τῆς Ἑκάβης ἐν ταῖς Τρῳάσι δίδωσιν, οἰομένῃ δεῖν ἐκείνην κολάζεσθαι μᾶλλον ὅτι μοιχὸν αὐτῆς ἔτεκε. μηδὲν οὖν τούτων κομψὸν ἡγεῖσθαι καὶ πανοῦργον ὁ νέος ἐθιζέσθω, μηδὲ προσμειδιάτω ταῖς τοιαύταις εὑρησιλογίαις, ἀλλὰ βδελυττέσθω τοὺς λόγους μᾶλλον ἢ τὰ ἔργα τῆς ἀκολασίας.

9. Ἐπὶ πᾶσι τοίνυν καὶ τὸ τὴν αἰτίαν ἑκάστου τῶν
B λεγομένων ἐπιζητεῖν χρήσιμόν ἐστιν. ὁ μὲν γὰρ Κάτων ἔτι παιδάριον ὢν ἔπραττε μὲν ὃ προστάξειεν ὁ παιδαγωγός, αἰτίαν δὲ καὶ λόγον ἀπῄτει τοῦ προστάγματος· τοῖς δὲ ποιηταῖς οὐ πειστέον ὥσπερ παιδαγωγοῖς ἢ νομοθέταις, ἂν μὴ λόγον ἔχῃ τὸ ὑποκείμενον. ἕξει δέ, ἄνπερ χρηστὸν ᾖ· ἂν δὲ μοχθηρόν, ὀφθήσεται κενὸν καὶ μάταιον. ἀλλ᾽ οἱ πολλοὶ τῶν μὲν τοιούτων τὰς αἰτίας

με αμέσως στους μεν επίκριση και στους δε έπαινο. Αυτό κατ' εξοχήν πρέπει να κάνουμε όσο αφορά τις τραγωδίες, αυτές που χρησιμοποιούν λόγους αληθοφανείς και επιτήδειους για να συνοδεύσουν δόλιες και πονηρές πράξεις. Δεν είναι βέβαια κατ' ουσίαν αληθινός ο λόγος του Σοφοκλή ότι

Λόγια καλά δεν βγαίνουνε από άσχημα έργα".*

Και ο ίδιος συνηθίζει ν' αποδίδει στους φαύλους χαρακτήρες και στις αφύσικες υποθέσεις λόγους που ξεγελούν και αιτίες ανθρώπινες. Βλέπεις, όμως, ότι και ο ομότεχνος του παρέστησε τη Φαίδρα να κατηγορεί τον Θησέα πως από τις δικές του αδικίες εκείνη ερωτεύτηκε τον Ιππόλυτο. Στις «Τρωάδες» επίσης παρουσιάζει και την Ελένη να μιλά με ανάλογη ελευθεροστομία εναντίον της Εκάβης, θεωρώντας δηλαδή ότι την τελευταία πρέπει κατά κύριο λόγο να τιμωρήσουν, γιατί γέννησε αυτόν που διέπραξε μαζί της μοιχεία. Πρέπει λοιπόν να συνηθίσει ο νέος να μη θεωρεί κανένα από τα λόγια τούτα καλό κι ευρηματικό ούτε να χαμογελά μπροστά σε τέτοια φραστικά ευρήματα, αλλά ν' αποστρέφεται τους ακόλαστους λόγους περισσότερο και από τις πράξεις.

9. Ωφέλιμο είναι επίσης ν' αναζητάμε σε όλες τις περιπτώσεις και την αιτία καθενός πράγματος που λέγεται. Ο Κάτων, επί παραδείγματι, όταν ήταν μικρό παιδί εκτελούσε ό,τι του έλεγε ο παιδαγωγός, αλλά ζητούσε να μάθει την αιτία και τη δικαιολογία των προσταγμάτων του. Δεν πρέπει λοιπόν να πειθόμαστε στους ποιητές, σαν να είναι αυτοί παιδαγωγοί ή νομοθέτες, αν η βάση που υπόκειται των λόγων τους δεν είναι εύλογη. Και θα είναι εύλογη, αν έχει χρηστό χαρακτήρα. Αν όμως ο χαρακτήρας της είναι ποταπός, θ' αποκαλυφθεί κενή και μάταιη. Αλλά οι περισσότεροι απαιτούν και ζητούν να μάθουν από περιέργεια την

πικρῶς ἀπαιτοῦσι καὶ διαπυνθάνονται πῶς λέλεκται

μηδέ ποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὕπερθεν
πινόντων

καὶ

ὅς δέ κ' ἀνὴρ ἀπὸ ὧν ὀχέων ἕτερ' ἅρμαθ'
ἵκηται,
C *ἔγχει ὀρεξάσθω.*

τῶν δὲ μειζόνων ἀβασανίστως δέχονται τὴν πίστιν, οἷα καὶ ταῦτ' ἐστὶν

δουλοῖ γὰρ ἄνδρα, κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾖ,
ὅταν συνειδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά,

καὶ

σμικρὸν φρονεῖν χρὴ τὸν κακῶς πεπραγότα.

καίτοι ταῦτα τῶν ἠθῶν ἅπτεται καὶ τοὺς βίους διαταράττει, κρίσεις ἐμποιοῦντα φαύλας καὶ δόξας ἀγεννεῖς,
D *ἂν μὴ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν εἰθισμένοι λέγωμεν "διὰ τί σμικρὸν φρονεῖν χρὴ τὸν κακῶς πεπραγότα καὶ μὴ μᾶλλον ἀνταίρειν τῇ τύχῃ καὶ ποιεῖν ὑψηλὸν ἑαυτὸν καὶ ἀταπείνωτον; διὰ τί δέ, ἂν ἐκ πατρὸς φαύλου καὶ ἀνοήτου γεγονὼς αὐτὸς ὦ χρηστὸς καὶ φρόνιμος, οὐ προσήκει μοι διὰ τὴν ἐμὴν ἀρετὴν μέγα φρονεῖν ἀλλὰ καταπεπλῆχθαι καὶ ταπεινὸν εἶναι διὰ τὴν τοῦ πατρὸς ἀμαθίαν;" ὁ γὰρ οὕτως ἀπαντῶν καὶ ἀντερείδων καὶ μὴ παντὶ λόγῳ πλάγιον ὥσπερ πνεύματι παραδιδοὺς ἑαυτὸν ἀλλ' ὀρθῶς ἔχειν νομίζων τὸ "βλὰξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ*

αιτία για την οποία έχουν ειπωθεί οι παρακάτω στίχοι!

Ποτέ την οινοχόη μην τη βάζεις πάνω από τον κρατήρα των συμποτών[135]

και

Όταν κάποιος άντρας φτάσει στο άρμα του εχθρού του, τότε είναι η στιγμή να ρίξει το κοντάρι[136].

Δέχονται όμως ανεξέταστα την αξιοπιστία σπουδαιότερων ζητημάτο^ν, όπως, λόγου χάρη, και τούτα:

τον ταπεινώνει ακόμα και τον γενναίο άνδρα
'α t i t ι 137

το να μαυει της μητέρας η του πάτερα του τις ντροπές

και

όποιος δυστύχησε πρέπει να είναι ταπεινός[13]*.

Οι γνώμες τούτες πάντως επηρεάζουν τους χαρακτήρες και διαταράσσουν τον τρόπο ζωής, εισάγοντας φαύλες κρίσεις και κακές αντιλήψεις, αν δεν συνηθίσουμε να αντιτάσσουμε στην καθεμιά γνώμες σαν κι αυτές: «Γιατί πρέπει να είναι ταπεινός όποιος δυστύχησε και να μη σηκώνει περισσότερο ανάστημα στην τύχη του κι έτσι να κάνει τον εαυτό του υψηλό και αταπείνωτο; Γιατί, επειδή γεννήθηκα από πατέρα κακό και ανόητο, ενώ ο ίδιος είμαι ενάρετος και λογικός, δεν μου ταιριάζει να μεγαλοφρονώ εξαιτίας της. αρετής μου, αλλά να είμαι μαζεμένος και ταπεινός εξαιτίας της αφροσύνης του πατέρα μου;» Εκείνος, επομένως, που τηρεί τέτοια στάση και αντιστέκεται και δεν αφήνεται στον κάθε λόγο σαν σε άνεμο, αλλά θεωρεί σωστή τη ρήση: «Ο

λόγῳ φιλεῖ ἐπτοῆσθαι,” πολλὰ διακρούσεται τῶν οὐκ ἀληθῶς οὐδ᾽ ὠφελίμως λεγομένων. ταῦτα μὲν οὖν ἀβλαβῆ παρέξει τὴν τῶν ποιημάτων ἀκρόασιν.

10. *Ἐπεὶ δ᾽ ὥσπερ ἐν ἀμπέλου φύλλοις καὶ κλήμασιν*
E *εὐθαλοῦσι πολλάκις ὁ καρπὸς ἀποκρύπτεται καὶ λανθάνει κατασκιαζόμενος, οὕτως ἐν ποιητικῇ λέξει καὶ μυθεύμασι περικεχυμένοις πολλὰ διαφεύγει τὸν νέον ὠφέλιμα καὶ χρήσιμα (δεῖ δὲ τοῦτο μὴ πάσχειν μηδ᾽ ἀποπλανᾶσθαι τῶν πραγμάτων, ἀλλ᾽ ἐμφύεσθαι μάλιστα τοῖς πρὸς ἀρετὴν φέρουσι καὶ δυναμένοις πλάττειν τὸ ἦθος), οὐ χεῖρόν ἐστι καὶ περὶ τούτων διελθεῖν ἐν βραχέσιν, ἁψάμενον ὡς ἐν τύπῳ τῶν πραγμάτων, μήκη δὲ καὶ*
F *κατασκευὰς καὶ παραδειγμάτων ὄχλον ἐῶντα τοῖς ἐπιδεικτικώτερον γράφουσι. πρῶτον μὲν οὖν τὰ χρηστὰ καὶ τὰ φαῦλα γιγνώσκων ὁ νέος ἤθη καὶ πρόσωπα τοῖς λεγομένοις προσεχέτω καὶ ταῖς πράξεσιν ἃς ὁ ποιητὴς ἑκατέροις προσηκόντως ἀποδίδωσιν· οἷον ὁ Ἀχιλλεὺς πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα λέγει, καίπερ λέγων μετ᾽ ὀργῆς*

οὐ γάρ σοί ποτε ἶσον ἔχω γέρας, ὁππότ᾽ Ἀχαιοὶ
Τρώων ἐκπέρσωσ᾽ εὖ ναιόμενον πτολίεθρον,

ὁ δὲ Θερσίτης τῷ αὐτῷ λοιδορούμενος λέγει

πλεῖαί τοι χαλκοῦ κλισίαι, πολλαὶ δὲ γυναῖκες
εἰσὶν ἐνὶ κλισίῃς ἐξαίρετοι, ἅς τοι Ἀχαιοὶ

ανόητος συνήθως θλίβεται από καθετί που λέγεται»[139], θ' αποκρούσει κατά μέγα μέρος όσα ψευδή και ανώφελα αναφέρονται. Τα παραπάνω λοιπόν θα κάνουν ακίνδυνη την ακρόαση των ποιημάτων.

10. Επειδή, βέβαια, όπως ανάμεσα στα θαλερά φύλλα και τις κληματόβεργες του αμπελιού πολλές φορές σκεπάζεται και δεν φαίνεται μέσ' στη σκιά τους ο καρπός, ομοίως πολλά ωφέλιμα και χρήσιμα διαφεύγουν της προσοχής των νέων σκεπασμένα από το ποιητικό λεκτικό και τους μύθους (δεν πρέπει όμως να τους συμβαίνει κάτι τέτοιο ούτε να ξεστρατίζουν από την πραγματικότητα, αλλά να συνδέονται κατ' εξοχήν με αυτά που οδηγούν στην αρετή και που μπορούν να διαπλάσσουν τον χαρακτήρα), νομίζω ότι θα ήταν σωστό ν' αναπτύξω εν συντομία και τα ζητήματα αυτά, σαν να διατυπώνω τις γενικές αρχές του θέματος, αφήνοντας για όσους γράφουν περισσότερο επιδεικτικά τις μακρές αναλύσεις, τα σχήματα και το πλήθος των παραδειγμάτων. Κατά πρώτον λοιπόν, μαθαίνοντας ο νέος να διακρίνει τα καλά και τα φαύλα πρόσωπα και ήθη, πρέπει να δώσει προσοχή στους λόγους και στις πράξεις που αποδίδει ο ποιητής σε καθεμιά από τις δύο παραπάνω χορείες με τον τρόπο που της ταιριάζει. Για παράδειγμα, ο Αχιλλέας λέει προς τον Αγαμέμνονα, αν και μιλάει οργισμένος:

Ποτέ δεν δίνουν σε μένα όσα σε σένα, κάθε που οι Αχαιοί
κάποια καλοκατοικημένη πόλη των Τρώων κατακτούν[140]"

ο Θερσίτης επίσης βρίζοντας τον ίδιον, λέει

Από χαλκό γεμάτες οι σκηνές σου, κι έχεις πολλές υπέροχες
γυναίκες στο κρεβάτι σου, που εμείς οι Αχαιοί

29 πρωτίστῳ δίδομεν, εὖτ᾽ ἂν πτολίεθρον ἕλωμεν,

καὶ πάλιν ὁ Ἀχιλλεὺς

αἴ κέ ποθι Ζεὺς
δῷσι πόλιν Τροίην εὐτείχεον ἐξαλαπάξαι,

ὁ δὲ Θερσίτης

ὅν κεν ἐγὼ δήσας ἀγάγω ἢ ἄλλος Ἀχαιῶν.

πάλιν τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν τῇ ἐπιπωλήσει τὸν Διομήδην λοιδορήσαντος ὁ μὲν οὐδὲν ἀντεῖπεν

αἰδεσθεὶς βασιλῆος ἐνιπὴν αἰδοίοιο,

ὁ δὲ Σθένελος, οὗ μηδεὶς λόγος,

“Ἀτρείδη,” φησί, “μὴ ψεύδε᾽ ἐπιστάμενος
σάφα εἰπεῖν.
B ἡμεῖς τοι πατέρων μέγ᾽ ἀμείνονες εὐχόμεθ᾽ εἶναι.”

ἡ γὰρ τοιαύτη διαφορὰ μὴ παρορωμένη διδάξει τὸν νέον ἀστεῖον ἡγεῖσθαι τὴν ἀτυφίαν καὶ μετριότητα, τὴν δὲ μεγαλαυχίαν καὶ περιαυτολογίαν ὡς φαῦλον εὐλαβεῖσθαι. χρήσιμον δὲ καὶ τὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος κατανοεῖν ἐνταῦθα· τὸν μὲν γὰρ Σθένελον ἀπροσαύδητον παρῆλθε, τοῦ δ᾽ Ὀδυσσέως οὐκ ἠμέλησεν ἀλλ᾽ ἠμείψατο καὶ προσηγόρευσεν,

σε σένα πρώτα δίνουμε, αμέσως όταν κυριεύσουμε μια
πόλη™,

και πάλι ο Αχιλλέας λέει

Άμα ποτέ ο Αίας δώσει
T> ι ' ' ' 1 4 2

και την Ιροια με τα ισχυρά τείχη κυριεύσουμε ,

ενώ ο Θερσίτης
όποιον θα έφερνα δεμένο εγώ η κάποιος άλλος Αχαιός[143].

Όταν πάλι ο Αγαμέμνων προσέβαλε τον Διομήδη, στην «επιπώλησιν», εκείνος δεν απάντησε τίποτα,

γιατί ένιωσε ντροπή στα λόγια του σεβαστού βασιλιά[144],

αλλά ο Σθένελος, άνθρωπος ανάξιος λόγου, του είπε

Γιε του Ατρέα, γνωρίζεις την αλήθεια και μην την αλλάζεις.
Εμείς καυχιόμαστε πως είμαστε απ' τους πατέρες μας πιο αντρειωμένοι[145].

Όταν βέβαια η διαφορά τούτη τονίζεται, θα διδάξει τον νέο να θεωρεί προτέρημα την έλλειψη αλαζονείας και τη μετριοπάθεια, και ν' αποφεύγει ως κακό τη μεγαλαυχία και την περιαυτολογία. Είναι χρήσιμο όμως να κατανοήσουμε στο σημείο αυτό και τη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα. Δηλαδή, προσπέρασε τον Σθένελο χωρίς να του δώσει απάντηση, δεν αδιαφόρησε όμως για τον Οδυσσέα, αλλά του απάντησε και του απευθύνθηκε

ὡς γνῶ χωομένοιο· πάλιν δ' ὅ γε λάζετο μῦθον·

τὸ μὲν γὰρ πᾶσιν ἀπολογεῖσθαι θεραπευτικὸν καὶ οὐκ
C ἀξιωματικόν· τὸ δὲ πάντων καταφρονεῖν ὑπερήφανον καὶ
ἀνόητον. ἄριστα δ' ὁ Διομήδης ἐν μὲν τῇ μάχῃ σιωπᾷ κακῶς ἀκούων ὑπὸ τοῦ βασιλέως, μετὰ δὲ τὴν μάχην παρρησίᾳ χρῆται πρὸς αὐτόν

ἀλκὴν μέν μοι πρῶτον ὀνείδισας ἐν Δαναοῖσιν.

Εὖ δ' ἔχει καὶ φρονίμου διαφορὰν ἀνδρὸς καὶ μάντεως πανηγυρικοῦ μὴ παραλιπεῖν. ὁ μὲν γὰρ Κάλχας οὐ συνεῖδε τὸν καιρόν, ἀλλ' ἐν πλήθει παρ' οὐδὲν ἐποιήσατο κατηγορῆσαι τοῦ βασιλέως ὡς τὸν λοιμὸν αὐτοῖς ἐπαγαγόντος· ὁ δὲ Νέστωρ βουλόμενος ἐμβάλλειν λόγον
D ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸν Ἀχιλλέα διαλλαγῶν, ἵνα μὴ διαβάλλειν δοκῇ τὸν Ἀγαμέμνονα πρὸς τὸ πλῆθος ὡς ἁμαρτόντα καὶ χρησάμενον ὀργῇ,

δαίνυ δαῖτα γέρουσιν· ἔοικέ τοι, οὔ τοι ἀεικές.
πολλῶν δ' ἀγρομένων τῷ πείσεαι ὅς κεν ἀρίστην
βουλὴν βουλεύσῃ.

καὶ μετὰ τὸ δεῖπνον ἐξαποστέλλει τοὺς πρέσβεις· τοῦτο γὰρ ἦν ἐπανόρθωσις ἁμαρτίας, ἐκεῖνο δὲ κατηγορία καὶ προπηλακισμός.

Ἔτι δὲ καὶ τὰς ἐν τοῖς γένεσι διαφορὰς σκεπτέον, ὧν τοιοῦτός ἐστιν ὁ τρόπος. οἱ μὲν Τρῶες ἐπίασι μετὰ κραυγῆς καὶ θράσους, οἱ δ' Ἀχαιοί

σαν είδε πως πειράχτηκε, και πάλι του μίλησε[146],

ι

διότι το •//απολογείσαι σε όλους είναι δείγμα δουλοπρέπειας και δεν ταιριάζει σε βασιλιά, αλλά και το να περιφρονείς τους πάντες είναι αλαζονικό και ανόητο. Πολύ σωστά ο Διομήδης δεν απαντά κατά τη διάρκεια της μάχης στις προσβολές του βασιλιά, μετά τη μάχη όμως του μιλά ελεύθερα:

Πρώτα σου λέω ότι ανάμεσα στους Έλληνες πρόσβαλες τη δύναμη μου[147].

Καλό είναι επίσης να προσέξουμε τη διαφορά ανάμεσα σ' έναν συνετό άντρα και σ' ένα μάντη λαοπλάνο. Ο Κάλχας δηλαδή δεν περίμενε την κατάλληλη στιγμή, αλλά μπροστά στο πλήθος δεν το 'χε σε τίποτα να κατηγορήσει τον βασιλιά ότι τους προκάλεσε τον λοιμό. Ο Νέστωρ, θέλοντας να μιλήσει για τη συμφιλίωση με τον Αχιλλέα, για να μη φανεί ότι διαβάλλει ενώπιον του πλήθους τον Αγαμέμνονα ως σφάλλοντα και οργίλο, είπε:

Πρόσφερε γεύμα στους γέροντες, σου ταιριάζει, δεν είναι άπρεπο για σένα,
και, αν συγκεντρωθούν πολλοί, θα υπακούσεις σε κείνον που το καλύτερο θα πει[14]*.

Μετά το γεύμα λοιπόν έστειλε τους πρέσβεις. Τούτο λοιπόν ήταν επανόρθωση σφάλματος, το άλλο όμως ήταν κατηγόρια και υβρεολόγιο.

Πρέπει επιπλέον να εξετάσουμε και τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα έθνη με τον εξής τρόπο. Οι Τρώες επιτίθενται με κραυγές και θρασύτητα, ενώ οι Αχαιοί

σιγῇ δειδιότες σημάντορας.

E τὸ γὰρ ἐν χερσὶ τῶν πολεμίων ὄντων φοβεῖσθαι τοὺς ἄρχοντας ἀνδρείας ἅμα καὶ πειθαρχίας σημεῖον. ὅθεν ὁ μὲν Πλάτων ἐθίζει τοὺς ψόγους φοβεῖσθαι καὶ τὰ αἰσχρὰ μᾶλλον ἢ τοὺς πόνους καὶ τοὺς κινδύνους, ὁ δὲ Κάτων ἔλεγε φιλεῖν τοὺς ἐρυθριῶντας μᾶλλον ἢ τοὺς ὠχριῶντας.

Ἔστι δὲ καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν ἴδιος χαρακτήρ. ὁ μὲν γὰρ Δόλων ἐπαγγέλλεται

τόφρα γὰρ ἐς στρατὸν εἶμι διαμπερές, ὄφρ' ἂν ἵκωμαι
νῆ' Ἀγαμεμνονέην,

F ὁ δὲ Διομήδης ἐπαγγέλλεται μὲν οὐδέν, ἧττον δ' ἄν φησι φοβηθῆναι μεθ' ἑτέρου πεμπόμενος. Ἑλληνικὸν οὖν καὶ ἀστεῖον ἡ πρόνοια, βαρβαρικὸν δὲ καὶ φαῦλον ἡ θρασύτης· καὶ δεῖ τὸ μὲν ζηλοῦν τὸ δὲ δυσχεραίνειν. ἔχεται δέ τινος οὐκ ἀχρήστου θεωρίας καὶ τὸ περὶ τοὺς Τρῶας καὶ τὸν Ἕκτορα πάθος, τοῦ Αἴαντος αὐτῷ μονομαχεῖν μέλλοντος. ὁ μὲν γὰρ Αἰσχύλος Ἰσθμοῖ πύκτου πληγέντος εἰς τὸ πρόσωπον καὶ κραυγῆς γενομένης, "οἷον" εἶπεν "ἡ ἄσκησίς ἐστιν. οἱ θεώμενοι βοῶσιν, ὁ δὲ πληγεὶς σιωπᾷ." τοῦ δὲ ποιητοῦ λέγοντος ὅτι τὸν Αἴαντα τῶν ὅπλων ποιούντων λαμπρὸν οἱ μὲν Ἕλληνες ἔχαιρον ὁρῶντες,

Τρῶας δὲ τρόμος αἰνὸς ἐπήλυθε γυῖα ἕκαστον,
Ἕκτορί τ' αὐτῷ θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι πάτασσε,

σιωπηλά, γιατί φοβούνταν τους αρχηγούς τους[149].

Ο φόβος για τους αρχηγούς, άλλωστε, όταν έρχονταν σώμα με σωμα με τους εχθρούς, φανερώνει ανδρεία και μαζί πειθαρχία. Γι' αυτό κι ο Πλάτων συνηθίζει τους νέους να φοβούνται περισσότερο τις κατηγόριες και τη χυδαιότητα, παρά τους κόπους και τους κινδύνους, ενώ ο Κάτων έλεγε ότι εκτιμά όσους κοκκινίζουν παρά όσους κιτρινίζουν.

Ιδιαίτερο χαρακτήρα έχουν και οι υποσχέσεις των ηρώων. Ο Δόλων, δηλαδή, υπόσχεται ότι

περα για πέρα θα σχίσω τον στρατό, μέχρι να φτάσω
στο πλοίο τον Αγαμέμνονα[150],

ενώ ο Διομήδης δεν υπόσχεται τίποτα, λέει μονάχα ότι θα φοβάται λιγότερο αν είναι μαζί του και κάποιος άλλος[151]. Είναι λοιπόν Ελληνικό και ευγενικό στοιχείο η προνοητικότητα, ενώ θρασύτητα είναι βαρβαρικό και φαύλο. Πρέπει επομένως να ζηλεύουμε το πρώτο και να δυσανασχετούμε με το δεύτερο. Είναι χρήσιμο επίσης να δούμε πώς αισθάνονταν οι Τρώες και ο Έκτωρ, όταν πρόκειται να μονομαχήσει με τον τελευταίο ο Αίας. Όταν κάποτε στους αγώνες των Ισθμίων ένας πυγμάχος τραυματίστηκε στο πρόσωπο και σηκώθηκε βοή από τις κερκίδες, ο Αισχύλος είπε: «Τι είναι η συνήθεια! Οι θεατές φωνάζουν, και ο τραυματισμένος σιωπά». Όταν λοιπόν ο ποιητής λέει ότι οι Έλληνες χάρηκαν βλέποντας τον Αίαντα λαμπρό μέσ' στην αρματωσιά του,

ενω στους Τρώες τρόμος φοβερός έπεφτε στου καθενός το σώμα
κι αντοΰ του Έκτορα η καρδιά χτυπούσε μέσ' στα στήθη[152],

τίς οὐκ ἂν ἀγάσαιτο τὴν διαφοράν; τοῦ μὲν κινδυνεύοντος ἡ καρδία πηδᾷ μόνον, ὥσπερ παλαίειν νὴ Δί' ἢ σταδιοδρομεῖν μέλλοντος, τῶν δὲ θεωμένων τρέμει καὶ πάλλεται τὸ σῶμα δι' εὔνοιαν καὶ φόβον ὑπὲρ τοῦ βασιλέως. ἐνταῦθα δὲ καὶ τὴν τοῦ κρατίστου πρὸς τὸν κάκιστον διαφορὰν ἀποθεωρητέον. ὁ μὲν γὰρ Θερσίτης

ἔχθιστος δ' Ἀχιλῆι μάλιστ' ἦν ἠδ' Ὀδυσῆι,

ὁ δ' Αἴας ἀεί τε τῷ Ἀχιλλεῖ προσφιλὴς καὶ πρὸς τὸν
B *Ἕκτορα λέγει περὶ αὐτοῦ*

νῦν μὲν δὴ σάφα εἴσεαι οἰόθεν οἶος
οἷοι καὶ Δαναοῖσιν ἀριστῆες μετέασι,
καὶ μετ' Ἀχιλλῆα ῥηξήνορα θυμολέοντα.

καὶ τοῦτο μὲν Ἀχιλλέως τὸ ἐγκώμιόν ἐστι, τὰ δ' ἑξῆς ὑπὲρ ἁπάντων εἴρηται χρησίμως

ἡμεῖς δ' εἰμὲν τοῖοι οἳ ἂν σέθεν ἀντιάσαιμεν
καὶ πολέες,

οὔτε μόνον οὔτ' ἄριστον ἀποφαίνων ἑαυτὸν ἀλλὰ μετὰ πολλῶν ὁμοίως δυναμένων ἀμύνασθαι.

C *Ταῦτα μὲν οὖν ἱκανὰ περὶ διαφορᾶς, ἂν μὴ κἀκεῖνο βουλώμεθα προσλαβεῖν, ὅτι τῶν Τρώων ἑαλώκασι καὶ πολλοὶ ζῶντες, οὐδεὶς δὲ τῶν Ἀχαιῶν, καὶ τῶν μὲν ὑποπεπτώκασιν ἔνιοι τοῖς πολεμίοις, ὥσπερ ὁ Ἄδραστος, οἱ Ἀντιμάχου παῖδες, ὁ Λυκάων, αὐτὸς ὁ Ἕκτωρ*

ποιος δεν θαύμασε τη διαφορά; Μόνο εκείνου που βρίσκεται σε κίνδυνο αναπηδά η καρδιά του, σαν να πρόκειται αυτός να παλέψει, μα τον Δία, ή να τρέξει αγώνα δρόμου, των θεατών όμως το σώμα τρέμει και πάλλεται από την αγάπη ή τον φόβο για τον βασιλιά τους. Εδώ όμως πρέπει να αποσαφηνίσουμε και τη διαφορά του κατ' εξοχήν καλού προς τον κατ' εξοχήν κακό. Ο Θερσίτης δηλαδή

ήταν πολύ μισητός στον Αχιλλέα και στον Οδυσσέα[53],

ενώ ο Αίας ήταν πάντα προσφιλής στον Αχιλλέα, και λέει στον Έκτορα γι' αυτόν (τον Αχιλλέα):

Τώρα λοιπόν θα μάθεις καλά, μόνος προς μόνο,
ποιους γενναίους άντρες έχουν οι Έλληνες
μετά τον Αχιλλέα τον ανίκητο, τον λεοντόθυμο[54].

Τούτο λοιπόν είναι του Αχιλλέα εγκώμιο, τα παρακάτω όμως έχουν ειπωθεί με τρόπο που να είναι χρήσιμα για όλους:

Εμείς είμαστε τέτοιοι, που να μπορούμε να σε αντιμετωπίσουμε,
και μάλιστα πολλοί[55].

Με αυτό δεν παρουσιάζει τον εαυτό του ούτε ως τον μόνο ούτε ως τον καλύτερο, αλλά έναν ανάμεσα σε πολλούς, οι οποίοι όμοια μπορούν να πολεμήσουν.

Τα παραπάνω λοιπόν αρκούν σχετικά με το ζήτημα της διαφοράς, εκτός κι αν θέλουμε να προσθέσουμε και τούτο, ότι πολλοί Τρώες πιάστηκαν ζωντανοί, αλλά Αχαιός κανείς· επίσης κάποιοι Τρώες έπεσαν στα πόδια του εχθρού, όπως ο Άδραστος, οι γιοι του Αντίμαχου, ο Λυκάων,

δεόμενος περὶ ταφῆς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐκείνων δ' οὐδείς, ὡς βαρβαρικοῦ τοῦ ἱκετεύειν καὶ ὑποπίπτειν ἐν τοῖς ἀγῶσιν ὄντος, Ἑλληνικοῦ δὲ τοῦ νικᾶν μαχόμενον ἢ ἀποθνήσκειν.

11. *Ἐπεὶ δ' ὥσπερ ἐν ταῖς νομαῖς ἡ μὲν μέλιττα*
D *διώκει τὸ ἄνθος, ἡ δ' αἲξ τὸν θαλλόν, ἡ δ' ὗς τὴν ῥίζαν, ἄλλα δὲ ζῷα τὸ σπέρμα καὶ τὸν καρπόν, οὕτως ἐν ταῖς ἀναγνώσεσι τῶν ποιημάτων ὁ μὲν ἀπανθίζεται τὴν ἱστορίαν, ὁ δ' ἐμφύεται τῷ κάλλει καὶ τῇ κατασκευῇ τῶν ὀνομάτων, καθάπερ ὁ Ἀριστοφάνης περὶ τοῦ Εὐριπίδου φησί*

χρῶμαι γὰρ αὐτοῦ τοῦ στόματος τῷ στρογ-
γύλῳ·

οἳ δὲ τῶν πρὸς τὸ ἦθος εἰρημένων ὠφελίμως ἔχονται, πρὸς οὓς δὴ νῦν ἡμῖν ὁ λόγος ἐστίν, ὑπομιμνήσκωμεν αὐτοὺς ὅτι δεινόν ἐστι τὸν μὲν φιλόμυθον μὴ λανθάνειν τὰ καινῶς ἱστορούμενα καὶ περιττῶς, μηδὲ τὸν φιλόλογον
E *ἐκφεύγειν τὰ καθαρῶς πεφρασμένα καὶ ῥητορικῶς, τὸν δὲ φιλότιμον καὶ φιλόκαλον καὶ μὴ παιγνίας ἀλλὰ παιδείας ἕνεκα ποιημάτων ἁπτόμενον ἀργῶς καὶ ἀμελῶς ἀκούειν τῶν πρὸς ἀνδρείαν ἢ σωφροσύνην ἢ δικαιοσύνην ἀναπεφωνημένων, οἷα καὶ ταῦτ' ἐστὶ*

Τυδείδη, τί παθόντε λελάσμεθα θούριδος ἀλκῆς;
ἀλλ' ἄγε δεῦρο, πέπον, παρ' ἔμ' ἵστασο· δὴ
γὰρ ἔλεγχος
ἔσσεται, εἴ κεν νῆας ἕλῃ κορυθαίολος Ἕκτωρ.

ακόμα και. ο ίδιος ο Έκτωρ, που παρακαλούσε τον Αχιλλέα για την ταφή , απο τους Αχαιούς ομως κάνεις, γιατί θεωρούσαν βαρβαρική συνήθεια να ικετεύουν και να πέφτουν στα πόδια κατά τη διάρκεια του πολέμου, ενώ ελληνοπρεπές θεωρούσαν να νικούν ή να πεθαίνουν μαχόμενοι.

11. Όπως στους αγρούς η μέλισσα αποζητά το άνθος, η αίγα τη βλάστηση, ο χοίρος τις ρίζες κι άλλα ζώα τους σπόρους και τους καρπούς, έτσι και από τις αναγνώσεις των ποιημάτων άλλος ανθολογεί τα ιστορικά στοιχεία, άλλος στρέφει την προσοχή του στην καλαισθησία και στα σχήματα του λεκτικού, όπως αναφέρει ο Αριστοφάνης για τον Ευριπίδη,

χρησιμοποιώ τη φραστική του καθαρότητα}[51].

Σε κείνους, όμως, οι οποίοι στέκονται στους λόγους που προάγουν τον χαρακτήρα, στους οποίους μάλιστα απευθύνομαι τώρα, ας υπενθυμίσουμε ότι είναι παράδοξο εκείνος που αγαπά τους μύθους ν' αντιλαμβάνεται τις νεωτερικές και ασυνήθιστες αφηγήσεις, εκείνος που αγαπά τους λόγους να επισημαίνει τις φιλολογικές και ρητορικές εκφράσεις, ενώ, αντίθετα, αυτός που αγαπά το έντιμο και το ωραίο, αυτός που προσεγγίζει τα ποιήματα όχι χάριν παιδιάς αλλά για λόγους παιδείας, να παρακολουθεί με αδράνεια και αδιαφορία τους στίχους που γράφτηκαν για την ανδρεία, τη σωφροσύνη ή τη δικαιοσύνη, όπως είναι οι ακόλουθοι:

Γιε του Τυδε'α, τι πάθαμε και λησμονήσαμε την ορμητική μας τόλμη;
Έλα εδώ, αγαπητέ μου, στάσου κοντά μου· θα 'ναι ντροπή, αν μας πάρει τα πλοία ο Έκτωρ με τη λαμπρή περικεφαλαία[1]^.

τὸ γὰρ ἐν κινδύνῳ τοῦ διαφθαρῆναι καὶ ἀπολέσθαι μετὰ πάντων ὄντα τὸν φρονιμώτατον ὁρᾶν τὸ αἰσχρὸν δεδοικότα καὶ τὸ ἐπονείδιστον ἀλλὰ μὴ τὸν θάνατον, ἐμπαθῆ ποιήσει πρὸς ἀρετὴν τὸν νέον. καὶ τῷ

χαῖρε δ' Ἀθηναίη πεπνυμένῳ ἀνδρὶ δικαίῳ

F τοιοῦτον ἐπιλογισμὸν δίδωσι, μήτε πλουσίῳ τινὶ μήτε καλῷ τὸ σῶμα μήτ' ἰσχυρῷ τὴν θεὸν χαίρουσαν ἀλλὰ φρονίμῳ καὶ δικαίῳ ποιήσας. καὶ πάλιν τὸν Ὀδυσσέα φάσκουσα μὴ περιορᾶν μηδὲ προλείπειν

οὕνεκ' ἐπητής ἐστι καὶ ἀγχίνοος καὶ ἐχέφρων,

ἐνδείκνυται μόνον εἶναι τῶν ἡμετέρων θεοφιλὲς καὶ θεῖον ἀρετήν, εἴγε δὴ τὰ ὅμοια χαίρειν τοῖς ὁμοίοις πέφυκεν.

31 Ἐπεὶ δὲ μεγάλου δοκοῦντος εἶναι καὶ ὄντος τοῦ κρατεῖν ὀργῆς μεῖζόν ἐστιν ἡ φυλακὴ καὶ ἡ πρόνοια τοῦ μὴ περιπεσεῖν ὀργῇ μηδ' ἁλῶναι, καὶ ταῦτα δεῖ τοῖς ἀναγιγνώσκουσιν ὑποδεικνύειν μὴ παρέργως, ὅτι τὸν Πρίαμον ὁ Ἀχιλλεὺς οὐκ ἀνασχετικὸς ὢν οὐδὲ πρᾶος ἡσυχίαν ἄγειν κελεύει καὶ μὴ παροξύνειν αὐτόν, οὕτως

μηκέτι νῦν μ' ἐρέθιζε, γέρον (νοέω δὲ καὶ αὐτὸς
Ἕκτορά τοι λῦσαι, Διόθεν δέ μοι ἄγγελος ἦλθε)

Το να βλέπει, άλλωστε ο νέος τον πιο συνετό άνδρα, όταν βρίσκεται σε κίνδυνο να σκοτωθεί και να καταστραφεί μαζί με όλους, να φοβάται την ντροπή και την ατίμωση αλλά όχι τον θάνατο, θα του εμπνεύσει πάθος για την αρετή. Επίσης με τον στίχο

η Αθηνά χαιρόταν με τον φρόνιμο και δίκαιο άνδρα}[59]

ο ποιητής μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε τη σκέψη ότι παρουσιάζει τη θεά να εκτιμά όχι κάποιον πλούσιο ή δυνατό στο σώμα αλλά συνετό και δίκαιο. Όταν πάλι παρουσιάζει την Αθηνά να λέει ότι δεν αδιαφορεί ούτε εγκαταλείπει τον Οδυσσέα,

γιατί είναι συνετός, έξυπνος και φρόνιμος[160],

αποδεικνύει ότι από τα ανθρώπινα στοιχεία μόνο θεοφιλές και θε'ί'κό είναι η αρετή, αν βέβαια είναι φυσικό τα όμοια ν' αγαπούν τα όμοια.

Επειδή από τη συγκράτηση της οργής σπουδαιότερο θεωρείται —και είναι— η προφύλαξη και η πρόνοια να μην περιέλθουμε στην κατάσταση της οργής και να μην κυριευτούμε από αυτή, πρέπει να υποδείξουμε στους αναγνώστες, και μάλιστα όχι ως κάτι δευτερεύον, τα παρακάτω˙ ο Αχιλλέας, χωρίς να είναι συγκρατημένος ή πράος, προτρέπει τον Πρίαμο να ηρεμήσει και να μην τον ερεθίζει, ως εξής:

Μη μ' ερεθίζεις, γέροντα, τώρα περισσότερο (το 'χω και μόνος μου στον νου
τον Έκτορα να σου δώσω —μου ήρθε από τον Δία αγγελιαφόρος),

μή σε, γέρον, οὐδ' αὐτὸν ἐνὶ κλισίῃσιν ἐάσω,
B *καὶ ἱκέτην περ ἐόντα, Διὸς δ' ἀλίτωμαι ἐφετμάς,*

καὶ τὸν Ἕκτορα λούσας καὶ περιστείλας αὐτὸς ἐπὶ τὴν ἀπήνην τίθησι, πρὶν ἠκισμένον ὑπὸ τοῦ πατρὸς ὀφθῆναι,

μὴ ὁ μὲν ἀχνυμένῃ κραδίῃ χόλον οὐκ ἐρύσαιτο,
παῖδα ἰδών, Ἀχιλῆι δ' ὀρινθείη φίλον ἦτορ
καί ἑ κατακτείνειε, Διὸς δ' ἀλίτηται ἐφετμάς.

τὸ γὰρ ἐπισφαλῶς πρὸς ὀργὴν ἔχοντα καὶ φύσει τραχὺν ὄντα καὶ θυμοειδῆ μὴ λανθάνειν ἑαυτὸν ἀλλ' ἐξευλαβεῖ-
C *σθαι καὶ φυλάττεσθαι τὰς αἰτίας καὶ προκαταλαμβάνειν τῷ λογισμῷ πόρρωθεν ὅπως οὐδ' ἄκων τῷ πάθει περιπεσεῖται, θαυμαστῆς ἐστι προνοίας. οὕτω δὲ δεῖ καὶ πρὸς μέθην τὸν φίλοινον ἔχειν καὶ πρὸς ἔρωτα τὸν ἐρωτικόν· ὥσπερ ὁ Ἀγησίλαος οὐχ ὑπέμεινεν ὑπὸ τοῦ καλοῦ φιληθῆναι προσιόντος, ὁ δὲ Κῦρος οὐδ' ἰδεῖν τὴν Πάνθειαν ἐτόλμησε, τῶν ἀπαιδεύτων τοὐναντίον ὑπεκκαύματα τοῖς πάθεσι συλλεγόντων καὶ πρὸς ἃ μάλιστα κακῶς καὶ ὀλισθηρῶς ἔχουσιν αὐτοὺς προϊεμένων. ὁ δ' Ὀδυσσεὺς οὐ μόνον ἑαυτὸν ἀνέχει θυμούμενον, ἀλλὰ καὶ τὸν*
D *Τηλέμαχον ἐκ τοῦ λόγου συνιδὼν χαλεπὸν ὄντα καὶ μισοπόνηρον ἀμβλύνει καὶ παρασκευάζει πόρρωθεν ἡσυχίαν ἄγειν καὶ ἀνέχεσθαι, κελεύων*

μήπ<ος και σένα, γέροντα, δεν σ' αφήσω μέσα στη σκηνή,
αν κι είσαι ικέτης, και ασεβήσω στην εντολή τον Δία[161].

και αφού έλουσε τον Έκτορα και τον νεκροστόλισε, ο ίδιος τον έβαλε πάνω:> στην άμαξα, προτού να τον δει ο πατέρας του κακοποιημένο,

μήπως εκείνος, με πονεμένη την καρδιά, δεν συγκρατήσει την οργή τον,
τον γιο τον βλέποντας, και ταραχτεί τον Αχιλλέα η ψνχή,
και τον σκοτώσει, στον Δία ασεβώντας τις εντολές^[62].

Είναι δηλαδή ιδιαιτέρως αξιοθαύμαστο το ότι, αν και πρόκειται για άνθρωπο που ήταν αβέβαιο το να συγκρατηθεί και από τη φύση του ήταν τραχύς και οξύθυμος, δεν του διέφυγε το χαρακτηριστικό του αυτό, αλλά πρόσεξε και προφυλάχτηκε από τις ενδεχόμενες αιτίες οργής, και έλαβε από πολύ πριν πρόνοια χρησιμοποιώντας τη λογική του να μην περιπέσει στο πάθος ούτε παρά τη θέληση του. Με τον τρόπο αυτό πρέπει ν' αντιμετωπίζει το μεθύσι ο φίλος της οινοποσίας και τον έρωτα ο επιρρεπής στα αφροδίσια. Έτσι ακριβώς έκανε ο Αγησίλαος, που δεν δέχτηκε να τον φιλήσει ο ωραίος νέος που τον πλησίασε, και ο Κύρος, που δεν τόλμησε ούτε να κοιτάξει τον Πάνθεια[163], αντίθετα οι απαίδευτοι ψάχνουν για υποδαύλιση των παθών τους στα παθη τους και κατευθύνονται προς εκείνα μάλιστα έναντι των οποίων είναι αδύνατοι και ιδιαίτερα επιρρεπείς. Ο Οδυσσέας όμως όχι μόνο τον εαυτό του συγκρατεί από τον θυμό, αλλά και τον Τηλέμαχο, που από τα λόγια του κατάλαβε ότι είναι οξύθυμος και εχθρός της κακίας, τον μαλακώνει και τον προετοιμάζει από πριν να ηρεμήσει και να συγκρατηθεί, συμβουλεύοντας τον:

εἰ δέ μ᾽ ἀτιμήσουσι δόμον κάτα, σὸν δὲ φίλον κῆρ
τετλάτω ἐν στήθεσσι κακῶς πάσχοντος ἐμεῖο,
ἤν περ καὶ διὰ δῶμα ποδῶν ἕλκωσι θύραζε
ἢ βέλεσιν βάλλωσι· σὺ δ᾽ εἰσορόων ἀνέχεσθαι.

ὥσπερ γὰρ τοὺς ἵππους οὐκ ἐν τοῖς δρόμοις χαλινοῦσιν ἀλλὰ πρὸ τῶν δρόμων, οὕτω τοὺς δυσκαθέκτους πρὸς τὰ δεινὰ καὶ θυμοειδεῖς προκαταλαμβάνοντες τοῖς λογισμοῖς καὶ προκαταρτύοντες ἐπὶ τοὺς ἀγῶνας ἄγουσιν.

Δεῖ δὲ μηδὲ τῶν ὀνομάτων ἀμελῶς ἀκούειν, ἀλλὰ
E τὴν μὲν Κλεάνθους παιδιὰν παραιτεῖσθαι· κατειρωνεύεται γὰρ ἔστιν ὅτε προσποιούμενος ἐξηγεῖσθαι τὸ

Ζεῦ πάτερ Ἴδηθεν μεδέων

καὶ τὸ

Ζεῦ ἄνα Δωδωναῖε

κελεύων ἀναγιγνώσκειν ὑφ᾽ ἕν, ὡς τὸν ἐκ τῆς γῆς ἀναθυμιώμενον ἀέρα διὰ τὴν ἀνάδοσιν ἀναδωδωναῖον ὄντα. καὶ Χρύσιππος δὲ πολλαχοῦ γλίσχρος ἐστίν, οὐ παίζων ἀλλ᾽ εὑρησιλογῶν ἀπιθάνως, καὶ παραβιαζόμενος εὐρύοπα Κρονίδην εἶναι τὸν δεινὸν ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ διαβεβηκότα τῇ δυνάμει τοῦ λόγου.

Βέλτιον δὲ ταῦτα τοῖς γραμματικοῖς παρέντας ἐκεῖ-
F να μᾶλλον πιέζειν οἷς ἅμα τὸ χρήσιμον καὶ πιθανὸν

Ακόμα κι αν μ' εξευτελίσουν με'σ' στο σπίτι μας, η καρδιά σου
μεσα στα στήθη σου να το αντέξει, ακόμα κι αν κακοπαθαίνω,
ακόμα κι αν με σέρνουν απ' τα πόδια προς την πόρτα
καν με χτυπούν με βέλη' ακόμα κι αν το δεις, να το αντέξεις[16]*.

Όπως, δηλαδή, οι αναβάτες χαλινώνουν τα άλογα όχι κατά τους αγώνες δρόμου αλλά πριν από αυτούς, έτσι και τους οξύθυμους μπροστά στο κακό και τους παρορμητικούς τους στέλνουν στους αγώνες, αφού πρώτα τους τιθασεύσουν με τη λογική και τους προετοιμάσουν.

Πρέπει επίσης να δίνουμε σημασία στις λέξεις και να μην παρακολουθήσουμε τα παίγνια του Κλεάνθη, γιατί ειρωνεύεται σε κάποιο σημείο, προσποιούμενος ότι ερμηνεύει τον στίχο

Αία πατέρα, που κυβερνάς από την Ίδη[165]

και τον στίχο

Αία άνακτα, Δωδωναίε[166],

προτρέποντας να διαβάζουμε ως μια λέξη, διότι τάχα «αναδωδωναίος» είναι ο αέρας που ανεβαίνει σαν ατμός από τη γη. Ο Χρύσιππος επίσης σε πολλά σημεία γίνεται γελοίος, παρ' ότι δεν παίζει αλλά κάνει απίθανες υποθέσεις για τις λέξεις, σχηματίζοντας βεβιασμένα το νόημα του «ευρύοπα Κρονίδην» ως τον ικανό συζητητή, αυτόν που υπερέχει χάρη στη διαλεκτική του ικανότητα.

Καλύτερα όμως να τ' αφήσουμε αυτά στους γραμματικούς και ν' ασχοληθούμε πιο συστηματικά με κείνα, στα

ἔνεστιν

οὐδέ με θυμὸς ἄνωγεν, ἐπεὶ μάθον ἔμμεναι ἐσθλὸς

καὶ

πᾶσιν γὰρ ἐπίστατο μείλιχος εἶναι.

τήν τε γὰρ ἀνδρείαν ἀποφαίνων μάθημα καὶ τὸ προσφιλῶς ἅμα καὶ κεχαρισμένως ἀνθρώποις ὁμιλεῖν ἀπ' ἐπιστήμης καὶ κατὰ λόγον γίγνεσθαι νομίζων προτρέπει μὴ ἀμελεῖν ἑαυτῶν, ἀλλὰ μανθάνειν τὰ καλὰ καὶ προσέχειν τοῖς διδάσκουσιν, ὡς καὶ τὴν σκαιότητα καὶ τὴν δειλίαν ἀμαθίαν καὶ ἄγνοιαν οὖσαν. σφόδρα δὲ τούτοις κἀκεῖνα σύμφωνά ἐστιν ἃ λέγει περὶ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος

ἦ μὰν ἀμφοτέροισιν ὁμὸν γένος ἠδ' ἴα πάτρη,
32 ἀλλὰ Ζεὺς πρότερος γεγόνει καὶ πλείονα ᾔδει.

θειότατον γὰρ ἀποφαίνει τὴν φρόνησιν καὶ βασιλικώτατον, ἐν ᾗ τίθεται τὴν μεγίστην ὑπεροχὴν τοῦ Διός, ἅτε δὴ καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἕπεσθαι ταύτῃ νομίζων.

Ἐθιστέον δ' ἅμα καὶ τούτων ἐγρηγορότως τὸν νέον ἀκούειν

ψεῦδος δ' οὐκ ἐρέει· μάλα γὰρ πεπνυμένος ἐστὶ

καὶ

οποία ενυπάρχει το χρήσιμο και το εύλογο, όπως

ούτε ο χαρακτήρας μου το επιτρέπει, γιατί έμαθα
να 'μαι γενναίος[167],

και

γνώριζε να 'ναι με όλους γλυκομίλητος[168].

Φανερώνοντας δηλαδή ότι η αρετή είναι πράγμα μαθητό και θεωρώντας ότι η φιλική και ευχάριστη συναναστροφή με τους ανθρώπους προέρχεται από τη γνώση και είναι σύμφωνη με τη λογική, προτρέπει να μην αδιαφορούμε για τούτα, αλλά να μαθαίνουμε τα καλά και να δίνουμε προσοχή στους δασκάλους, πιστεύοντας πως η σκαιότητα και η δειλία είναι αμάθεια και άγνοια. Απολύτως σύμφωνα με τα παραπάνω είναι και κείνα που λέει για τον Δία και τον Ποσειδώνα:

Είχαν κι οι δυο στ' αλήθεια το ίδιο γένος και μια καταγωγή
ο Δίας όμως ήτανε μεγαλύτερος κι ήξερε πιο πολλά[169],

παρουσιάζοντας έτσι τη φρόνηση ως γνώρισμα κατ' εξοχήν θεϊκό και βασιλικό, στην οποία τοποθετεί τη μέγιστη υπεροχή του Δία, καθώς βέβαια πιστεύει ότι αυτήν ακολουθούν και οι άλλες αρετές.

Συνάμα, πρέπει να εθιστεί ο νέος ν' ακούει με τεταμένη την προσοχή του και τους εξής στίχους:

Δεν θα πει ψέμα, γιατί είναι πολύ συνετός™,

και

Ἀντίλοχε, πρόσθεν πεπνυμένε, ποῖον ἔρεξας;
ᾔσχυνας μὲν ἐμὴν ἀρετήν, βλάψας δέ μοι ἵππους

καὶ

B *Γλαῦκε, τίη δὲ σὺ τοῖος ἐὼν ὑπέροπλον ἔειπας;*
ὦ πέπον, ἦ τ᾽ ἐφάμην σε περὶ φρένας ἔμμεναι ἄλλων,

ὡς οὔτε ψευδομένων τῶν φρονίμων οὔτε κακομαχούντων ἐν τοῖς ἀγῶσιν οὔτε παρ᾽ ἀξίαν ἑτέροις ἐγκαλούντων. καὶ τὸν Πάνδαρον δὲ πεισθῆναι λέγων διὰ τὴν ἀφροσύνην τὰ ὅρκια συγχέαι δῆλός ἐστιν οὐκ ἂν ἀδικῆσαι τὸν φρόνιμον ἡγούμενος. ὅμοια δ᾽ ἔστι καὶ περὶ σωφροσύνης ὑποδεικνύειν ἐφιστάντα τοῖς οὕτω λεγομένοις

τῷ δὲ γυνὴ Προίτου ἐπεμήνατο, δῖ᾽ Ἄντεια,
κρυπταδίῃ φιλότητι μιγήμεναι· ἀλλὰ τὸν οὔ τι
C *πείθ᾽ ἀγαθὰ φρονέοντα, δαΐφρονα Βελλεροφόντην*

καὶ

ἡ δ᾽ ἤτοι τὸ πρὶν μὲν ἀναίνετο ἔργον ἀεικές,
δῖα Κλυταιμνήστρη· φρεσὶ γὰρ κέχρητ᾽ ἀγαθῇσιν·

ἐν μὲν οὖν τούτοις τῇ φρονήσει τὴν τοῦ σωφρονεῖν αἰτίαν ἀποδίδωσιν, ἐν δὲ ταῖς παρὰ τὰς μάχας κελεύσεσιν

Αντίλοχε, που ήσουν πρώτα συνετός, τι πράγμα έκανες!
Την ικανότητα μου ντρόπιασες κι έβλαψες τ' άλογα μου"',

και

Γλαύκε, γιατί, αν κι είσαι τέτοιος άνδρας, μίλησες με τόση αυθάδεια;
Κι έλεγα, φίλε μου, πως είσαι από τους άλλους ανώτερος στον νου[172],

με τη σκέψη πως οι φρόνιμοι δεν λένε ψέματα ουτε μάχονται με δολιότητα στους αγώνες ούτε κατηγορούν τους συντρόφους τους, παρά την αξία τους. Όταν λέει[173] ότι ο Πάνδαρος πείστηκε από την αφροσύνη του να πατήσει τους όρκους, είναι φανερό ότι πιστεύει πως ο συνετός δεν θα διέπραττε αδικία. Είναι δυνατόν επίσης να δίνει όμοιες συμβουλές και σχετικά με τη σωφροσύνη, εφιστώντας την προσοχή του νέου σε λόγους όπως!

Με κείνον ξετρελάθηκε η γυναίκα του Προιτου, η θεϊκή Άντεια,
κι ήθελε μαζί του ερωτικά να σμίξει στα κρνφά' δεν < *μπόρεσε όμως*
να πείσει τον συνετό Βελλεροφόντη, που είχε τίμιες σκέψεις[174]

και

Στην αρχή του αρνιότανε την άτιμη τούτη πράξη
η θεϊκή Κλυταιμνήστρα, γιατί σκεφτόταν έντιμα"[5].

Σε τούτους τους στίχους αποδίδει την αιτία της εγκράτειας στη σύνεση" στις προτροπές του σχετικά με τις μάχες λέει

ἑκάστοτε λέγων

> *αἰδώς, ὦ Λύκιοι. πόσε φεύγετε; νῦν θοοὶ ἔστε*

καὶ

> *ἀλλ' ἐν φρεσὶ θέσθε ἕκαστος*
> *αἰδῶ καὶ νέμεσιν· δὴ γὰρ μέγα νεῖκος ὄρωρεν*

ἀνδρείους ἔοικε ποιεῖν τοὺς σώφρονας διὰ τὸ αἰδεῖσθαι τὰ
D *αἰσχρὰ καὶ τὰς ἡδονὰς δυναμένους ὑπερβαίνειν καὶ τοὺς*
κινδύνους ὑφίστασθαι. ἀφ' ὧν καὶ Τιμόθεος ὁρμηθεὶς οὐ κακῶς ἐν τοῖς Πέρσαις τοὺς Ἕλληνας παρεκάλει

> *σέβεσθ' αἰδῶ συνεργὸν ἀρετᾶς δοριμάχου,*

Αἰσχύλος δὲ καὶ τὸ πρὸς δόξαν ἔχειν ἀτύφως καὶ μὴ διασοβεῖσθαι μηδ' ἐπαίρεσθαι τοῖς παρὰ τῶν πολλῶν ἐπαίνοις ἐν τῷ φρονεῖν τίθεται περὶ τοῦ Ἀμφιαράου γράφων

> *οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος ἀλλ' εἶναι θέλει,*
> E *βαθεῖαν ἄλοκα διὰ φρενὸς καρπούμενος,*
> *ἀφ' ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει βουλεύματα.*

τὸ γὰρ ἐφ' ἑαυτῷ καὶ τῇ διαθέσει τῇ περὶ αὑτὸν οὔσῃ κρατίστῃ μεγαλοφρονεῖν νοῦν ἔχοντος ἀνδρός ἐστι. πάντων οὖν ἀναγομένων εἰς τὴν φρόνησιν ἀποδείκνυται πᾶν

μερικές φορές:

Ντροπή σας, Λύκιον πού φεύγετε; Τώρα να είσαστε
γρήγοροι[176],

και

βάλτε ο καθένας μέσα στην ψυχή του
την αιδώ και την κατάκριση, γιατί μεγάλη τώρα ξέσπασε
μάχη™.

φαίνεται δηλαδή ότι θεωρεί τους σώφρονες γενναίους, επειδή ντρέπονται να κάνουν ατιμωτικές πράξεις, μπορούν να υποτάσσουν τις ηδονές και να υπομένουν τους κινδύνους. Από αυτά ορμώμενος και ο Τιμόθεος στο ποίημα του «Πέρσες» προέτρεπε με σωστό τρόπο τους Έλληνες:

Να σέβεστε την ντροπή που 'ναι βοηθός της
αντρειοσυνης[178].

Ο Αισχύλος επίσης στη φρόνηση αποδίδει το να μην καυχιόμαστε για τη δόξα μας, να μη δείχνουμε αλαζονεία και να μη μας ξεσηκώνουν οι έπαινοι των πολλών, όταν έγραφε για τον Αμφιάραο:

Δεν θέλει να φαίνεται, αλλα να είναι άριστος,
να κατέχει στο μυαλό του μέσα βαθύ αυλάκι,
απ οπου οι σοφές βλασταινουν σκέψεις[179],

καθώς είναι σημάδι συνετού ανθρώπου το να μεγαλοφρονεί για τον εαυτό του και για τη σκέψη του, ακόμα κι αν υπερέχει ως προς αυτά. Αφού, λοιπόν, τα πάντα ανάγονται στη φρόνηση, αποδεικνύεται ότι κάθε είδος αρετής

εἶδος ἀρετῆς ἐπιγιγνόμενον ἐκ λόγου καὶ διδασκαλίας.

12. Ἡ μὲν οὖν μέλιττα φυσικῶς ἐν τοῖς δριμυτάτοις
ἄνθεσι καὶ ταῖς τραχυτάταις ἀκάνθαις ἐξανευρίσκει τὸ
λειότατον μέλι καὶ χρηστικώτατον, οἱ δὲ παῖδες, ἂν
F ὀρθῶς ἐντρέφωνται τοῖς ποιήμασιν, καὶ ἀπὸ τῶν φαύ-
λους καὶ ἀτόπους ὑποψίας ἐχόντων ἕλκειν τι χρήσιμον
ἁμωσγέπως μαθήσονται καὶ ὠφέλιμον. αὐτίκα γοῦν
ὕποπτός ἐστιν ὁ Ἀγαμέμνων ὡς διὰ δωροδοκίαν ἀφεὶς
τῆς στρατείας τὸν πλούσιον ἐκεῖνον τὸν τὴν Αἴθην
χαρισάμενον αὐτῷ

δῶρ᾽, ἵνα μή οἱ ἕποιθ᾽ ὑπὸ Ἴλιον ἠνεμόεσσαν
ἀλλ᾽ αὐτοῦ τέρποιτο μένων· μέγα γάρ οἱ ἔδωκεν
Ζεὺς ἄφενος.

ὀρθῶς δέ γ᾽ ἐποίησεν, ὡς Ἀριστοτέλης φησίν, ἵππον
ἀγαθὴν ἀνθρώπου τοιούτου προτιμήσας· οὐδὲ γὰρ κυνὸς
ἀντάξιος οὐδ᾽ ὄνου μὰ Δία δειλὸς ἀνὴρ καὶ ἄναλκις, ὑπὸ
33 πλούτου καὶ μαλακίας διερρυηκώς. πάλιν αἴσχιστα δοκεῖ
τὸν υἱὸν ἡ Θέτις ἐφ᾽ ἡδονὰς παρακαλεῖν καὶ ἀνα-
μιμνήσκειν ἀφροδισίων. ἀλλὰ κἀνταῦθα δεῖ παραθεωρεῖν
τὴν τοῦ Ἀχιλλέως ἐγκράτειαν, ὅτι τῆς Βρισηίδος ἐρῶν
ἡκούσης πρὸς αὐτόν, εἰδὼς τὴν τοῦ βίου τελευτὴν ἐγγὺς
οὖσαν οὐ σπεύδει τῶν ἡδονῶν πρὸς ἀπόλαυσιν οὐδ᾽
ὥσπερ οἱ πολλοὶ πενθεῖ τὸν φίλον ἀπραξίᾳ καὶ παραλεί-
ψει τῶν καθηκόντων, ἀλλὰ τῶν μὲν ἡδονῶν διὰ τὴν
λύπην ἀπέχεται, ταῖς δὲ πράξεσι καὶ ταῖς στρατηγίαις
ἐνεργός ἐστι. πάλιν ὁ Ἀρχίλοχος οὐκ ἐπαινεῖται λυπού-

είναι αποτέλεσμα που προκύπτει από τον λόγο και τη διδασκαλία.

12. Η μέλισσα λοιπόν, σύμφωνα με τον φυσικό καθορισμό, βρίσκει στα πιο πικρά άνθη και στα πιο σκληρά αγκάθια γλυκύτατο και χρησιμότατο μέλι, και τα παιδιά, αν ανατραφούν σωστά με τα ποιήματα, ακόμα και απ' όσα εγείρουν την υπόνοια ότι περιέχουν ιδέες φαύλες και παράδοξες, θα μάθουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να παίρνουν κάτι χρήσιμο και ωφέλιμο. Αίφνης ο Αγαμέμνων είναι ύποπτος ότι εξαιτίας δωροδοκίας απάλλαξε από τη στράτευση εκείνον τον πλούσιο που του χάρισε τη φοράδα Αίθη,

δώρο για να μην ακολουθήσει στο ανεμόδαρτο Ίλιο,
αλλά στον τόπο του να μείνει και ν' απολαμβάνει" μεγάλο πλούτο,
άλλωστε, του είχε δώσει ο Λίας[170].

Έπραξε όμως σωστά, όπως λέει ο Αριστοτέλης, που προτίμησε μια γερή φοράδα από τέτοιον άντρα. Δεν αξίζει, άλλωστε, ούτε όσο ενας σκύλος ούτε όσο ένας γάιδαρος, μα τον Δία, ο δειλός και αδύναμος άντρας, ο αποχαυνωμένος από τα πλούτη και τη μαλθακότητα. Αντίθετα όμως φαίνεται ότι πολύ άσχημα η Θέτις προτρέπει τον γιο της στις ηδονές και του υπενθυμίζει τον έρωτα. Αλλά κι εδώ πρέπει να προσέξουμε την εγκράτεια του Αχιλλέα, γιατί, ενώ η Βρισηίδα, την οποία αγαπά, τον πλησιάζει, αυτός, αν και γνωρίζει ότι το τέλος του είναι κοντά, δεν πέφτει στην απόλαυση των ηδονών, ούτε πενθεί τον φίλο του όπως οι περισσότεροι, εγκαταλείποντας και παραμελώντας τα καθήκοντα του, αλλά απέχει βέβαια από τις ηδονές εξαιτίας της λύπης του, παραμένοντας όμως ενεργός στις υποθέσεις του και στα στρατηγικά του καθήκοντα. Ο Αρχίλοχος πάλι δεν είναι δυνατό να επαινεθεί, γιατί, όταν ήταν λυπημένος

B μενος μὲν ἐπὶ τῷ ἀνδρὶ τῆς ἀδελφῆς διεφθαρμένῳ κατὰ θάλατταν, οἴνῳ δὲ καὶ παιδιᾷ πρὸς τὴν λύπην μάχεσθαι διανοούμενος. αἰτίαν μέντοι λόγον ἔχουσαν εἴρηκεν

οὔτε τι γὰρ κλαίων ἰήσομαι οὔτε κάκιον
θήσω τερπωλὰς καὶ θαλίας ἐφέπων.

εἰ γὰρ ἐκεῖνος οὐδὲν ἐνόμιζεν ποιήσειν κάκιον τερπωλὰς καὶ θαλίας ἐφέπων, πῶς ἡμῖν τὰ παρόντα χεῖρον ἕξει
C φιλοσοφοῦσι καὶ πολιτευομένοις καὶ προιοῦσιν εἰς ἀγορὰν καὶ καταβαίνουσιν εἰς Ἀκαδήμειαν καὶ γεωργίαν ἐφέπουσιν; ὅθεν οὐδ' αἱ παραδιορθώσεις φαύλως ἔχουσιν αἷς καὶ Κλεάνθης ἐχρήσατο καὶ Ἀντισθένης, ὁ μὲν εὖ μάλα τοὺς Ἀθηναίους ἰδὼν θορυβήσαντας ἐν τῷ θεάτρῳ

τί δ' αἰσχρὸν εἰ μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκεῖ;

παραβάλλων εὐθὺς

αἰσχρὸν τό γ' αἰσχρόν, κἂν δοκῇ κἂν μὴ δοκῇ,

ὁ δὲ Κλεάνθης περὶ τοῦ πλούτου

φίλοις τε δοῦναι σῶμά τ' εἰς νόσους πεσὸν
δαπάναισι σῶσαι

μεταγράφων οὕτω

D πόρναις τε δοῦναι σῶμά τ' εἰς νόσους πεσὸν

από τον θάνατο του άνδρα της αδελφής του που πνίγηκε στη θάλασσα, σκέφτηκε να πολεμήσει τη λύπη του με το κρασί και το γλέντι. Ανέφερε όμως κάποιαν εύλογη αιτία:

Ούτε θα γιατρέψω το κακό κλαίγοντας ούτε χειρότερο
θα το κάνω, αν το ρίξω στο πιοτό και στο γλέντι[1*1].

Αν λοιπόν εκείνος νόμιζε ότι δεν θα κάνει τίποτα κακό, αν το ρίξει στο ποτό και στο γλέντι, τότε πώς θα χειροτερέψει η κατάσταση μας, αν ασχολούμαστε με τη φιλοσοφία και την πολιτική, αν πηγαίνουμε στην αγορά, αν κατεβαίνουμε στην Ακαδημία ή αν καταπιανόμαστε με τη γεωργία; Γι' αυτό δεν είναι άστοχες και οι διορθώσεις, εκείνες που και ο Κλεάνθης και ο Αντισθένης ακολούθησαν. Όταν ο τελευταίος παρατήρησε σωστά ότι οι Αθηναίοι σήκωσαν θόρυβο στο θέατρο, στον στίχο

τι είναι αισχρό, αν δεν φαίνεται τέτοιο σ' αυτούς που το κάνουν;[182]

παρενέβαλε αμέσως τον στίχο

το αισχρό είναι αισχρό, είτε φαίνεται είτε δεν φαίνεται.

Ο Κλεάνθης πάλι τους στίχους σχετικά με τον πλούτο:

βοηθάς τους φίλους σου κάι, όταν το σώμα σου αρρωστήσει,
το θεραπεύεις με τα χρήματα[K]

τους μετέγραφε κατ' αυτό τον τρόπο

δίνεις σε πόρνες και, όταν το σώμα σου αρρωστήσει,

δαπάναις ἐπιτρῖψαι.

καὶ ὁ Ζήνων ἐπανορθούμενος τὸ τοῦ Σοφοκλέους

ὅστις δὲ πρὸς τύραννον ἐμπορεύεται,
κείνου 'στὶ δοῦλος, κἂν ἐλεύθερος μόλῃ

μετέγραφεν

οὐκ ἔστι δοῦλος, ἢν ἐλεύθερος μόλῃ,

τῷ ἐλευθέρῳ νῦν συνεκφαίνων τὸν ἀδεᾶ καὶ μεγαλόφρονα καὶ ἀταπείνωτον. τί δὴ κωλύει καὶ ἡμᾶς ταῖς τοιαύταις ὑποφωνήσεσι τοὺς νέους παρακαλεῖν πρὸς τὸ βέλτιον, οὕτω πως χρωμένους τοῖς λεγομένοις;

E *τόδ' ἐστὶ τὸ ζηλωτὸν ἀνθρώποις, ὅτῳ*
τόξον μερίμνης εἰς ὃ βούλεται πέσῃ.

οὔκ, ἀλλ'

ὅτῳ
τόξον μερίμνης εἰς ὃ συμφέρει πέσῃ.

τὸ γὰρ ἃ μὴ δεῖ βουλόμενον λαμβάνειν καὶ τυγχάνειν οἰκτρόν ἐστι καὶ ἄζηλον. καὶ

οὐκ ἐπὶ πᾶσίν σ' ἐφύτευσ' ἀγαθοῖς,
Ἀγάμεμνον, Ἀτρεύς.
δεῖ δέ σε χαίρειν καὶ λυπεῖσθαι.

το καταστρέφεις με τα χρήματα.

Και ο Ζήνων επίσης επανορθώνοντας τον στίχο του Σοφοκλή

όποιος με τύραννο ε'χει συναλλαγές,
εκείνον δούλος είναι, κι ας πήγε όντας ελεύθερος[1]

τον μετέγραφε

δούλος δεν είναι, αν πήγε οντάς ελεύθερος,

δηλώνοντας τώρα με τη λέξη ελεύθερος τον άφοβο, τον μεγαλόφρονα και τον αταπείνωτο. Τι εμποδίζει λοιπόν κι εμάς με τέτοιες μεταβολές να οδηγήσουμε τους νέους προς το καλύτερο, χρησιμοποιώντας τους λόγους κάπως έτσι;

Αυτό είναι στους ανθρώπους θαυμαστό,
να βρίσκει για κάποιον η μεριμνά του τον στόχο που ποθεί[1'5].

Όχι έτσι, αλλά

να βρίσκει για κάποιον η μεριμνά του τον σωστό στόχο.

Το να επιθυμεί δηλαδή κάποιος να κερδίσει ό,τι δεν είναι σωστό και να το πετυχαίνει είναι θλιβερό και καθόλου θαυμαστό. Επίσης στο

Δεν σε γέννησε ο Ατρέας να έχεις όλα τα καλά,
Αγαμέμνονα" αναγκαστικά
θα χαίρεσαι και θα λυπάσαι^[6]',

μὰ Δία, φήσομεν, ἀλλὰ δεῖ σε χαίρειν, μὴ λυπεῖσθαι, τυγχάνοντα μετρίων·

οὐ γάρ ἐπὶ πᾶσίν σ' ἐφύτευσ' ἀγαθοῖς
Ἀγάμεμνον, Ἀτρεύς.

αἰαῖ τόδ' ἤδη θεῖον ἀνθρώποις κακόν,
F *ὅταν τις εἰδῇ τἀγαθόν, χρῆται δὲ μή.*

θηριῶδες μὲν οὖν καὶ ἄλογον καὶ οἰκτρὸν εἰδότα τὸ βέλτιον ὑπὸ τοῦ χείρονος ἐξ ἀκρασίας καὶ μαλακίας ἄγεσθαι.

τρόπος ἔσθ' ὁ πείθων τοῦ λέγοντος, οὐ λόγος.

καὶ τρόπος μὲν οὖν καὶ λόγος ἢ τρόπος διὰ λόγου, καθάπερ ἱππεὺς διὰ χαλινοῦ καὶ διὰ πηδαλίου κυβερνήτης, οὐδὲν οὕτω φιλάνθρωπον οὐδὲ συγγενὲς ἐχούσης τῆς ἀρετῆς ὄργανον ὡς τὸν λόγον.

34 *πρὸς θῆλυ νεύει μᾶλλον ἢ 'πὶ τἄρρενα*
ὅπου προσῇ τὸ κάλλος, ἀμφιδέξιος.

ἦν δὲ βέλτιον εἰπεῖν

ὅπου προσῇ τὸ σῶφρον, ἀμφιδέξιος

ὡς ἀληθῶς καὶ ἰσόρροπος· ὁ δ' ὑφ' ἡδονῆς καὶ ὥρας ὧδε κἀκεῖ μετοιακιζόμενος ἐπαρίστερος καὶ ἀβέβαιος.

θα πούμε, μα τον Δία, ότι *πρέπει* να χαίρεσαι και να μη λυπάσαι, όταν κατορθώνεις μέτρια πράγματα, διότι

δεν σε γέννησε ο Ατρέας να έχεις όλα τα καλά,
Αγαμέμνονα.

Αλίμονο, αυτό είναι κακό σταλμένο από τους θεούς στον άνθρωπο,
όταν γνωρίζει κάποιος το καλό και δεν το κάνει[1]*[1].

Είναι όντως θηριώδες χαρακτηριστικό και παράλογο και οικτρό πράγμα να γνωρίζει κάποιος το καλό αλλά να παρασύρεται από το κακό εξαιτίας του αδύναμου χαρακτήρα του και της μαλθακής ζωής του.

Το ήθος του ομιλητή είναι που πείθει, όχι ο λόγος του™*.

Είναι όμως και το ήθος και ο λόγος που πείθουν ή το ήθος διά του λόγου, όπως ο ιππέας με το χαλινάρι και ο κυβερνήτης με το πηδάλιο, καθώς η αρετή δεν έχει άλλο όργανο τόσο ανθρώπινο και τόσο συγγενικό της όσο τον λόγο.

Προς τις γυναίκες πάει πιο πολύ παρά στους άνδρες,
εκεί που είναι η ομορφιά, κι είναι επιδέξιος[1]*[9].

Είναι καλύτερο να πούμε:

εκεί που είναι το ωφέλιμο, κι είναι επιδέξιος

στ' αλήθεια, και η μια προτίμηση του δεν έχει διαφορά από την άλλη. Όποιος, αντίθετα, παρασύρεται εδώ κι εκεί από την ηδονή ή την εξωτερική ομορφιά είναι άνθρωπος ανεπι-

φόβος τὰ θεῖα τοῖσι σώφροσιν βροτῶν.

καὶ μὴν οὐδαμῶς, ἀλλὰ

θάρσος τὰ θεῖα τοῖσι σώφροσιν βροτῶν,

φόβος δὲ τοῖς ἄφροσι καὶ ἀνοήτοις καὶ ἀχαρίστοις, ὅτι
B *καὶ τὴν παντὸς αἰτίαν ἀγαθοῦ δύναμιν καὶ ἀρχὴν ὡς βλάπτουσαν ὑφορῶνται καὶ δεδίασι. τὸ μὲν οὖν τῆς ἐπανορθώσεως γένος τοιοῦτόν ἐστι.*

13. *Τὴν δ' ἐπὶ πλέον τῶν λεγομένων χρῆσιν ὑπέδειξεν ὀρθῶς ὁ Χρύσιππος, ὅτι δεῖ μετάγειν καὶ διαβιβάζειν ἐπὶ τὰ ὁμοειδῆ τὸ χρήσιμον. ὅ τε γὰρ Ἡσίοδος εἰπὼν*

οὐδ' ἂν βοῦς ἀπόλοιτ', εἰ μὴ γείτων κακὸς εἴη

καὶ περὶ κυνὸς ταὐτὸ καὶ περὶ ὄνου λέγει καὶ περὶ πάντων ὁμοίως τῶν ἀπολέσθαι δυναμένων. καὶ πάλιν τοῦ Εὐριπίδου λέγοντος

τίς δ' ἐστὶ δοῦλος τοῦ θανεῖν ἄφροντις ὤν;

C *ὑπακουστέον ὅτι καὶ περὶ πόνου καὶ νόσου ταὐτὰ εἴρηκεν. ὡς γὰρ φαρμάκου πρὸς ἓν ἁρμόσαντος νόσημα τὴν δύναμιν καταμαθόντες οἱ ἰατροὶ μετάγουσι καὶ χρῶνται*

τήδειος και ασταθής.

Στους σώφρονες θνητούς φέρνουνε φοβο οι πράξεις του θεού[190].

Καθόλου όμως δεν θα έπρεπε, αλλά:

Στους σώφρονες θνητούς δίνουν θάρρος οι πράξεις του θεοΰ,

ενώ φόβο φέρνουν στους άφρονες, στους ανόητους και στους αχάριστους, γιατί αυτοί βλέπουν με καχυποψία και φοβούνται ως βλαπτική ακόμα και τη δύναμη που είναι η αιτία και η αρχή όλων των αγαθών πραγμάτων. Αυτός λοιπόν είναι ο τρόπος για την επανόρθωση των ποιημάτων.

13. Ο Χρύσιππος υπέδειξε σωστά πώς οι ποιητικοί λόγοι μπορούν να έχουν ευρύτερη εφαρμογή, λέγοντας ότι πρέπει να να μεταφέρουμε και να επεκτείνουμε το χρήσιμο στις ομοειδείς περιπτώσεις. Όταν δηλαδή ο Ησίοδος λέει

δεν θα χανόταν το βόδι σου, αν δεν ήταν κακός ο γείτονας[191],

εννοεί το ίδιο και για τον σκύλο και για τον γάιδαρο και για όλα όσα θα μπορούσαν ομοίως να χαθούν. Όταν πάλι λέει ο Ευριπίδης

ποιος που περιφρονεί τον θάνατο γίνεται να 'ναι δούλος;[192]

πρέπει να κατανοήσουμε ότι αναφέρεται εξ ίσου και στους κόπους και στις αρρώστιες. Όπως δηλαδή οι γιατροί, όταν αντιληφθούν τη δύναμη ενός φαρμάκου που είναι κατάλλη-

πρὸς ἅπαν τὸ παραπλήσιον, οὕτω καὶ λόγον κοινοῦν καὶ δημοσιεύειν τὴν χρείαν δυνάμενον οὐ χρὴ περιορᾶν ἑνὶ πράγματι συνηρτημένον ἀλλὰ κινεῖν ἐπὶ πάντα τὰ ὅμοια, καὶ τοὺς νέους ἐθίζειν τὴν κοινότητα συνορᾶν καὶ μεταφέρειν ὀξέως τὸ οἰκεῖον, ἐν πολλοῖς παραδείγμασι ποιουμένους μελέτην καὶ ἄσκησιν ὀξυηκοΐας, ἵνα τοῦ Μενάνδρου λέγοντος

μακάριος ὅστις οὐσίαν καὶ νοῦν ἔχει

τοῦτο καὶ περὶ δόξης καὶ περὶ ἡγεμονίας καὶ περὶ λόγου
D *δυνάμεως εἰρῆσθαι νομίζωσι, τὴν δὲ πρὸς τὸν Ἀχιλλέα τὸν ἐν Σκύρῳ καθήμενον ἐν ταῖς παρθένοις γεγενημένην ἐπίπληξιν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως*

σὺ δ᾽, ὦ τὸ λαμπρὸν φῶς ἀποσβεννὺς γένους,
ξαίνεις, ἀρίστου πατρὸς Ἑλλήνων γεγώς;

καὶ πρὸς τὸν ἄσωτον οἴωνται λέγεσθαι καὶ πρὸς τὸν αἰσχροκερδῆ καὶ πρὸς τὸν ἀμελῆ καὶ ἀπαίδευτον

πίνεις, ἀρίστου πατρὸς Ἑλλήνων γεγώς,

ἢ κυβεύεις ἢ ὀρτυγοκοπεῖς ἢ καπηλεύεις ἢ τοκογλυφεῖς, μηδὲν μέγα φρονῶν μηδ᾽ ἄξιον τῆς εὐγενείας;

λο για κάποια αρρώστια, επεκτείνουν τη χρήση του και το μεταχειρίζονται σε κάθε παραπλήσιο νόσημα, έτσι και όταν ένας λόγος έχει γενική και καθολική ισχύ, δεν πρέπει να δεχόμαστε να μένει συνδεδεμένος με ένα και μοναδικό ζήτημα, αλλά να τον εφαρμόζουμε σε όλα τα ομοειδή, και να συνηθίζουμε τους νέους ν' αντιλαμβάνονται το καθολικό του στοιχείο και να τον μεταφέρουν αμέσως στις παρεμφερείς περιστάσεις, παρέχοντας τους με πολλά παραδείγματα τη δυνατότητα να μελετήσουν και ν' ασκηθούν στη σωστή παρακολούθηση των ποιημάτων. Έτσι, λοιπόν, όταν ο Μένανδρος λέει

ευτυχισμένος όποιος πλούτη και σύνεση έχει[193]

πρέπει να θεωρούν ότι τούτο αναφέρεται και για τη δόξα και για την εξουσία και για τη δύναμη στους λόγους. Επίσης, σχετικά με την επίπληξη του Οδυσσέα προς τον Αχιλλέα, όταν ο τελευταίος καθόταν ανάμεσα στα κορίτσια στη Σκύρο,

Σβήνεις τη λάμπρη γενιά σου, και ξαίνεις,
εσύ ο γεννημένος από τον ενδοξότερο ανάμεσα στους
Έλληνες **πάτερα;**[194]

να θεωρούν ότι αναφέρεται και στον άσωτο και στον αισχροκερδή και στον αμελή και στον απαίδευτο·

πίνεις, εσύ ο γεννημένος από τον ενδοξότερο ανάμεσα
στους Έλληνες πατέρα;

ή παίζεις ζάρια ή οργανώνεις ορτυκομαχίες ή έγινες κάπηλος ή τοκογλύφος, χωρίς να σκέπτεσαι τίποτα σπουδαίο και αντάξιο της καλής καταγωγής σου"[5];

μὴ πλοῦτον εἴπῃς. οὐχὶ θαυμάζω θεὸν
ὃν χὠ κάκιστος ῥᾳδίως ἐκτήσατο.

E *οὐκοῦν μηδὲ δόξαν εἴπῃς μηδὲ σώματος εὐμορφίαν μηδὲ στρατηγικὴν χλαμύδα μηδ᾽ ἱερατικὸν στέφανον, ὧν καὶ τοὺς κακίστους ὁρῶμεν τυγχάνοντας.*

τῆς δειλίας γὰρ αἰσχρὰ γίγνεται τέκνα

καὶ ναὶ μὰ Δία τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τοῦ φθόνου καὶ τῶν ἄλλων νοσημάτων ἁπάντων. ἄριστα δ᾽ εἰρηκότος Ὁμήρου τὸ

Δύσπαρι εἶδος ἄριστε

καὶ τὸ

F *Ἕκτορ εἶδος ἄριστε*

(ψόγον γὰρ ἀποφαίνει καὶ λοιδορίας ἄξιον ᾧ μηδέν ἐστιν ἀγαθὸν εὐμορφίας κάλλιον) ἐφαρμοστέον τοῦτο καὶ τοῖς ὁμοίοις, κολούοντα τοὺς μεγαλοφρονοῦντας ἐπὶ τοῖς μηδενὸς ἀξίοις, καὶ διδάσκοντα τοὺς νέους ὄνειδος ἡγεῖσθαι καὶ λοιδορίαν τὸ "χρήμασιν ἄριστε" καὶ "δείπνοις ἄριστε" καὶ "παισὶν ἢ ὑποζυγίοις ἄριστε" καὶ νὴ Δία τὸ λέγειν ἐφεξῆς "ἄριστε." δεῖ γὰρ ἐκ τῶν καλῶν διώκειν τὴν ὑπεροχὴν καὶ περὶ τὰ πρῶτα πρῶτον εἶναι καὶ μέγαν ἐν τοῖς μεγίστοις· ἡ δ᾽ ἀπὸ μικρῶν δόξα

Για τον πλούτο μη μιλάς. Δεν θαυμάζω θεό
ι ι Ί *
που κι ο χειρότερος εύκολα τον κατέκτησε[196].

Έτσι λοιπόν μη μιλάς και για τη δόξα, για την ομορφιά του σώματος, για τη χλαμύδα του στρατηγού, για τον στέφανο των ιερέων, τα οποία βλέπουμε να κατακτούν ακόμα και οι χειρότεροι:

Άσχημα είναι τα τέκνα της δειλίας™[1]

και, μα τον Δία, και της ακολασίας και της δεισιδαιμονίας και του φθόνου και όλων των άλλων νοσημάτων της ψυχής. Πολύ σωστά ο Όμηρος είπε:

Πάρη δυστυχισμένε, πανέμορφε^

και

Έκτορα πανέμορφε[199]

(καθώς δηλώνει ότι είναι αξιοκατάκριτος και επίμεμπτος όποιος δεν διαθέτει άλλο αγαθό ωραιότερο από τη σωματική ομορφιά), κι αυτό πρέπει να εφαρμόζεται στις όμοιες περιπτώσεις, με το να συγκρατούμε εκείνους που επαίρονται για πράγματα ανάξια λόγου και με το να διδάσκουμε τους νέους να θεωρούν ντροπή και κατηγορία φράσεις όπως «άριστε στον πλούτο», «άριστε στα γεύματα», «άριστε στους δούλους και στα υποζύγια» και, μα τον Δία, τη χρήση εξακολουθητικώς της λέξης «άριστε». Πρέπει δηλαδή να επιδιώκουμε τη διάκριση που προέρχεται από τα σπουδαία πράγματα και το πρωτείο στα πρωτεύοντα ζητήματα και την υπεροχή στα ζητήματα υπέρτερης αξίας. Η φήμη από ζητήματα ασήμαντα και ανάξια είναι χωρίς

καὶ φαύλων ἄδοξός ἐστι καὶ ἀφιλότιμος.

Τοῦτο δ' ἡμᾶς εὐθὺς ὑπομιμνήσκει τὸ παράδειγμα τὸ τοὺς ψόγους ἀποθεωρεῖν καὶ τοὺς ἐπαίνους ἐν τοῖς Ὁμήρου μάλιστα ποιήμασιν· ἔμφασις γὰρ γίγνεται μεγάλη τοῦ τὰ σωματικὰ καὶ τυχηρὰ μὴ μεγάλης ἄξια σπουδῆς νομίζειν. πρῶτον μὲν γὰρ ἐν ταῖς δεξιώσεσι καὶ ἀνακλήσεσιν οὐ καλοὺς οὐδὲ πλουσίους οὐδ' ἰσχυροὺς προσαγορεύουσιν, ἀλλὰ τοιαύταις εὐφημίαις χρῶνται

B διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ

καὶ

Ἕκτορ υἱὲ Πριάμοιο, Διὶ μῆτιν ἀτάλαντε

καὶ

ὦ Ἀχιλεῦ Πηλέος υἱέ, μέγα κῦδος Ἀχαιῶν

καὶ

δῖε Μενοιτιάδη, τῷ ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ.

ἔπειτα λοιδοροῦσιν οὐδὲν ἐφαπτόμενοι τῶν σωματικῶν, ἀλλὰ τοῖς ἁμαρτήμασι τοὺς ψόγους ἐπιφέροντες

οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο

καὶ

C Αἶαν νεῖκος ἄριστε, κακοφραδὲς

δόξα και χωρίς τιμή.

Το παράδειγμα τούτο μας υπενθυμίζει να παρατηρούμε προσεκτικά τις επικρίσεις και τους επαίνους ιδίως στα ποιήματα του Ομήρου, διότι δίνεται έμφαση στο να μη θεωρούμε άξια ιδιαίτερης προσοχής όσα συνδέονται με το σώμα ή όσα εξαρτώνται από την τύχη. Κατ' αρχάς, λοιπόν, όταν χαιρετίζονται ή προσφωνούνται, δεν αποκαλεί ο ένας τον άλλο ωραίο ή πλούσιο ή ισχυρό, αλλά μεταχειρίζονται επαινετικούς λόγους σαν τους παρακάτω:

Δίογε'ννητε γιε τον Λαέρτη, πολυμήχανε Οδυσσέα[200]*,*

και

'Εκτορα, γιε του Πριάμου, ισόθεε στη φρόνηση[201]*,*

και

γιε τον Γ'Ιηλε'α, Αχιλλέα, των Αχαιών μεγάλη δόξα[202]*,*

και

ενγενικε' γιε του Μενοι'τιον, της ψνχης μον αγαπημένε[203]*.*

Έπειτα κατηγορούν χωρίς να κάνουν λόγο για σωματικά χαρακτηριστικά, αλλά αποδίδοντας τις επικρίσεις με βάση τα παραπτώματα:

Μεθύστακα, με μάτια σκνλον και καρδιά ελαφιον[204]

και

Αι'αντα, άριστε στη λογομαχία, κακόγλωσσε[205]*,*

καὶ

Ἰδομενεῦ, τί πάρος λαβρεύεαι; οὐδέ τί σε χρὴ
λαβραγόρην ἔμεναι

καὶ

Αἶαν ἁμαρτοεπὲς βουγάιε.

καὶ τέλος ὁ Θερσίτης ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως οὐ χωλὸς οὐ φαλακρὸς οὐ κυρτὸς ἀλλ' ἀκριτόμυθος λοιδορεῖται, τὸν δ' Ἥφαιστον ἡ τεκοῦσα φιλοφρονουμένη προσηγόρευσεν ἀπὸ τῆς χωλότητος

ὄρσεο κυλλοπόδιον, ἐμὸν τέκος.

οὕτως Ὅμηρος καταγελᾷ τῶν αἰσχυνομένων ἐπὶ χωλότησιν ἢ τυφλότησιν, οὔτε ψεκτὸν ἡγούμενος τὸ μὴ αἰσχρὸν οὔτ' αἰσχρὸν τὸ μὴ δι' ἡμᾶς ἀλλ' ἀπὸ τύχης γιγνόμενον.

D Δύο δὴ περιγίγνεται μεγάλα τοῖς τῶν ποιημάτων ἐπιμελῶς ἐθιζομένοις ἀκούειν, τὸ μὲν εἰς μετριότητα, μηδενὶ τύχην ἐπαχθῶς καὶ ἀνοήτως ὀνειδίζειν, τὸ δ' εἰς μεγαλοφροσύνην, αὐτοὺς χρησαμένους τύχαις μὴ ταπεινοῦσθαι μηδὲ ταράττεσθαι, φέρειν δὲ πράως καὶ σκώμματα καὶ λοιδορίας καὶ γέλωτας, μάλιστα μὲν τὸ τοῦ Φιλήμονος ἔχοντας πρόχειρον

ἥδιον οὐδὲν οὐδὲ μουσικώτερον
ἔστ' ἢ δύνασθαι λοιδορούμενον φέρειν.

και

Ιδομενέα, γιατί μιλάς θρασυτατα; Δεν πρέπει παθιασμένος
στα λόγια να 'σαι[206],

και

Αίαντα, αστόχαστε στα λόγια, καυχησιάρη[207].

Τέλος ο Οδυσσέας δεν βρίζει τον Θερσίτη κουτσό, φαλακρό ή καμπούρη αλλά ασυνάρτητο στους λόγους, ενώ τον Ήφαιστο η μητέρα του τον προσφώνησε με βάση τη χωλότητα του μιλώντας του τρυφερά:

σήκω, με τα στραβά πόδια εσύ, παιδί μου[208].

Έτσι περιγελά ο Όμηρος αυτούς που ντρέπονται, επειδή είναι χωλοί ή τυφλοί, καθώς δεν θεωρεί αξιοκατάκριτο ό,τι δεν είναι αισχρό, ούτε αισχρό ό,τι δεν εξαρτάται από εμάς αλλά προέρχεται από την τύχη.

Όσοι συνηθίζουν στην προσεκτική ακρόαση των ποιημάτων έχουν δύο μεγάλα οφέλη· το ένα σχετικό με τη μετριοπάθεια —το να μην κατηγορούν με σκληρό και ανόητο τρόπο κανέναν για την τύχη του— και το άλλο σχετικό με τη μεγαλοψυχία —το να μην ταπεινώνονται ούτε να ταράζονται, όταν οι ίδιοι συναντούν τις μεταβολές της τύχης, αλλά με πραότητα να υπομένουν τα πειράγματα, τις βρισιές και τους περιγελασμούς, έχοντας μάλιστα έτοιμον να χρησιμοποιήσουν τον λόγο του Φιλήμονα:

Τίποτα πιο ευχάριστο και πιο ωραίο
από το να μπορείς ν' αντέχεις τα κακολογηματα[209].

ἂν δὲ φαίνηταί τις ἐπιλήψεως δεόμενος, τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῶν παθῶν ἐπιλαμβάνεσθαι, ὥσπερ ὁ τραγικὸς Ἄδραστος, τοῦ Ἀλκμέωνος εἰπόντος πρὸς αὐτὸν

E ἀνδροκτόνου γυναικὸς ὁμογενὴς ἔφυς,

ἀπεκρίνατο

σὺ δ᾽ αὐτόχειρ γε μητρὸς ἥ σ᾽ ἐγείνατο.

καθάπερ γὰρ οἱ τὰ ἱμάτια μαστιγοῦντες οὐχ ἅπτονται τοῦ σώματος, οὕτως οἱ δυστυχίας τινὰς ἢ δυσγενείας ὀνειδίζοντες εἰς τὰ ἐκτὸς ἐντείνονται κενῶς καὶ ἀνοήτως, τῆς ψυχῆς δ᾽ οὐ θιγγάνουσιν οὐδὲ τῶν ἀληθῶς ἐπανορθώσεως δεομένων καὶ δήξεως.

14. Καὶ μὴν ὥσπερ ἐπάνω πρὸς τὰ φαῦλα καὶ
F βλαβερὰ ποιήματα λόγους καὶ γνώμας ἀντιτάττοντες ἐνδόξων καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν ἐδοκοῦμεν ἀφιστάναι καὶ ἀνακρούειν τὴν πίστιν, οὕτως ὅ τι ἂν ἀστεῖον εὕρωμεν παρ᾽ αὐτοῖς καὶ χρηστόν, ἐκτρέφειν χρὴ καὶ αὔξειν ἀποδείξεσι καὶ μαρτυρίαις φιλοσόφοις, ἀποδιδόντας τὴν εὕρεσιν ἐκείνοις. καὶ γὰρ δίκαιον καὶ ὠφέλιμον, ἰσχὺν τῆς πίστεως καὶ ἀξίωμα προσλαμβανούσης, ὅταν τοῖς ἀπὸ σκηνῆς λεγομένοις καὶ πρὸς λύραν ᾀδομένοις καὶ μελετωμένοις ἐν διδασκαλείῳ τὰ Πυθαγόρου δόγματα καὶ τὰ Πλάτωνος ὁμολογῇ, καὶ τὰ Χίλωνος παραγγέλματα καὶ τὰ Βίαντος ἐπὶ τὰς αὐτὰς ἄγῃ γνώμας

Αν κάποιος φαίνεται πως χρειάζεται την επίκριση μας, πρέπει να επικρίνουμε τα σφάλματα και τα πάθη του, όπως ο ήρωας της τραγωδίας Άδραστος, που, όταν ο Αλκμέων του είπε

/ / / / / ρ [210]

είσαι συγγενής εκείνης που σκότωσε τον ανορα της ,

απάντησε

κι εσύ της μάνας που σε γέννησε φονιάς με τα ίδια σου τα χέρια[211].

Όπως δηλαδή εκείνοι που μαστιγώνουν τα ρούχα[212] δεν αγγίζουν το σώμα, έτσι και κείνοι που κακολογούν κάποιαν ατυχία ή κακή καταγωγή, στρέφονται με μάταιο και ανόητο τρόπο στα εξωτερικά πράγματα, και δεν αγγίζουν την ψυχή ούτε τα ζητήματα που χρειάζονται πραγματικά επανόρθωση και αποδοκιμασία.

14. Επιπλέον, όπως στα παραπάνω θεωρούσαμε ότι, αντιτάσσοντας στα φαύλα και βλαπτικά ποιήματα τις γνώμες ένδοξων και δημόσιων ανδρών, τα ανασκευάζαμε και αντικρούαμε την αξιοπιστία τους, έτσι πρέπει να υποστηρίζουμε και να επαυξάνουμε ό,τι χαριτωμένο και ωφέλιμο βρίσκουμε σ' αυτά, χρησιμοποιώντας προς τούτο τις αποδείξεις και τις διδασκαλίες των φιλοσόφων, αποδίδοντας παράλληλα την πατρότητα της εύρεσης σε κείνα (τα ποιήματα). Είναι άλλωστε δίκαιο και σωστό, ενώ και η πίστη μας επίσης αποκτά δύναμη και κύρος, όταν τα δόγματα του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα είναι εναρμονισμένα με όσα λέγονται στη θεατρική σκηνή, με όσα ψάλλονται συνοδεία μουσικής και με όσα διδάσκονται στις σχολές, και όταν ακόμα τα παραγγέλματα του Χίλωνα και του Βίαντα οδηγούν στον σχηματισμό της ίδιας γνώμης όπως και τα

ἐκείνοις τοῖς παιδικοῖς ἀναγνώσμασιν. ὅθεν οὐ παρέργως ὑποδεικτέον ὅτι τὸ μὲν

τέκνον ἐμόν, οὔ τοι δέδοται πολεμήια ἔργα,
ἀλλὰ σύ γ᾽ ἱμερόεντα μετέρχεο ἔργα γάμοιο

καὶ τὸ

Ζεὺς γάρ τοι νεμεσᾷ, ὅτ᾽ ἀμείνονι φωτὶ μάχοιο

οὐδὲν διαφέρει τοῦ "γνῶθι σαυτόν," ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν ἐκείνῳ· τὸ δὲ

νήπιοι, οὐδ᾽ ἴσασιν ὅσῳ πλέον ἥμισυ παντὸς

καὶ τὸ

ἡ δὲ κακὴ βουλὴ τῷ βουλεύσαντι κακίστη

ταὐτόν ἐστι τοῖς Πλάτωνος ἐν Γοργίᾳ καὶ Πολιτείᾳ
B *δόγμασι περὶ τοῦ "τὸ ἀδικεῖν κάκιον εἶναι τοῦ ἀδικεῖσθαι" καὶ τοῦ κακῶς πάσχειν τὸ ποιεῖν κακῶς βλαβερώτερον. ἐπιρρητέον δὲ καὶ τῷ τοῦ Αἰσχύλου*

θάρσει· πόνου γὰρ ἄκρον οὐκ ἔχει χρόνον

ὅτι τοῦτ᾽ ἐστὶ τὸ παρ᾽ Ἐπικούρου θρυλούμενον ἀεὶ καὶ θαυμαζόμενον, ὡς "οἱ μεγάλοι πόνοι συντόμως ἐξάγουσιν, οἱ δὲ χρόνιοι μέγεθος οὐκ ἔχουσιν." ὧν τὸ μὲν εἴρηκεν ὁ Αἰσχύλος ἐναργῶς, τὸ δὲ τῷ εἰρημένῳ παρα-

αναγνώσματα των παιδιών. Έτσι πρέπει πρωτίστως να υποδείξουμε στα παιδιά ότι οι στίχοι

Δεν είναι, παιδί' μου, για σένα τα ε'ργα τον πολέμου
f i I I ty. [213]
εσν τον γαμον τα εργα τα ευχάριστα να νοιάζεσαι

και

ο Δίας οργίζεται, αν με ανώτερόν σου πολεμάς[2]™

δεν διαφέρουν από το *γνώθι σαντόν,* αλλά έχουν την ίδια με αυτό σημασία. Οι στίχοι επίσης

Ανόητοι! Δεν ξέρουν πόσο περισσότερο είναι το μισό από τ' ολόκληρο[215]

και

η σκέψη η κακία, χειρότερη για κεινον που την έκανε[216]

είναι ταυτόσημοι με τη διδασκαλία του Πλάτωνα στον «Γοργία» και στην «Πολιτεία» περί του ότι «το ν' αδικείς είναι χειρότερο από το ν' αδικείσαι» και περί του ότι είναι πιο βλαβερό να κάνεις παρά να υφίστασαι το κακό. Πρέπει επίσης να προσθέσουμε σχετικά με τον στίχο του Αισχύλου

Έχε θάρρος· τον πόνον η κορύφωση λίγο βαστάει[217]

ότι είναι το ίδιο με αυτό που κατ' επανάληψη λέγεται και θαυμάζεται, προερχόμενο από τον Επίκουρο, ότι «οι μεγάλοι πόνοι γρήγορα περνούν, ενώ οι χρόνιοι δεν είναι δυνατοί»[218]. Από τις δύο τούτες κρίσεις τη μία διατύπωσε με σαφήνεια ο Αισχύλος, ενώ η άλλη είναι συνέπεια της

κείμενόν ἐστιν· εἰ γὰρ ὁ μέγας καὶ σύντονος οὐ παραμένει πόνος, οὐκ ἔστι μέγας ὁ παραμένων οὐδὲ δυσκαρτέρητος. τὰ δὲ τοῦ Θέσπιδος ταυτί

ὁρᾷς ὅτι Ζεὺς τῷδε πρωτεύει θεῶν,
οὐ ψεῦδος οὐδὲ κόμπον οὐ μῶρον γέλων
C *ἀσκῶν· τὸ δ' ἡδὺ μοῦνος οὐκ ἐπίσταται*

τί διαφέρει τοῦ "πόρρω γὰρ ἡδονῆς καὶ λύπης ἵδρυται τὸ θεῖον," ὡς Πλάτων ἔλεγε; τὸ δὲ

φάσω μέγιστον
κῦδος ἔχειν ἀρετάν· πλοῦ-
τος δὲ καὶ δειλοῖσιν ἀνθρώπων ὁμιλεῖ

λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Βακχυλίδου καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου παραπλησίως

ἐγὼ δ'
οὐδὲν πρεσβύτερον νομί-
ζω τᾶς σωφροσύνας, ἐπεὶ
τοῖς ἀγαθοῖς ἀεὶ ξύνεστι

καὶ τὸ

τί μάταν πέπασθε, πλούτῳ δ' ἀρετὰν κατεργά-
σεσθαι δοκεῖτ'; ἐν ἐσθλοῖς δὲ καθήσεσθ' ἄν-
ολβοι

D *ἆρ' οὐκ ἀπόδειξίς ἐστιν ὧν οἱ φιλόσοφοι λέγουσι περὶ πλούτου καὶ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν, ὡς χωρὶς ἀρετῆς*

προαναφερθείσας. Αν δηλαδή ο μεγάλος και ισχυρός πόνος δεν διαρκεί πολύ, τότε αυτός που διαρκεί πολύ δεν είναι μεγάλος ούτε δυσβάστακτος. Οι παρακάτω λόγοι του Θέσπιδος

Βλέπεις ότι σε τούτο είναι πρώτος των θεών ο Δίας:
Δεν ψεύδεται, δεν κομπάζει, δεν γελά ανόητα"
μόνος αυτός δεν γνωρίζει την ηδονή™

σε τι διαφέρουν από το δόγμα «ο θεός βρίσκεται πέρα από την ηδονή και τη λύπη»[220], όπως έλεγε ο Πλάτων; Οι στίχοι, λοιπόν,

Θα πω ότι την πιο μεγάλη
δόξα έχει η αρετή' πλούτο
και οι δειλοί ακόμα έχουν[221],

του Βακχυλίδη, και οι παρεμφερείς πάλι λόγοι του Ευριπίδη,

Τίποτε από τη σωφροσύνη
δεν κρίνω τιμιότερο,
γιατί είναι στους καλούς σύντροφος πάντα[222],

και οι

Γιατί μάταια πράγματα ζητάτε, νομίζοντας πως με τα πλούτη
θα κατακτήσετε την αρετή; Μεσ' στ' αγαθά σας θα καθησετε δυστυχισμένοι[223],

δεν αποτελούν άραγε απόδειξη όσων διακηρύσσουν οι φιλόσοφοι για τον πλούτο και τα εξωτερικά αγαθά[224], ότι

ἀνωφελῶν ὄντων καὶ ἀνοήτων τοῖς ἔχουσι;

Τὸ γὰρ οὕτω συνάπτειν καὶ συνοικειοῦν τοῖς δόγμασιν ἐξάγει τὰ ποιήματα τοῦ μύθου καὶ τοῦ προσωπείου, καὶ σπουδὴν περιτίθησιν αὖ τοῖς χρησίμως λεγομένοις· ἔτι δὲ προανοίγει καὶ προκινεῖ τὴν τοῦ νέου ψυχὴν τοῖς ἐν φιλοσοφίᾳ λόγοις. ἔρχεται γὰρ οὐκ ἄγευστος αὐτῶν
E παντάπασιν οὐδ᾽ ἀνήκοος, οὐδ᾽ ἀκρίτως ἀνάπλεως ὧν ἤκουε τῆς μητρὸς ἀεὶ καὶ τίτθης καὶ νὴ Δία τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ παιδαγωγοῦ, τοὺς πλουσίους εὐδαιμονιζόντων καὶ σεβομένων, φριττόντων δὲ τὸν θάνατον καὶ τὸν πόνον, ἄζηλον δὲ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ μηδὲν ἄνευ χρημάτων καὶ δόξης ἀγόντων. οἷς ἀντίφωνα τὰ τῶν φιλοσόφων ἀκούοντας αὐτοὺς τὸ πρῶτον ἔκπληξις ἴσχει καὶ ταραχὴ καὶ θάμβος, οὐ προσιεμένους οὐδ᾽ ὑπομένοντας, ἂν μὴ καθάπερ ἐκ σκότους πολλοῦ μέλλοντες ἥλιον ὁρᾶν ἐθισθῶσιν οἷον ἐν νόθῳ φωτὶ κεκραμένης μύθοις ἀληθείας αὐγὴν ἔχοντι μαλακὴν ἀλύπως διαβλέπειν τὰ τοιαῦτα καὶ μὴ φεύγειν. προακηκοότες γὰρ ἐν τοῖς ποιήμασι καὶ
F προανεγνωκότες

τὸν φύντα θρηνεῖν εἰς ὅσ᾽ ἔρχεται κακά,
τὸν δ᾽ αὖ θανόντα καὶ πόνων πεπαυμένον
χαίροντας εὐφημοῦντας ἐκπέμπειν δόμων

δηλαδή, διαχωρισμένα από την αρετή, είναι άχρηστα και ανώφελα για όποιον τα κατέχει;

Η κατ' αυτό τον τρόπο σύνδεση και το συνταίριασμα των ποιημάτων με τα φιλοσοφικά δόγματα βγάζει τα πρώτα από την περιοχή του μύθου και της υποκριτικής και περιβάλλει επίσης με σοβαρότητα το χρήσιμο περιεχόμενο τους. Επιπλέον ανοίγει και κινεί εκ των προτέρων την ψυχή του νέου για τον φιλοσοφικό λόγο, καθώς πορεύεται προς αυτόν όχι χωρίς καμιά πρόγευση ή πληροφόρηση ούτε όντας, χωρίς ικανότητα διάκρισης, γεμάτος απ' όσα άκουγε από τη μητέρα και από την παραμάνα του και, μα τον Δία, από τον πατέρα και από τον παιδαγωγό του, οι οποίοι καλοτύχιζαν και εκτιμούσαν τους πλούσιους, φοβούνταν τον θάνατο και τους κόπους, και θεωρούσαν τη χωρίς πλούτο αρετή πράγμα ανεπιθύμητο και ασήμαντο. Όταν ακούνε οι νέοι τις θεωρίες των φιλοσόφων ν' αντιλέγουν στα παραπάνω, τους καταλαμβάνει κατ' αρχάς έκπληξη, ταραχή και δέος, καθώς δεν μπορούν να προσεγγίσουν ούτε ν' αποδεχτούν τέτοιες διδασκαλίες, μέχρις ότου, όπως αν επρόκειτο να κοιτάξουν τον ήλιο μετά από παραμονή στο απόλυτο σκοτάδι, συνηθίσουν στη συνδυασμένη με μυθολογήματα αλήθεια, σαν σε ενδιάμεσο φως, που έχει χαμηλή λάμψη, για να μπορούν ν' αντικρίσουν χωρίς δυσκολία πράγματα τέτοιου είδους και να μην απομακρυνθούν από αυτά. Αν δηλαδή έχουν από πριν ακούσει και διαβάσει στα ποιήματα ότι

Εκείνον που γεννιέται να θρηνούμε, που σε τόσα έρχεται δεινά,
κι από την άλλη όποιον πεθαίνει κι από τα βάσανα λυτρώνεται
χαρούμενοι και με κατευόδιο να τον βγάζουμε από το σπίτι[225].

καὶ

ἐπεὶ τί δεῖ βροτοῖσι πλὴν δυεῖν μόνον,
Δήμητρος ἀκτῆς πώματός θ' ὑδρηχόου;

καὶ

37 *ἰὼ τυραννὶ βαρβάρων ἀνδρῶν φίλη*

καὶ

ἡ βροτῶν τ' εὐπραξία
τῶν τἀλάχιστα γίγνεται λυπουμένων

ἧττον ταράττονται καὶ δυσκολαίνουσι παρὰ τοῖς φιλοσόφοις ἀκούοντες ὡς "ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς" καὶ "ὁ τῆς φύσεως πλοῦτος ὥρισται" καὶ "τὸ εὔδαιμον καὶ μακάριον οὐ χρημάτων πλῆθος οὐδὲ πραγμάτων ὄγκος οὐδ' ἀρχαί τινες ἔχουσιν οὐδὲ δυνάμεις, ἀλλ' ἀλυπία καὶ πραότης παθῶν καὶ διάθεσις ψυχῆς τὸ κατὰ φύσιν ὁρίζουσα."

B *Διὸ καὶ τούτων ἕνεκα καὶ τῶν προειρημένων ἁπάντων ἀγαθῆς δεῖ τῷ νέῳ κυβερνήσεως περὶ τὴν ἀνάγνωσιν, ἵνα μὴ προδιαβληθεὶς ἀλλὰ μᾶλλον προπαιδευθεὶς εὐμενὴς καὶ φίλος καὶ οἰκεῖος ὑπὸ ποιητικῆς ἐπὶ φιλοσοφίαν προπέμπηται.*

και

Τι άλλο από τα δύο τούτα μόνο χρειάζονται οι άνθρωποι,
της Δήμητρας τους καρπούς και μια γουλιά νερό;[226]

και

Τυραννίδα, αγαπημένη των βαρβάρων[227]

και

Την ευτυχία στους θνητούς
όσοι λιγότερο λυπούνται κατακτούν[22*]

αναστατώνονται και δυσκολεύονται λιγότερο, όταν ακούνε από τους φιλοσόφους ότι «ο θάνατος είναι έξω από τη δικαιοδοσία μας», ότι «ο σύμφωνος με τη φύση πλούτος έχει όρια» και ότι «η ευδαιμονία και η μακαριότητα δεν βρίσκονται στα πολλά χρήματα, στις υψηλές υποθέσεις, στην εξουσία ή στη δύναμη αλλά στην έλλειψη λύπης, στη γαλήνη και στην κατάσταση της ψυχής που είναι σε αρμονία με τη φύση»[229].

Γι' αυτό, εξαιτίας και των τελευταίων τούτων αλλά και συνολικά των προαναφερθέντων, ο νέος χρειάζεται σωστή καθοδήγηση όσο αφορά τα αναγνώσματα του, ώστε, όχι αρνητικά προκατειλημμένος αλλά περισσότερο προπαιδευμένος, να οδηγηθεί με ευνοϊκή διάθεση, αγάπη και εξοικείωση από την ποίηση στη φιλοσοφία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα πραγματεία *Περι τον άκονειν* είναι, κατά κάποιον τρόπο, συμπληρωματική της προηγούμενης *Πώς δει τον νέον ποιημάτων άκονειν,* το θέμα της οποίας είναι η σωστή παρακολούθηση της ποίησης από τον νεαρό εκπαιδευόμενο. Της παρούσας όμως πραγματείας αντικείμενο είναι ο τρόπος της σωστής παρακολούθησης των φιλοσοφικών διαλέξεων (όπως δηλώνεται και από τον τίτλο *Περί τον άκονειν των φιλοσόφων* που αποδίδεται στο παρόν σύγγραμμα στον κατάλογο του Λαμπρία —βλ. εισαγωγικό κείμενο για τον Πλούταρχο του παρόντος τόμου, σελ. 22, αρ. 102), πράγμα που προσδιορίζει ως αποδέκτες των μηνυμάτων της τους σχετικά μεγαλύτερους εκπαιδευόμενους, οι οποίοι, όπως ο άμεσος παραλήπτης του συγγράμματος Νίκανδρος, εισήλθαν στην ανδρική ηλικία.

Ήδη από την προηγούμενη πραγματεία γνωρίζουμε *ότι·* ο Πλούταρχος θεωρεί σπουδαιότερη παιδεία αυτήν που αποκτάται με τη μελέτη του φιλοσοφικού λόγου. Αναφέρεται λοιπόν στη μεθοδολογία της μιας πλευράς της μελέτης αυτής, δηλαδή της παρακολούθησης των ομιλιών και διαλέξεων τις οποίες έδιναν οι διδάσκοντες φιλόσοφοι.

Η γνωστή οξυδέρκεια των παρατηρήσεων του συγγραφέα και η ικανότητα του να εποπτικεύει τα θεωρητικά διδάγματα με πλήθος εύληπτων παραδειγμάτων, όπου

προέχουν οι προσφιλείς του παρομοιώσεις, απαντούν και στο κείμενο αυτό. Αυτό που τονίζει ιδιαίτερα, και που εμποδίζει από του να εκληφθούν οι προτροπές του ως απλές «τεχνικές» υποδείξεις προς *φιληκόους,* είναι το ότι ο ακροατής έχει προσερχόμενος στην αίθουσα της διάλεξης υποχρεώσεις προπαρασκευής και επιμέλειας ανάλογες με αυτές του ομιλητή. Η τήρηση μάλιστα των υποχρεώσεων αυτών συμπληρώνει το έργο του τελευταίου και οδηγεί στο ζητούμενο. Η συνιστώσα που σχηματίζεται από την ορθή εφαρμογή των συμβουλών και υποδείξεων του στα επί μέρους ζητήματα οδηγεί τον νέο στο να ωφεληθεί, που για τον Πλούταρχο σημαίνει να ωφεληθεί ηθικά, να καταφέρει την αξιοποίηση της κάθε είδους γνώσης ως ηθικού εφοδίου, γεγονός που συντελείται πρωτίστως στο στάδιο της φιλοσοφίας. Γι' αυτό, όπως αναφέρει, *δει... άσκεΐν άμα ττ) μαθησει την ενρεσιν, ίνα μή σοφιστικήν εξιν μηδ' ιστορικην άλλ' ενδιάθετον και φιλόσοφον λαμβάνωμεν* (48ϋ).

Σύντομη αλλά τονισμένη είναι η αναφορά στους διδάσκοντες, στα διαφορετικά διδακτικά και παιδαγωγικά πρότυπα που ενσαρκώνουν και στη διαφορετική απήχηση και επίδραση που έχουν στο κοινό τους. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτό που, κατά τον Πλούταρχο, αξιοποιεί ή ακυρώνει τις δυνατότητες προόδου είναι η ικανότητα του ίδιου του ακροατή-μαθητή να ωφεληθεί από τον διδακτικό λόγο.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΚΟΥΕΙΝ

(37) 1. Τὴν γενομένην μοι σχολὴν περὶ τοῦ ἀκούειν, ὦ
C Νίκανδρε, ἀπέσταλκά σοι γράψας, ὅπως εἰδῇς τοῦ
πείθοντος ὀρθῶς ἀκούειν, ὅτε τῶν προσταττόντων ἀπήλ-
λαξαι τὸ ἀνδρεῖον ἀνειληφὼς ἱμάτιον. ἀναρχία μὲν γάρ,
ἣν ἔνιοι τῶν νέων ἐλευθερίαν ἀπαιδευσίᾳ νομίζουσι,
D χαλεπωτέρους ἐκείνων τῶν ἐν παισὶ διδασκάλων καὶ
παιδαγωγῶν δεσπότας ἐφίστησι τὰς ἐπιθυμίας ὥσπερ
ἐκ δεσμῶν λυθείσας· καὶ καθάπερ Ἡρόδοτός φησιν ἅμα
τῷ χιτῶνι συνεκδύεσθαι τὴν αἰδῶ τὰς γυναῖκας, οὕτως
ἔνιοι τῶν νέων ἅμα τῷ τὸ παιδικὸν ἱμάτιον ἀποθέσθαι
συναποθέμενοι τὸ αἰδεῖσθαι καὶ φοβεῖσθαι καὶ λύσαντες
τὴν κατασχηματίζουσαν αὐτοὺς περιβολὴν εὐθὺς ἐμπί-
πλανται τῆς ἀναγωγίας. σὺ δὲ πολλάκις ἀκηκοὼς ὅτι
ταὐτόν ἐστι τὸ ἕπεσθαι θεῷ καὶ τὸ πείθεσθαι λόγῳ,
νόμιζε τὴν εἰς ἄνδρας ἐκ παίδων ἀγωγὴν οὐκ ἀρχῆς εἶναι
τοῖς εὖ φρονοῦσιν ἀποβολήν, ἀλλὰ μεταβολὴν ἄρχοντος,
E ἀντὶ μισθωτοῦ τινος ἢ ἀργυρωνήτου θεῖον ἡγεμόνα τοῦ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΚΟΥΕΙΝ

1. Την ανάπτυξη που έκανα σχετικά με το ζήτημα της ακρόασης των φιλοσοφικών διαλέξεων την κατέγραψα, Νίκανδρε, και σου την έστειλα, για να μάθεις πώς είναι ο σωστός τρόπος παρακολούθησης του διδακτικού λόγου, τώρα που έπαυσες να είσαι υπό κηδεμονία και περιβλήθηκες το ανδρικό ιμάτιο[1]. Η έλλειψη ελέγχου, δηλαδή, την οποία πολλοί νέοι λόγω της απαιδευσίας τους θεωρούν ελευθερία, κάνει τις επιθυμίες, που είναι σαν να ελευθερώθηκαν πλέον από περιορισμούς, να γίνονται σκληρότεροι αφέντες και από εκείνους τους δασκάλους και παιδαγωγούς της παιδικής ηλικίας. Όπως, άλλωστε, λέει και ο Ηρόδοτος[2], ότι βγάζοντας τον χιτώνα τους οι γυναίκες αποβάλλουν ταυτόχρονα και την αιδώ τους, έτσι και μερικοί νέοι βάζοντας στην άκρη το παιδικό τους ένδυμα παραμερίζουν συνάμα το αίσθημα της ντροπής και τον φόβο, και, καθώς αποβάλλουν την περιβολή που προσδιορίζει την ιδιότητα τους, γίνονται εντελώς ανάγωγοι. Εσύ όμως, που επανειλημμένως άκουσες ότι το ν' ακολουθείς τους θεούς είναι ισοδύναμο με το να πείθεσαι στους ορθούς λόγους, να θεωρείς ότι η μετάβαση από την παιδική στην ανδρική ηλικία δεν σημαίνει για τους υγιώς σκεπτόμενους λήξη του επ' αυτών ελέγχου αλλά αλλαγή ελεγκτή, καθώς στη θέση κάποιου έμμισθου ή πληρωμένου προσώπου[3] λαμβά-

*βίου λαμβάνουσι τὸν λόγον, ᾧ τοὺς ἑπομένους ἄξιόν ἐστι
μόνους ἐλευθέρους νομίζειν. μόνοι γὰρ ἃ δεῖ βούλεσθαι
μαθόντες, ὡς βούλονται ζῶσι· ταῖς δ' ἀπαιδεύτοις καὶ
παραλόγοις ὁρμαῖς καὶ πράξεσιν ἀγεννές ἔνεστί τι καὶ
μικρὸν ἐν πολλῷ τῷ μετανοοῦντι τὸ ἑκούσιον.*

*2. Ἐπεὶ δ' ὥσπερ τῶν ἐγγραφομένων εἰς τὰς πολιτείας
F οἱ μὲν ἀλλοδαποὶ καὶ ξένοι κομιδῇ πολλὰ μέμφονται καὶ
δυσκολαίνουσι τῶν γιγνομένων, οἱ δ' ἐκ μετοίκων
σύντροφοι καὶ συνήθεις τῶν νόμων ὄντες οὐ χαλεπῶς
προσδέχονται τὰ ἐπιβάλλοντα καὶ στέργουσιν, οὕτω σε
δεῖ πολὺν χρόνον ἐν φιλοσοφίᾳ παρατρεφόμενον καὶ πᾶν
μάθημα καὶ ἄκουσμα παιδικὸν ἀπ' ἀρχῆς ἐθισθέντα
προσφέρεσθαι λόγῳ φιλοσόφῳ μεμιγμένον, εὐμενῆ καὶ
οἰκεῖον ἥκειν εἰς φιλοσοφίαν, ἣ μόνη τὸν ἀνδρεῖον καὶ
τέλειον ὡς ἀληθῶς ἐκ λόγου τοῖς νέοις περιτίθησι
κόσμον.*

*Οὐκ ἂν ἀηδῶς δ' οἶμαί σε προακοῦσαι περὶ τῆς
38 ἀκουστικῆς αἰσθήσεως, ἣν ὁ Θεόφραστος παθητικωτά-
την εἶναί φησι πασῶν. οὔτε γὰρ ὁρατὸν οὐδὲν οὔτε
γευστὸν οὔθ' ἁπτὸν ἐκστάσεις ἐπιφέρει καὶ ταραχὰς
καὶ πτοίας τηλικαύτας ἡλίκαι καταλαμβάνουσι τὴν
ψυχὴν κτύπων τινῶν καὶ πατάγων καὶ ἤχων τῇ ἀκοῇ
προσπεσόντων. ἔστι δὲ λογικωτέρα μᾶλλον ἢ παθητικω-
τέρα. τῇ μὲν γὰρ κακίᾳ πολλὰ χωρία καὶ μέρη τοῦ
σώματος παρέχει δι' αὐτῶν ἐνδῦσαν ἅψασθαι τῆς ψυ-*

νουν ως θεϊκό οδηγητή της ζωής τους τον λόγο· ελεύθεροι αξίζει να θεωρούνται μόνο όσοι ακολουθούν τον λόγο αυτό, γιατί είναι οι μόνοι που ζουν όπως θέλουν, αφού μαθαίνουν να θέλουν αυτό που πρέπει. Οι αντίθετες, όμως, προς τον λόγο και στερημένες από παιδεία επιθυμίες και πράξεις εμπεριέχουν κάποιο στοιχείο βάναυσο, και αλλάζοντας τη σκέψη κάποιου συχνά περιορίζουν την ελεύθερη προαίρεση του.

2. Από αυτούς που πολιτογραφούνται σε κάποια πόλη όσοι προέρχονται από άλλα μέρη και είναι τελείως ξένοι καταλογίζουν λάθη σε πολλά απ' όσα συμβαίνουν και δυσκολεύονται με αυτά, ενώ όσοι προέρχονται από τους μετοίκους[4], αναθρεμμένοι καθώς είναι με τους νόμους και εξοικειωμένοι μαζί τους, δέχονται χωρίς δυσκολία τις επιταγές τους και τις ασπάζονται. Με τον ίδιο τρόπο κι εσύ, που για πολύ καιρό ανατράφηκες κοντά στη φιλοσοφία και είσαι εξ αρχής συνηθισμένος να δέχεσαι κάθε παιδικό μάθημα και δίδαγμα συνδυασμένο με τον φιλοσοφικό λόγο, πρέπει να κατευθυνθείς ευνοϊκά προδιατεθειμένος και εξοικειωμένος στη φιλοσοφία, που μόνη αυτή προσφέρει στον νέο άνθρωπο τον ανδρικό και στ' αλήθεια τέλειο στολισμό που προέρχεται από τον λόγο.

Πιστεύω πως δεν θα έβρισκες άσχημο να πληροφορηθείς πρώτα σχετικά με την αίσθηση της ακοής, για την οποία ο Θεόφραστος[5] είπε ότι είναι η πιο ευαίσθητη απ' όλες. Κανένα άλλωστε από αυτά που γίνονται αντιληπτά με την όραση, με τη γεύση ή με την αφή δεν δημιουργεί εντυπώσεις, αναταραχές και διεγέρσεις τέτοιες που καταλαμβάνουν την ψυχή, όταν εμπέσει στην ακοή μας κάποιος χτύπος, πάταγος ή ήχος. Είναι όμως περισσότερο λογική παρά ευαίσθητη αίσθηση. Και τούτο γιατί, ενώ πολλά σημεία και μέρη του σώματος επιτρέπουν στην κακία να περάσει εισδύοντας μέσω αυτών, η αρετή συνδέεται μόνο

B χῆς, τῇ δ' ἀρετῇ μία λαβὴ τὰ ὦτα τῶν νέων ἐστίν, ἂν ᾖ καθαρὰ καὶ ἄθρυπτα κολακείᾳ καὶ λόγοις ἄθικτα φαύλοις ἀπ' ἀρχῆς φυλάττηται. διὸ καὶ Ξενοκράτης τοῖς παισὶ μᾶλλον ἢ τοῖς ἀθληταῖς ἐκέλευε περιάπτειν ἀμφωτίδας, ὡς ἐκείνων μὲν τὰ ὦτα ταῖς πληγαῖς, τούτων δὲ τοῖς λόγοις τὰ ἤθη διαστρεφομένων, οὐκ ἀνηκοΐαν οὐδὲ κωφότητα προμνώμενος, ἀλλὰ τῶν λόγων τοὺς φαύλους φυλάττεσθαι παραινῶν, πρὶν ἑτέρους χρηστούς, ὥσπερ φύλακας ἐντραφέντας ὑπὸ φιλοσοφίας τῷ ἤθει, τὴν μάλιστα κινουμένην αὐτοῦ καὶ ἀναπειθομένην χώραν κατασχεῖν. καὶ Βίας ὁ παλαιὸς Ἀμάσιδι, κελευσθεὶς τὸ χρηστότατον ὁμοῦ καὶ φαυλότατον ἐκπέμψαι κρέας τοῦ ἱερείου, τὴν γλῶτταν ἐξελὼν ἀπέπεμψεν, ὡς καὶ βλάβας καὶ ὠφελείας τοῦ λέγειν ἔχοντος μεγίστας. οἵ τε πολλοὶ
C τὰ μικρὰ παιδία καταφιλοῦντες αὐτοί τε τῶν ὤτων ἅπτονται κἀκεῖνα τοῦτο ποιεῖν κελεύουσιν, αἰνιττόμενοι μετὰ παιδιᾶς ὅτι δεῖ φιλεῖν μάλιστα τοὺς διὰ τῶν ὤτων ὠφελοῦντας. ἐπεὶ ὅτι γε πάσης ἀκροάσεως ἀπειργόμενος ὁ νέος καὶ λόγου μηδενὸς γευόμενος οὐ μόνον ἄκαρπος ὅλως καὶ ἀβλαστὴς διαμένει πρὸς ἀρετήν, ἀλλὰ καὶ διαστρέφοιτ' ἂν πρὸς κακίαν, ὥσπερ ἐκ χώρας ἀκινήτου καὶ ἀργῆς ἄγρια πολλὰ τῆς ψυχῆς ἀναδιδούς, δῆλόν ἐστι.
D τὰς γὰρ ἐφ' ἡδονὴν ὁρμὰς καὶ πρὸς πόνον ὑποψίας (οὐ θυραίους οὐδ' ὑπὸ λόγων ἐπεισάκτους, ἀλλ' ὥσπερ αὐτόχθονας οὔσας μυρίων παθῶν καὶ νοσημάτων πηγάς) ἂν ἐᾷ τις ἀφέτους ᾗ πεφύκασι χωρεῖν καὶ μὴ λόγοις

με την ακοή των νέων, αν δεν έχει μολυνθεί και εκθηλυνθεί από την κολακεία κι αν έχει φυλαχτεί εξ αρχής άθικτη από λόγους φαύλους. Για τούτο ήταν που και ο Ξενοκράτης συνιστούσε να βάζουμε στα παιδιά μάλλον παρά στους αθλητές αμφωτίδες[6], με τη σκέψη πως τα αυτιά των αθλητών παραμορφώνονται από τα χτυπήματα, ενώ των παιδιών διαστρέφεται ο χαρακτήρας από τους λόγους που ακούνε. Δεν ενδιαφερόταν τόσο για τη βαρυκοΐα ή την κωφότητα, αλλά συμβούλευε για την προφύλαξη από τους άσχημους λόγους, μέχρι τη στιγμή οπότε άλλοι λόγοι, σαν φύλακες με χαρακτήρα διαμορφωμένο από τη φιλοσοφία, θέσουν υπό την εποπτεία τους αυτή την κατ' εξοχήν κινητική και ευμετάβλητη περιοχή του ανθρώπου. Ο αρχαίος Βίας, όταν του έδωσαν εντολή να στείλει στον Άμασι το καλύτερο και συνάμα χειρότερο κομμάτι από το σφάγιο της θυσίας, έκοψε τη γλώσσα και την έστειλε, θεωρώντας ότι η ομιλία μπορεί και να βλάψει και να ωφελήσει τα μέγιστα. Οι περισσότεροι άνθρωποι, όταν φιλούν τα παιδιά, όχι μόνο τ' ακουμπούν στα αυτιά, αλλά λένε και σε κείνα να κάνουν το ίδιο, υπαινισσόμενοι με παιγνιώδη τρόπο ότι πρέπει πιο πολύ ν' αγαπούν όσους προσφέρουν όφελος μέσω των αυτιών. Είναι άλλωστε προφανές ότι, αν ο νέος εμποδιστεί απ' οποιοδήποτε ακρόαμα και δεν γνωρίσει καθόλου τους λόγους, μένει όχι μόνο άκαρπος και υπανάπτυκτος ως προς την αρετή αλλά θα ήταν επιπλέον δυνατό να διαστραφεί προς την κακία, και από την ψυχή του, σαν από εγκαταλειμμένο και ακαλλιέργητο χωράφι, θα έβγαιναν πολλά άγρια παράσιτα. Αν δηλαδή η ισχυρή κλίση προς τις ηδονές και η καχυποψία προς τους κόπους (που δεν δημιουργούνται από εξωτερικές αιτίες ούτε από εξωτερικά λόγια, αλλά που μοιάζουν να είναι εγγενείς πηγές αμέτρητων παθών και νοσημάτων) αφεθούν να συνεχίζουν ανεμπόδιστα τη φυσική τους πορεία και αν δεν

χρηστοῖς ἀφαιρῶν ἢ παρατρέπων καταρτύῃ τὴν φύσιν, οὐκ ἔστιν ὃ τῶν θηρίων οὐκ ἂν ἡμερώτερον ἀνθρώπου φανείη.

3. Διὸ δὴ μεγάλην μὲν ὠφέλειαν οὐκ ἐλάττω δὲ κίνδυνον τοῖς νέοις τοῦ ἀκούειν ἔχοντος, οἶμαι καλῶς ἔχειν καὶ πρὸς αὑτὸν ἀεὶ καὶ πρὸς ἕτερον διαλέγεσθαι
E περὶ τοῦ ἀκούειν. ἐπεὶ καὶ τούτῳ κακῶς τοὺς πλείστους χρωμένους ὁρῶμεν, οἳ λέγειν ἀσκοῦσι πρὶν ἀκούειν ἐθισθῆναι· καὶ λόγων μὲν οἴονται μάθησιν εἶναι καὶ μελέτην, ἀκροάσει δὲ καὶ τοὺς ὁπωσοῦν χρωμένους ὠφελεῖσθαι. καίτοι τοῖς μὲν σφαιρίζουσιν ἅμα τοῦ βαλεῖν καὶ τοῦ λαβεῖν τὴν σφαῖραν ἡ μάθησις· ἐν δὲ τῇ τοῦ λόγου χρείᾳ τὸ δέξασθαι καλῶς τοῦ προέσθαι πρότερόν ἐστιν, ὥσπερ τοῦ τεκεῖν τὸ συλλαβεῖν καὶ κατασχεῖν τι τῶν γονίμων. ταῖς μὲν οὖν ὄρνισι τὰς ὑπηνεμίους λοχείας καὶ ὠδῖνας ἀτελῶν τινων καὶ ἀψύχων ὑπολειμμάτων ὀχείας λέγουσιν εἶναι· τῶν δ' ἀκούειν μὴ δυναμένων
F νέων μηδ' ὠφελεῖσθαι δι' ἀκοῆς ἐθισθέντων ὑπηνέμιος ὄντως ὁ λόγος ἐκπίπτων

ἀκλειὴς ἀίδηλος ὑπαὶ νεφέεσσι κεδάσθη.

τὰ μὲν γὰρ ἀγγεῖα πρὸς τὴν ὑποδοχὴν τῶν ἐγχεομένων ἐπικλίνουσι καὶ συνεπιστρέφουσιν, ἵν' ἔγχυσις ἀληθῶς, μὴ ἔκχυσις γένηται, αὑτοὺς δὲ τῷ λέγοντι παρέχειν καὶ συναρμόττειν τῇ προσοχῇ τὴν ἀκρόασιν, ὡς μηδὲν ἐκφύγῃ τῶν χρησίμως λεγομένων, οὐ μανθάνουσιν,

αποβληθούν ή δεν εκτραπούν από τη διαδρομή τους, ώστε να επανορθωθεί η φύση του ανθρώπου, δεν υπάρχει, θηρίο που δεν θα φαινόταν πιο ήμερο από τον άνθρωπο.

3. Για τούτο, λοιπόν, καθώς η παρακολούθηση των φιλοσοφικών διαλέξεων είναι πολύ επωφελής αλλά και εξ ίσου επικίνδυνη για τους νέους, νομίζω πως καλό είναι να κάνει κάποιος διαρκώς ανάλυση του ζητήματος και προς τον ίδιο και προς κάποιον άλλον. Και τούτο γιατί βλέπουμε πως γίνεται κακή χρήση του πράγματος αυτού από τους περισσότερους, οι οποίοι ασκούνται στο να ομιλούν προτού εξοικειωθούν με το ν' ακούνε. Θεωρούν μάλιστα πως για την ομιλία υπάρχει διδασκαλία και άσκηση, ενώ όσο αφορά την ακρόαση το όφελος θα προκύψει όπως κι αν γίνει αυτή. Πράγματι, για κείνους που παίζουν με τη σφαίρα[7] το να τη ρίχνουν και το να την πιάνουν μαθαίνεται ταυτόχρονα· όσο αφορά, όμως, τη χρήση του λόγου προηγείται το να τον δέχεσαι σωστά από το να τον εξωτερικεύεις, όπως η σύλληψη και η γονιμοποίηση προηγούνται του τοκετού. Λένε πως, όταν τα πουλιά κάνουν αγονιμοποίητα αυγά, είναι αποτέλεσμα ατελών και άγονων υπολειμμάτων του ζευγαρώματος[8]· αν λοιπόν οι νέοι δεν έχουν τη δυνατότητα ν' ακούνε ούτε είναι συνηθισμένοι ν' αποκομίζουν όφελος από την ακρόαση, τότε ο λόγος τους είναι πραγματικά άκαρπος και

άδοξος, ασήμαντος, κάτω απ' τα σύννεφα σκορπίζεται[9].

Παρ' ότι δηλαδή μπορούν να δίνουν κλίση και να στρέφουν τα αγγεία κατάλληλα για να δεχτούν όποιο υγρό εγχέεται σ' αυτά, για να συμβεί στ' αλήθεια έγχυση και όχι έκχυση, ποτέ δεν μαθαίνουν να στρέφονται προς τον ομιλητή και να δίνουν προσοχή στην ομιλία του, για να μην τους διαφύγει τίποτα ωφέλιμο που θα ειπωθεί· αντίθετα, πράγμα που

ἀλλ' ὃ πάντων καταγελαστότατόν ἐστιν, ἂν μέν τινι προστύχωσι διηγουμένῳ δεῖπνον ἢ πομπὴν ἢ ὄνειρον ἢ λοιδορίαν γεγενημένην αὐτῷ πρὸς ἄλλον, ἀκροῶνται σιωπῇ καὶ προσλιπαροῦσιν· ἂν δέ τις αὐτοὺς ἐπισπασάμενος διδάσκῃ τι τῶν χρησίμων ἢ παραινῇ τῶν δεόντων ἢ νουθετῇ πλημμελοῦντας ἢ καταπραΰνῃ χαλεπαίνοντας, οὐχ ὑπομένουσιν, ἀλλ' ἂν μὲν δύνωνται, περιγενέσθαι φιλοτιμούμενοι διαμάχονται πρὸς τὸν λόγον· εἰ δὲ μή, φεύγοντες ἀπίασι πρὸς ἑτέρους λόγους καὶ φλυάρους, ὡς ἀγγεῖα φαῦλα καὶ σαθρὰ τὰ ὦτα πάντων μᾶλλον ἢ τῶν ἀναγκαίων ἐμπιπλάντες. τοὺς μὲν οὖν ἵππους οἱ καλῶς
B τρέφοντες εὐστόμους τῷ χαλινῷ, τοὺς δὲ παῖδας εὐηκόους τῷ λόγῳ παρέχουσι, πολλὰ μὲν ἀκούειν μὴ πολλὰ δὲ λέγειν διδασκομένους. καὶ γὰρ τὸν Ἐπαμεινώνδαν ὁ Σπίνθαρος ἐπαινῶν ἔφη μήτε πλείονα γιγνώσκοντι μήτ' ἐλάττονα φθεγγομένῳ ῥᾳδίως ἐντυχεῖν ἑτέρῳ. καὶ τὴν φύσιν ἡμῶν ἑκάστῳ λέγουσι δύο μὲν ὦτα δοῦναι, μίαν δὲ γλῶτταν, ὡς ἐλάττονα λέγειν ἢ ἀκούειν ὀφείλοντι.

4. Πανταχοῦ μὲν οὖν τῷ νέῳ κόσμος ἀσφαλής ἐστιν ἡ σιωπή, μάλιστα δ' ὅταν ἀκούων ἑτέρου μὴ συνταράττη-
C ται μηδ' ἐξυλακτῇ πρὸς ἕκαστον, ἀλλὰ κἂν ὁ λόγος ᾖ μὴ λίαν ἀρεστός, ἀνέχηται καὶ περιμένῃ παύσασθαι τὸν διαλεγόμενον, καὶ παυσαμένου μὴ εὐθέως ἐπιβάλλῃ τὴν ἀντίρρησιν, ἀλλ' ὡς Αἰσχίνης φησί, διαλείπῃ χρόνον, εἴτε προσθεῖναί τι βούλοιτο τοῖς λελεγμένοις ὁ εἰρηκώς, εἴτε μεταθέσθαι καὶ ἀφελεῖν. οἱ δ' εὐθὺς ἀντικόπτοντες, οὔτ' ἀκούοντες οὔτ' ἀκουόμενοι λέγοντες δὲ πρὸς λέγοντας,

είναι και το πιο γελοίο, αν τύχει να συναντήσουν κάποιον που διηγείται για δείπνο, για πομπή για όνειρο ή για λογομαχία που είχε με κάποιον άλλο, τον ακούνε σιωπηλοί και τον παρακαλούν να συνεχίσει· αν όμως κάποιος τους πάρει και προσπαθεί να τους διδάσκει κάτι ωφέλιμο ή να τους παρακινεί προς το σωστό ή να τους συμβουλεύει για κάποιο φταίξιμο τους ή να τους καταπραΰνει την οργή τους, δεν αντέχουν, αλλά, αν μπορούν, προσπαθούν να υπερισχύσουν και αντιδρούν στα λεγόμενα του, ενώ, σε αντίθετη περίπτωση, φεύγουν και ψάχνουν γι' άλλους λόγους και για ανοησίες, γεμίζοντας τ' αυτιά τους, σαν να είναι αγγεία τιποτένια και τσακισμένα, με οτιδήποτε άλλο παρά με αυτό που χρειάζονται. Όπως οι σωστοί ιπποδαμαστές μάς δίνουν τα άλογα με καλό στόμα, με το να χρησιμοποιούν το χαλινάρι, έτσι και οι σωστοί δάσκαλοι μας δίνουν τους νέους υπάκουους με το να χρησιμοποιούν τον λόγο, διδάσκοντας τους ν' ακούνε πολλά, αλλά να μη λένε πολλά. Πράγματι, ο Σπάνθαρος, επαινώντας τον Επαμεινώνδα, είπε πως δεν είναι εύκολο να βρει άλλον που ήξερε τόσα πολλά και μιλούσε τόσο λίγο[10]. Λέγεται, άλλωστε, πως η φύση έδωσε στον καθένα μας δύο αυτιά και μία γλώσσα, γιατί οφείλει να μιλάει λιγότερο απ' ό,τι ακούει.

4. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, για τον νέο είναι ασφαλής στολισμός η σιωπή, προπάντων όταν ακούει κάποιον άλλο και δεν ταράζεται ούτε αντιδρά σε κάθε του κουβέντα, αλλά, ακόμα κι αν ο λόγος δεν του είναι ιδιαίτερα αρεστός, δείχνει υπομονή και περιμένει να τελειώσει ο συνομιλητής του, ενώ, όταν ο τελευταίος σταματήσει, δεν προβάλλει αμέσως την αντίρρηση του αλλά, όπως λέει ο Αισχίνης[11], αφήνει να μεσολαβήσει κάποιο διάστημα, για το ενδεχόμενο που ο προηγούμενος ομιλητής είτε θέλει να προσθέσει κάτι είτε να αλλάξει ή ν' ανακαλέσει. Όσοι όμως αντιδρούν αμέσως, μιλώντας, ενόσω μιλούν οι άλλοι, χωρίς ν' ακούνε

ἀσχημονοῦσιν· ὁ δ᾽ ἐγκρατῶς καὶ μετ᾽ αἰδοῦς ἀκούειν ἐθισθεὶς τὸν μὲν ὠφέλιμον λόγον ἐδέξατο καὶ κατέσχε,
D *τὸν δ᾽ ἄχρηστον ἢ ψευδῆ μᾶλλον διεῖδε καὶ κατεφώρασε, φιλαλήθης φανείς, οὐ φιλόνεικος οὐδὲ προπετὴς καὶ δύσερις. ὅθεν οὐ κακῶς ἔνιοι λέγουσιν ὅτι δεῖ τῶν νέων μᾶλλον ἐκπνευματοῦν τὸ οἴημα καὶ τὸν τῦφον ἢ τῶν ἀσκῶν τὸν ἀέρα τοὺς ἐγχέαι τι βουλομένους χρήσιμον· εἰ δὲ μή, γέμοντες ὄγκου καὶ φυσήματος οὐ προσδέχονται.*

5. *Φθόνος τοίνυν μετὰ βασκανίας καὶ δυσμενείας οὐδενὶ μὲν ἔργῳ παρὼν ἀγαθόν, ἀλλὰ πᾶσιν ἐμπόδιος τοῖς καλοῖς, κάκιστος δ᾽ ἀκροωμένῳ πάρεδρος καὶ σύμβουλος, ἀνιαρὰ καὶ ἀηδῆ καὶ δυσπρόσδεκτα ποιῶν τὰ ὠφέλιμα διὰ τὸ πᾶσι μᾶλλον ἥδεσθαι τοὺς φθονοῦντας*
E *ἢ τοῖς εὖ λεγομένοις. καίτοι πλοῦτος μὲν ὅντινα δάκνει καὶ δόξα καὶ κάλλος, ἑτέροις ὑπάρχοντα, φθονερός ἐστι μόνον· ἄχθεται γὰρ ἄλλων εὐτυχούντων· ὁ δὲ λόγῳ καλῶς λεγομένῳ δυσχεραίνων ὑπὸ τῶν ἰδίων ἀγαθῶν ἀνιᾶται. ὡς γὰρ τὸ φῶς τῶν βλεπόντων, καὶ ὁ λόγος τῶν ἀκουόντων ἀγαθόν ἐστιν, ἂν βούλωνται δέχεσθαι.*

Τὸν μὲν οὖν ἐφ᾽ ἑτέροις φθόνον ἄλλαι τινὲς ἀπαίδευτοι καὶ κακαὶ διαθέσεις ἐμποιοῦσιν, ὁ δὲ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐκ φιλοδοξίας ἀκαίρου καὶ φιλοτιμίας ἀδίκου γεννώμενος οὐδὲ προσέχειν ἐᾷ τοῖς λεγομένοις τὸν οὕτω
F *διακείμενον, ἀλλὰ θορυβεῖ καὶ περισπᾷ τὴν διάνοιαν, ἅμα μὲν τὴν ἑαυτῆς ἕξιν ἐπισκοποῦσαν εἰ λείπεται τῆς τοῦ*

ή ν' ακούγονται, διαπράττουν ασχημία. Αλλά όποιος έχει συνηθίσει ν' ακούει με συγκράτηση και σεβασμό λαμβάνει και κατακτά τον ωφέλιμο λόγο, ενώ κατανοεί και συλλαμβάνει πιο εύκολα τον ανωφελή ή ψευδή, παρουσιάζοντας τον εαυτό του φιλαλήθη και όχι εριστικό ή προπετή και φίλερι. Έχουν δίκιο, συνεπώς, μερικοί που λένε πως είναι περισσότερο απαραίτητο να ξεφουσκώσει κάποιος την οίηση και τη ματαιοδοξία των νέων παρά τον αέρα των ασκιών, αν θέλει να τους γεμίσει με κάτι χρήσιμο˙ αλλιώς, παραγεμισμένοι και φουσκωμένοι, δεν είναι δυνατό να το δεχτούν.

5. Όταν υπάρχει ωστόσο φθόνος συνοδευόμενος από κακοπροαίρετη διάθεση και εχθρότητα, δεν είναι πλεονέκτημα για κανένα έργο, αλλά στέκεται εμπόδιο για καθένα σωστό και είναι ο χειρότερος παραστάτης και σύμβουλος για κείνον που ακούει κάποια φιλοσοφική διάλεξη, μεταβάλλοντας τα ωφέλιμα σε ανιαρά, απεχθή και αφόρητα, καθώς στους φθονερούς αρέσει οτιδήποτε άλλο εκτός από τα σωστά λόγια. Όποιος στενοχωρέται για τον πλούτο ή τη δόξα ή την ομορφιά κάποιου άλλου είναι απλώς φθονερός, γιατί λυπάται με την ευτυχία των άλλων όποιος, όμως, στενοχωρέται με τον σωστό λόγο λυπάται γι' αυτό που είναι καλό για τον ίδιο. Ο λόγος, άλλωστε, είναι για κείνους που ακούνε αγαθό, όπως είναι το φως για κείνους που βλέπουν, εφόσον έχουν τη θέληση να τον δεχτούν.

Ο φθόνος σχετικά με τα άλλα ζητήματα δημιουργείται στον άνθρωπο από διάφορες καταστάσεις που οφείλονται στην απαιδευσία και στην κακία του, ενώ ο φθόνος εναντίον όσων μιλούν, αποτέλεσμα άκαιρης φιλοδοξίας και αθέμιτης επιδίωξης της φήμης, δεν επιτρέπει σε όποιον βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση ούτε καν να δώσει προσοχή σε ό,τι λέγεται, αλλά αναστατώνει και περισπά τη διάνοια του˙ αυτή εξετάζει την κατάσταση της, αν υστερεί από εκείνην

λέγοντος, ἅμα δὲ τοὺς ἄλλους ἐπιβλέπουσαν εἰ ἄγανται καὶ θαυμάζουσιν, ἐκπληττομένην τε ὑπὸ τῶν ἐπαίνων καὶ ἀγριαίνουσαν πρὸς τοὺς παρόντας ἂν ἀποδέχωνται τὸν λέγοντα, τῶν δὲ λόγων τοὺς μὲν εἰρημένους ἐῶσαν καὶ προϊεμένην, ὅτι λυποῦσι μνημονευόμενοι, πρὸς δὲ τοὺς λείποντας ταραττομένην καὶ τρέμουσαν μὴ τῶν εἰρημένων βελτίονες γένωνται, σπεύδουσαν δὲ τάχιστα παύσασθαι τοὺς λέγοντας ὅταν κάλλιστα λέγωσι, λυθείσης δὲ τῆς ἀκροάσεως πρὸς οὐδενὶ τῶν εἰρημένων οὖσαν ἀλλὰ τὰς φωνὰς καὶ διαθέσεις τῶν παρόντων ἐπιψηφίζουσαν, καὶ τοὺς μὲν ἐπαινοῦντας ὥσπερ ἐμμανῆ φεύγουσαν καὶ ἀποπηδῶσαν, προστρέχουσαν δὲ καὶ συναγελαζομένην τοῖς ψέγουσι τὰ εἰρημένα καὶ διαστρέφουσιν· ἂν δὲ μηδὲν ᾖ διαστρέψαι, παραβάλλουσαν ἑτέρους τινὰς ὡς ἄμεινον εἰρηκότας εἰς ταὐτὸ καὶ δυνατώτερον, ἕως διαφθείρασα καὶ λυμηναμένη τὴν ἀκρόασιν ἀχρεῖον ἑαυτῇ καὶ ἀνόνητον ἀπεργάσηται.

B 6. Διὸ δεῖ τῇ φιληκοΐᾳ πρὸς τὴν φιλοδοξίαν σπεισάμενον ἀκροᾶσθαι τοῦ λέγοντος ἵλεων καὶ πρᾶον, ὥσπερ ἐφ᾽ ἑστίασιν ἱερὰν καὶ θυσίας ἀπαρχὴν παρειλημμένον, ἐπαινοῦντα μὲν ἐν οἷς ἐπιτυγχάνει τὴν δύναμιν, ἀγαπῶντα δὲ τὴν προθυμίαν αὐτὴν τοῦ φέροντος εἰς μέσον ἃ γιγνώσκει καὶ πείθοντος ἑτέρους δι᾽ ὧν αὐτὸς πέπεισται. τοῖς μὲν οὖν κατορθουμένοις ἐπιλογιστέον ὡς οὐκ ἀπὸ τύχης οὐδ᾽ αὐτομάτως ἀλλ᾽ ἐπιμελείᾳ καὶ πόνῳ καὶ

του ομιλητή, και. την ίδια στιγμή παρατηρεί τους άλλους, αν είναι ευχαριστημένοι ή εκδηλώνουν θαυμασμό, και παράλληλα θαμπώνεται από τους επαίνους και οργίζεται με τους άλλους παρευρισκόμενους ακροατές, σε περίπτωση που αποδέχονται τον ομιλητή˙ όσο για τα λόγια του τελευταίου, αφήνει και εγκαταλείπει όσα ειπώθηκαν, αφού η ενθύμηση τους τη γεμίζει λύπη, ενώ για όσα απομένουν να ειπωθούν ταράζεται και τρομάζει, μήπως αποδειχτούν καλύτερα από τα προηγούμενα. Έτσι επείγεται να σταματήσουν αμέσως οι ομιλητές, όταν λένε τα πιο ωραία πράγματα, ενώ, όταν η διάλεξη τελειώσει, δεν στέκεται σε τίποτε απ' όσα ειπώθηκαν, αλλά καταμετρά τα σχόλια και τη διάθεση των ακροατών, σαν να πρόκειται για ψήφους˙ από εκείνους λοιπόν που επαινούν τον ομιλητή φεύγει και απομακρύνεται, σαν μανιασμένη, ενώ πλησιάζει με βιασύνη και συναγελάζεται με κείνους που επικρίνουν και διαστρέφουν την ομιλία. Αν όμως είναι αδύνατο να διαστρέψουν κάτι, κάνει συγκρίσεις με κείνους, οι οποίοι θα μπορούσαν τάχα να είχαν μιλήσει καλύτερα και με περισσότερη δύναμη για το ίδιο ζήτημα, ώσπου, υπονομεύοντας και συκοφαντώντας την ομιλία, καταφέρει να κάνει την όλη υπόθεση πράγμα άχρηστο και ανώφελο και για την ίδια.

6. Για τούτο πρέπει κάποιος, αφού φέρει σε συμφωνία την αγάπη του για την ακρόαση με την αγάπη του για τη δό?α, ν' ακούει τους ομιλητές με ευμένεια και πραότητα, σαν να βρίσκεται σε ιερή εστίαση και να έλαβε τις απαρχές της θυσίας, επαινώντας την ικανότητα του ομιλητή στα ζητήματα όπου μίλησε επιτυχώς ή εκτιμώντας τουλάχιστον την προθυμία που έδειξε ο ομιλητής να εκθέσει ενώπιον όλων τις γνώσεις του και και να προσπαθήσει να πείσει τους άλλους με τους λόγους, από τους οποίους πείστηκε και ο ίδιος. Όσα πέτυχε ο ομιλητής πρέπει να θεωρήσουμε πως δεν ήταν προϊόν τύχης ή σύμπτωσης,

μαθήσει κατορθοῦνται, καὶ μιμητέον γε ταῦτα θαυμάζοντάς γε δὴ καὶ ζηλοῦντας· τοῖς δ' ἁμαρτανομένοις ἐφιστάναι χρὴ τὴν διάνοιαν, ὑφ' ὧν αἰτιῶν καὶ ὅθεν ἡ
C παρατροπὴ γέγονεν. ὡς γὰρ ὁ Ξενοφῶν φησι τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ ἀπὸ τῶν φίλων ὀνίνασθαι καὶ ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν, οὕτω τοὺς ἐγρηγορότας καὶ προσέχοντας οὐ μόνον κατορθοῦντες ἀλλὰ καὶ διαμαρτάνοντες ὠφελοῦσιν οἱ λέγοντες· καὶ γὰρ διανοήματος εὐτέλεια καὶ ῥήματος κενότης καὶ σχῆμα φορτικὸν καὶ πτόησις μετὰ χαρᾶς ἀπειροκάλου πρὸς ἔπαινον καὶ ὅσα τοιαῦτα μᾶλλον ἀκροωμένοις ἐφ' ἑτέρων ἢ λέγουσιν ἐφ' ἑαυτῶν καταφαίνεται. διὸ δεῖ μεταφέρειν τὴν εὔθυναν ἐφ' ἑαυτοὺς ἀπὸ τοῦ λέγοντος, ἀνασκοποῦντας εἴ τι τοιοῦτο λανθάνομεν
D ἁμαρτάνοντες. ῥᾷστον γάρ ἐστι τῶν ὄντων τὸ μέμψασθαι τὸν πλησίον, ἀχρήστως τε καὶ κενῶς γιγνόμενον, ἂν μὴ πρός τινα διόρθωσιν ἢ φυλακὴν ἀναφέρηται τῶν ὁμοίων. καὶ τὸ τοῦ Πλάτωνος οὐκ ὀκνητέον ἀεὶ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ τῶν ἁμαρτανόντων ἀναφθέγγεσθαι, "μή που ἄρ' ἐγὼ τοιοῦτος;" ὡς γὰρ ἐν τοῖς ὄμμασι τῶν πλησίον ἐλλάμποντα τὰ ἑαυτῶν ὁρῶμεν, οὕτως ἐπὶ τῶν λόγων δεῖ τοὺς ἑαυτῶν ἐνεικονίζεσθαι τοῖς ἑτέρων, ἵνα μήτ' ἄγαν θρασέως καταφρονῶμεν ἄλλων, αὐτοῖς τε προσέχωμεν ἐν τῷ
E λέγειν ἐπιμελέστερον. χρήσιμον δὲ πρὸς τοῦτο καὶ τὸ τῆς παραβολῆς, ὅταν γενόμενοι καθ' αὐτοὺς ἀπὸ τῆς ἀκροάσεως καὶ λαβόντες τι τῶν μὴ καλῶς ἢ μὴ ἱκανῶς

αλλά πως κατορθώθηκαν με επιμέλεια, κόπο και μελέτη, και πρέπει βέβαια να τα μιμούμαστε, γινόμενοι θαυμαστές και ζηλωτές τους. Όσο για τα σφάλματα του, πρέπει να στρέψουμε σ' αυτά την προσοχή μας, αναζητώντας τις αιτίες και τους λόγους απ' όπου προήλθε το λάθος. Όπως άλλωστε λέει ο Ξενοφών, ότι οι γνώστες της καλής διαχείρισης του σπιτιού αντλούν οφέλη και από τους φίλους τους και από τους εχθρούς τους[12], έτσι και οι ομιλητές ωφελούν εκείνους που βρίσκονται σε εγρήγορση και δίνουν προσοχή, όχι μόνο όταν μιλούν σωστά αλλά και όταν κάνουν λάθος. Τις ρηχές σκέψεις, άλλωστε, το άσχημο λεκτικό, τη δυσάρεστη κατασκευή, την αλλαγή θέματος, συνδυασμένη με ακαλαίσθητη διάθεση για έπαινο, και τα παρόμοια, τα καταλαβαίνουμε πιο εύκολα όταν ακούμε άλλους να μιλούν παρά όταν μιλάμε οι ίδιοι. Γι' αυτό πρέπει να μεταφέρουμε την αναζήτηση της ευθύνης από τον ομιλητή στον εαυτό μας, εξετάζοντας αν θα κάναμε λάθος χωρίς να το καταλάβουμε. Το πιο εύκολο απ' όλα είναι να κατηγορούμε τον διπλανό μας, όταν αυτό γίνεται με άχρηστο και μάταιο τρόπο, εκτός αν αποβλέπει σε κάποιου είδους επανόρθωση ή προφύλαξη από παρόμοια σφάλματα. Δεν πρέπει να διστάζουμε ν' απευθύνουμε διαρκώς στον εαυτό μας, προκειμένου περί αυτών που κάνουν λάθη, τη ρήση του Πλάτωνα «Μήπως είμαι κι εγώ όπως αυτοί;»[13] Όπως δηλαδή βλέπουμε τα μάτια μας να λάμπουν στα μάτια των άλλων, έτσι και στην περίπτωση των λόγων, πρέπει να έχουμε την εικόνα των δικών μας στους λόγους των άλλων, για να μην περιφρονούμε με αλαζονεία τους άλλους και να φροντίζουμε περισσότερο επιμελώς τους εαυτούς μας στο ζήτημα του λόγου. Προς τούτο είναι χρήσιμη και η διαδικασία της σύγκρισης· όταν φύγουμε από κάποια ομιλία και βρεθούμε μόνοι μας, να πάρουμε αυτά που φάνηκαν ότι δεν ειπώθηκαν σωστά ή με

εἰρῆσθαι δοκούντων ἐπιχειρῶμεν εἰς ταὐτὸ καὶ προάγωμεν αὐτοὺς τὰ μὲν ὥσπερ ἀναπληροῦν, τὰ δ' ἐπανορθοῦσθαι, τὰ δ' ἑτέρως φράζειν, τὰ δ' ὅλως ἐξ ὑπαρχῆς εἰσφέρειν πειρώμενοι πρὸς τὴν ὑπόθεσιν. ὃ καὶ Πλάτων ἐποίησε πρὸς τὸν Λυσίου λόγον. τὸ μὲν γὰρ ἀντειπεῖν οὐ χαλεπὸν ἀλλὰ καὶ πάνυ ῥᾴδιον εἰρημένῳ λόγῳ· τὸ δ' ἕτερον ἀνταναστῆσαι βελτίονα παντάπασιν ἐργῶδες. ὥσπερ ὁ Λακεδαιμόνιος ἀκούσας ὅτι Φίλιππος Ὄλυνθον κατέσκαψεν "ἀλλ' οὐκ ἀναστῆσαί γε τοιαύτην" ἔφη
F "πόλιν ἐκεῖνος ἂν δυνηθείη." ὅταν οὖν ἐν τῷ διαλέγεσθαι πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν μὴ πολὺ φαινώμεθα τῶν εἰρηκότων διαφέροντες, πολὺ τοῦ καταφρονεῖν ἀφαιροῦμεν, καὶ τάχιστα κολούεται τὸ αὔθαδες ἡμῶν καὶ φίλαυτον ἐν ταῖς τοιαύταις ἐλεγχόμενον ἀντιπαραβολαῖς.

7. Τῷ τοίνυν καταφρονεῖν τὸ θαυμάζειν ἀντικείμενον εὐγνωμονεστέρας μέν ἐστι δήπου καὶ ἡμερωτέρας φύσεως, δεῖταί γε μὴν οὐδ' αὐτὸ μικρᾶς εὐλαβείας, τάχα δὲ
41 καὶ μείζονος· οἱ μὲν γὰρ καταφρονητικοὶ καὶ θρασεῖς ἧττον ὠφελοῦνται ὑπὸ τῶν λεγόντων, οἱ δὲ θαυμαστικοὶ καὶ ἄκακοι μᾶλλον βλάπτονται, καὶ τὸν Ἡράκλειτον οὐκ ἐλέγχουσιν εἰπόντα "βλὰξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῆσθαι φιλεῖ." δεῖ δὲ τὸν μὲν ἔπαινον ἀφελῶς τοῖς λέγουσι τὴν δὲ πίστιν εὐλαβῶς προΐεσθαι τοῖς λόγοις, καὶ τῆς μὲν λέξεως καὶ προφορᾶς τῶν ἀγωνιζομένων εὐμενῆ καὶ ἁπλοῦν εἶναι θεατήν, τῆς δὲ χρείας καὶ τῆς ἀληθείας τῶν λεγομένων ἀκριβῆ καὶ πικρὸν ἐξεταστήν, ἵν' οἱ μὲν

επάρκεια, και να κάνουμε προσπάθεια πάνω στο ίδιο ζήτημα, και να προχωρήσουμε από μόνοι μας, ώστε άλλα να συμπληρώσουμε, άλλα να διορθώσουμε, άλλα να εκφράσουμε με διαφορετικό τρόπο ή να προσπαθήσουμε εξ αρχής να πραγματευτούμε το ζήτημα σε νέα βάση. Αυτό έκανε και ο Πλάτων σε σχέση με τον λόγο του Λυσία[14]. Δεν είναι άλλωστε δύσκολο αλλά ευκολότατο να εγείρεις αντίλογο σε λόγο που έχει ολοκληρωθεί, αλλά ν' αντιτάξεις έναντι αυτού κάποιον άλλο καλύτερο είναι πολύ δύσκολο. Έτσι και ο Λακεδαιμόνιος[15], πληροφορούμενος ότι ο Φίλιππος κατέστρεψε την Όλυνθο, είπε: «Δεν θα μπορούσε, όμως, να χτίσει άλλη τέτοια πόλη». Όταν, λοιπόν, κατά την ανάπτυξη κάποιας τέτοιας υπόθεσης, βλέπουμε ότι δεν έχουμε μεγάλη διαφορά από τους προλαλήσαντες, μειώνουμε κατά πολύ τη διάθεση μας για περιφρόνηση, ενώ αμέσως περιορίζεται η αυθάδεια και η φιλαυτία μας, καθώς δοκιμάζονται σε τέτοιου είδους συγκρίσεις.

7. Ο θαυμασμός, λοιπόν, που είναι το αντίθετο της περιφρόνησης, είναι χαρακτηριστικό βέβαια φύσης περισσότερο καλόγνωμης και ευγενικής, αλλά κι αυτός απαιτεί όχι μικρή προσοχή, ίσως μάλιστα και μεγαλύτερη. Και τούτο γιατί όσοι δείχνουν περιφρόνηση και αλαζονεία ωφελούνται από τους ομιλητές λιγότερο, αλλά όσοι δείχνουν θαυμασμό και καλοπιστία βλάπτονται περισσότερο, και δεν ελέγχουν τον Ηράκλειτο που είπε: «Ο ανόητος ταράζεται με οτιδήποτε κι αν λέγεται»[16]. Πρέπει λοιπόν στην απόδοση επαίνου προς τον ομιλητή να είμαστε γενναιόδωροι, αλλά στο να δώσουμε πίστη στα λόγια του προσεκτικοί. Όσο αφορά το ύφος και τον τρόπο εκφοράς όσων παρουσιάζουν λόγους, πρέπει να είμαστε επιεικείς και συγκαταβατικοι θεατές, αλλά όσο αφορά τη χρησιμότητα και την αλήθεια των λεγομένων τους πρέπει να είμαστε ακριβείς και καυστικοί κριτές, ώστε οι ομιλητές να μη

B λέγοντες μὴ μισῶσιν, οἱ δὲ λόγοι μὴ βλάπτωσιν· ὡς
πολλὰ ψευδῆ καὶ πονηρὰ δόγματα λανθάνομεν εὐνοίᾳ καὶ
πίστει τῇ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐνδεχόμενοι. οἱ μὲν οὖν
Λακεδαιμονίων ἄρχοντες ἀνδρὸς οὐκ εὖ βεβιωκότος
γνώμην δοκιμάσαντες ἑτέρῳ προσέταξαν εἰπεῖν εὐδοκι-
μοῦντι περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἦθος, ὀρθῶς πάνυ καὶ
πολιτικῶς ἐθίζοντες τὸν δῆμον ὑπὸ τοῦ τρόπου μᾶλλον
ἢ τοῦ λόγου τῶν συμβουλευόντων ἄγεσθαι. τοὺς δ᾽ ἐν
φιλοσοφίᾳ λόγους ἀφαιροῦντα χρὴ τὴν τοῦ λέγοντος
δόξαν αὐτοὺς ἐφ᾽ ἑαυτῶν ἐξετάζειν. ὡς γὰρ πολέμου,
καὶ ἀκροάσεως πολλὰ τὰ κενά ἐστι. καὶ γὰρ πολιὰ τοῦ
C λέγοντος καὶ πλάσμα καὶ ὀφρῦς καὶ περιαυτολογία,
μάλιστα δ᾽ αἱ κραυγαὶ καὶ οἱ θόρυβοι καὶ τὰ πηδήματα
τῶν παρόντων συνεκπλήττει τὸν ἄπειρον ἀκροατὴν καὶ
νέον ὥσπερ ὑπὸ ῥεύματος παραφερόμενον. ἔχει δέ τι καὶ
ἡ λέξις ἀπατηλόν, ὅταν ἡδεῖα καὶ πολλὴ καὶ μετ᾽ ὄγκου
τινὸς καὶ κατασκευῆς ἐπιφέρηται τοῖς πράγμασιν. ὡς
γὰρ τῶν ὑπ᾽ αὐλοῖς ᾀδόντων αἱ πολλαὶ τοὺς ἀκούοντας
ἁμαρτίαι διαφεύγουσιν, οὕτω περιττὴ καὶ σοβαρὰ λέξις
D ἀντιλάμπει τῷ ἀκροατῇ πρὸς τὸ δηλούμενον. ὁ μὲν γὰρ
Μελάνθιος, ὡς ἔοικε, περὶ τῆς Διογένους τραγῳδίας
ἐρωτηθεὶς οὐκ ἔφη κατιδεῖν αὐτὴν ὑπὸ τῶν ὀνομάτων
ἐπιπροσθουμένην· αἱ δὲ τῶν πολλῶν διαλέξεις καὶ μελέ-
ται σοφιστῶν οὐ μόνον τοῖς ὀνόμασι παραπετάσμασι
χρῶνται τῶν διανοημάτων, ἀλλὰ καὶ τὴν φωνὴν ἐμμε-

μας αποστρέφονται, και οι λόγοι τους να μη μας βλάπτουν. Και τούτο με τη σκέψη ότι από την καλή προαίρεση και την εμπιστοσύνη έναντι των ομιλητών προσλαμβάνουμε ανεπαισθήτως πολλά ψεύτικα και φαύλα δόγματα. Κάποτε οι άρχοντες των Λακεδαιμονίων, αφού ενέκριναν τη γνώμη κάποιου ανθρώπου που δεν είχε περάσει καλή ζωή, διέταξαν να την παρουσιάσει ένας άλλος, ο οποίος είχε επιτυχία στη ζωή και στον χαρακτήρα του, προσπαθώντας έτσι με τρόπο σωστό και ωφέλιμο για το σύνολο να συνηθίσουν τον λαό να οδηγείται από τη συμπεριφορά παρά από τα λόγια των συμβούλων του". Στους φιλοσοφικούς λόγους όμως πρέπει να παραμερίζουμε τη φήμη του ομιλητή και να εξετάζουμε το ζήτημα χωριστά. Όπως, άλλωστε, στον πόλεμο, έτσι και στις φιλοσοφικές διαλέξεις συμβαίνουν πολλές κενές επιδείξεις. Τα άσπρα μαλλιά, ας πούμε, του ομιλητή, το ύφος του, η επίδειξη του και η περιαυτολογία του, και επιπλέον οι φωνές και η φασαρία των παρευρισκόμενων θαμπώνουν τον άπειρο νεαρό ακροατή, που είναι σαν να παρασύρεται από ρεύμα. Κάποιο απατηλό στοιχείο υπάρχει και στους εκφραστικούς τρόπους, όταν προσπαθούν να δημιουργήσουν ευχαρίστηση στο ακροατήριο, όταν είναι υπερβολικοί και όταν αναπτύσσουν το θέμα με μεγαλοπρέπεια και έντεχνη δομή. Όπως δηλαδή εκείνοι που ακούνε τραγούδι συνοδεία αυλού δεν αντιλαμβάνονται τα περισσότερα λάθη, έτσι και οι περίτεχνες και εντυπωσιακές εκφράσεις τυφλώνουν με τη λάμψη τους τον ακροατή σε σχέση με το αναπτυσσόμενο ζήτημα. Ο Μελάνθιος, προφανώς, όταν ρωτήθηκε για την τραγωδία του Διογένη, είπε πως δεν μπόρεσε να σχηματίσει κάποια εντύπωση γι' αυτήν, καθώς ήταν υπερβολική στο λεκτικό της. Στις διαλέξεις και τις διατριβές των περισσότερων σοφιστών όχι μόνο χρησιμοποιούνται οι λέξεις ως κάλυμμα των διανοημάτων, αλλά καταβάλλεται προσπάθεια να

λείαις τισὶ καὶ μαλακότησι καὶ παρισώσεσιν ἐφηδύνοντες ἐκβακχεύουσι καὶ παραφέρουσι τοὺς ἀκροωμένους, κενὴν ἡδονὴν διδόντες καὶ κενοτέραν δόξαν ἀντιλαμβάνοντες. ὥστ' αὐτοῖς συμβαίνει τὸ ὑπὸ Διονυσίου ῥηθέν. ἐκεῖνος
E γάρ, ὡς ἔοικεν, εὐδοκιμοῦντι κιθαρῳδῷ παρὰ τὴν θέαν ἐπαγγειλάμενος δωρεάς τινας μεγάλας ὕστερον οὐδὲν ἔδωκεν ὡς ἀποδεδωκὼς τὴν χάριν· "ὅσον γάρ," ἔφη, "χρόνον εὔφραινες ᾄδων, τοσοῦτον ἔχαιρες ἐλπίζων." τοῦτον δὲ τὸν ἔρανον αἱ τοιαῦται πληροῦσιν ἀκροάσεις τοῖς λέγουσι· θαυμάζονται γὰρ ἐφ' ὅσον τέρπουσιν, εἶθ' ἅμα τῆς ἀκοῆς ἐξερρύη τὸ ἡδὺ κἀκείνους προλέλοιπεν ἡ δόξα, καὶ μάτην τοῖς μὲν ὁ χρόνος τοῖς δὲ καὶ ὁ βίος ἀνάλωται.

8. Διὸ δεῖ τὸ πολὺ καὶ κενὸν ἀφαιροῦντα τῆς λέξεως
F αὐτὸν διώκειν τὸν καρπὸν καὶ μιμεῖσθαι μὴ τὰς στεφανηπλόκους ἀλλὰ τὰς μελίττας. αἱ μὲν γὰρ ἐπιοῦσαι τὰ ἀνθηρὰ καὶ εὐώδη τῶν φύλλων συνείρουσι καὶ διαπλέκουσιν ἡδὺ μὲν ἐφήμερον δὲ καὶ ἄκαρπον ἔργον· αἱ δὲ πολλάκις ἴων καὶ ῥόδων καὶ ὑακίνθων διαπετόμεναι λειμῶνας ἐπὶ τὸν τραχύτατον καὶ δριμύτατον θύμον καταίρουσι καὶ τούτῳ προσκάθηνται

ξανθὸν μέλι μηδόμεναι,

γίνει ευχάριστη και η φωνή τόσο πολύ με αρμονικούς τρόπους, με το να την κάνουν απαλότερη και με τη χρήση των παρισώσεων[17], ώστε να δημιουργείται ενθουσιασμός και παράφορα στους ακροατές, προσφέροντας στους τελευταίους κενή ευχαρίστηση και προσπορίζοντας στους ομιλητές κενή δόξα. Στην περίπτωση τους δηλαδή ισχύει ο λόγος του Διονυσίου[18]· εκείνος λοιπόν, όπως φαίνεται, υποσχέθηκε σε κάποιον φημισμένο κιθαρωδό, σε μια εμφάνιση του, ότι θα του προσφέρει μεγάλα δώρα, και ύστερα δεν του έδωσε τίποτα, θεωρώντας πως είχε εκπληρώσει την υπόσχεση του. «Όσον καιρό», του είπε, «μας ευχαριστούσες με το τραγούδι σου, ευχαριστιόσουν κι εσύ με τις ελπίδες που έτρεφες». Οι ακροάσεις λοιπόν του είδους αυτού εκπληρώνουν τέτοιες παροχές για τους ομιλητές· όσον καιρό, δηλαδή, οι τελευταίοι προκαλούν ευχαρίστηση στους ακροατές, εισπράττουν τον θαυμασμό τους, και μετά, όταν τελειώνει η ακουστική απόλαυση, ταυτόχρονα εγκαταλείπει και κείνους η δόξα, κι έτσι αναλώνεται μάταια ο χρόνος, αφ' ενός, των ακροατών και η ζωή, αφ' ετέρου, των ομιλητών.

8. Πρέπει λοιπόν ν' αποβάλλει κάποιος τη φραστική υπερβολή και κενότητα και να επιδιώκει τον καρπό καθαυτό της υπόθεσης, μιμούμενος όχι τις γυναίκες που πλέκουν στεφάνια αλλά τις μέλισσες. Οι πρώτες περνούν και μαζεύουν τα ανθισμένα και ευωδιαστά μέρη των φυτών και φτιάχνουν ένα ευχάριστο βέβαια αλλά βραχύβιο και άκαρπο κατασκεύασμα· οι άλλες, αντίθετα, πετούν πολλές φορές πάνω από λειμώνες με ία, ρόδα και υακίνθους, αλλά καταλήγουν στο τραχύ και πικρό θυμάρι, και επικάθονται σ' αυτό

φροντίζοντας για το ξανθό τους μέλι™,

καὶ λαβοῦσαί τι τῶν χρησίμων ἀποπέτονται πρὸς τὸ
οἰκεῖον ἔργον. οὕτως οὖν δεῖ τὸν φιλότεχνον καὶ καθαρὸν
42 ἀκροατὴν τὰ μὲν ἀνθηρὰ καὶ τρυφερὰ τῶν ὀνομάτων καὶ
τῶν πραγμάτων τὰ δραματικὰ καὶ πανηγυρικὰ κηφήνων
βοτάνην σοφιστιώντων ἡγούμενον ἐᾶν, αὐτὸν δὲ τῇ
προσοχῇ καταδυόμενον εἰς τὸν νοῦν τοῦ λόγου καὶ τὴν
διάθεσιν τοῦ λέγοντος ἕλκειν ἀπ᾽ αὐτῆς τὸ χρήσιμον καὶ
ὠφέλιμον, μεμνημένον ὡς οὐκ εἰς θέατρον οὐδ᾽ ᾠδεῖον
ἀλλ᾽ εἰς σχολὴν καὶ διδασκαλεῖον ἀφῖκται, τῷ λόγῳ τὸν
βίον ἐπανορθωσόμενος. ὅθεν δὴ καὶ ποιητέον ἐπίσκεψιν
καὶ κρίσιν τῆς ἀκροάσεως ἐξ αὑτοῦ καὶ τῆς περὶ αὑτὸν
διαθέσεως, ἀναλογιζόμενον εἴ τι τῶν παθῶν γέγονε
B μαλακώτερον, εἴ τι τῶν ἀνιαρῶν κουφότερον, εἰ θάρσος
εἰ φρόνημα βέβαιον, εἰ πρὸς ἀρετὴν καὶ τὸ καλὸν
ἐνθουσιασμός. οὐ γὰρ ἐκ κουρείου μὲν ἀναστάντα δεῖ
τῷ κατόπτρῳ παραστῆναι καὶ τῆς κεφαλῆς ἅψασθαι, τὴν
περικοπὴν τῶν τριχῶν ἐπισκοποῦντα καὶ τῆς κουρᾶς τὴν
διαφοράν, ἐκ δὲ ἀκροάσεως ἀπιόντα καὶ σχολῆς οὐκ
εὐθὺς ἀφορᾶν χρὴ πρὸς ἑαυτόν, καταμανθάνοντα τὴν
ψυχὴν εἴ τι τῶν ὀχληρῶν ἀποτεθειμένη καὶ περιττῶν
ἐλαφροτέρα γέγονε καὶ ἡδίων. "οὔτε γὰρ βαλανείου,"
φησὶν ὁ Ἀρίστων, "οὔτε λόγου μὴ καθαίροντος ὄφελός
ἐστιν."

C 9. Ἡδέσθω μὲν οὖν ὑπὸ λόγων ὠφελούμενος ὁ νέος· οὐ
δεῖ δὲ τὸ ἡδὺ τῆς ἀκροάσεως ποιεῖσθαι τέλος, οὐδ᾽
οἴεσθαι δεῖν ἐκ σχολῆς ἀπιέναι φιλοσόφου μινυρίζοντα
καὶ γεγανωμένον, οὐδὲ ζητεῖν μυρίζεσθαι δεόμενον
ἐμβροχῆς καὶ καταπλάσματος, ἀλλὰ χάριν ἔχειν, ἄν τις

και, αφού συλλέξουν ό,τι τους είναι χρήσιμο, φεύγουν για να επιτελέσουν το έργο τους. Με τον ίδιο τρόπο πρέπει και ο ακροατής που αγαπά τους έντεχνους τρόπους και σκέφτεται απλά να εγκαταλείπει τις ανθισμένες και τρυφερές εκφράσεις και τις θεατρικές και επιδεικτικές κατασκευές, θεωρώντας τες βότανο για τους κηφήνες που ασκούν τη σοφιστική, ενώ ο ίδιος πρέπει, εισδύοντας στη διάνοια του λόγου και στο πνεύμα του ομιλητή, να αντλεί από εκεί το χρήσιμο και το ωφέλιμο, έχοντας κατά νου ότι δεν πήγε σε θέατρο ή ωδείο αλλά σε σχολή και διδασκαλείο με σκοπό τη βελτίωση του τρόπου ζωής του διά του λόγου. Πρέπει, συνεπώς, να εξετάζει και ν' αποτιμά την ακρόαση με αφετηρία τον ίδιο τον εαυτό του και τη δική του κατάσταση, σκεπτόμενος αν κάποιο πάθος του έγινε αμβλύτερο, αν κάποιο από αυτά που τον στενοχωρούν έγινε ελαφρύτερο, αν η αυτοπεποίθηση και το φρόνημα του σταθεροποιήθηκαν, αν τον κατέλαβε ενθουσιασμός με κατεύθυνση προς την αρετή και το ωραίο. Δεν πρέπει δηλαδή, ενώ, όταν φεύγει από το κουρείο, στέκεται μπροστά στον καθρέφτη και πιάνει το κεφάλι του, παρατηρώντας το κόψιμο των μαλλιών και τη διαφορά από το κούρεμα, όταν φεύγει από τις φιλοσοφικές διαλέξεις και τις σχολές, να μην εξετάζει με μιας τον εαυτό του, ελέγχοντας την ψυχή του αν παραμέρισε κάτι απ' όσα την ενοχλούσαν και αν έγινε πιο ελαφριά και χαρούμενη. Όπως λέει ο Αρίστων, «ούτε το λουτρό ούτε ο λόγος μας ωφελούν, αν δεν μας καθαρίζουν».

9. Ο νέος λοιπόν πρέπει να ευχαριστιέται, όταν ωφελείται από τους λόγους. Δεν πρέπει βέβαια να κάνει σκοπό του την ευχαρίστηση από τις ακροάσεις, ούτε πρέπει να νομίζουμε ότι θα φύγει από τη σχολή φιλοσόφου σφυρίζοντας και με χαρωπή όψη, ούτε πρέπει να θέλει να φύγει αρωματισμένος, τη στιγμή που του χρειάζεται θερμό επίθεμα και κατάπλασμα˙ αντίθετα πρέπει να είναι ευχαριστη-

ὥσπερ καπνῷ σμῆνος λόγῳ δριμεῖ τὴν διάνοιαν ἀχλύος πολλῆς καὶ ἀμβλύτητος γέμουσαν ἐκκαθήρῃ. καὶ γὰρ εἰ τοῖς λέγουσι προσήκει μὴ παντάπασιν ἡδονὴν ἐχούσης καὶ πιθανότητα λέξεως παραμελεῖν, ἐλάχιστα τούτου φροντιστέον τῷ νέῳ, τό γε πρῶτον. ὕστερον δέ που,
D καθάπερ οἱ πίνοντες, ὅταν παύσωνται διψῶντες, τότε τὰ τορεύματα τῶν ἐκπωμάτων ὑποθεωροῦσι καὶ στρέφουσιν, οὕτως ἐμπλησθέντι δογμάτων καὶ ἀναπνεύσαντι δοτέον τὴν λέξιν εἴ τι κομψὸν ἔχει καὶ περιττὸν ἐπισκοπεῖν. ὁ δ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μὴ τοῖς πράγμασιν ἐμφυόμενος ἀλλὰ τὴν λέξιν Ἀττικὴν ἀξιῶν εἶναι καὶ ἰσχνὴν ὅμοιός ἐστι μὴ βουλομένῳ πιεῖν ἀντίδοτον, ἂν μὴ τὸ ἀγγεῖον ἐκ τῆς Ἀττικῆς κωλιάδος ᾖ κεκεραμευμένον, μηδ' ἱμάτιον περιβαλέσθαι χειμῶνος, εἰ μὴ προβάτων Ἀττικῶν εἴη τὸ ἔριον, ἀλλ' ὥσπερ ἐν τρίβωνι Λυσιακοῦ λόγου λεπτῷ καὶ
E ψιλῷ καθήμενος ἄπρακτος καὶ ἀκίνητος. ταῦτα γὰρ τὰ νοσήματα πολλὴν μὲν ἐρημίαν νοῦ καὶ φρενῶν ἀγαθῶν, πολλὴν δὲ τερθρείαν καὶ στωμυλίαν ἐν ταῖς σχολαῖς πεποίηκε, τῶν μειρακίων οὔτε βίον οὔτε πρᾶξιν οὔτε πολιτείαν φιλοσόφου παραφυλαττόντων ἀνδρός, ἀλλὰ λέξεις καὶ ῥήματα καὶ τὸ καλῶς ἀπαγγέλλειν ἐν ἐπαίνῳ τιθεμένων, τὸ δ' ἀπαγγελλόμενον εἴτε χρήσιμον εἴτ' ἄχρηστον εἴτ' ἀναγκαῖον εἴτε κενόν ἐστι καὶ περιττὸν οὐκ ἐπισταμένων οὐδὲ βουλομένων ἐξετάζειν.

10. Ἀκολουθεῖ δὲ τούτοις τὸ περὶ τῶν προβλημάτων
F παράγγελμα. δεῖ γὰρ τὸν ἐπὶ δεῖπνον ἥκοντα τοῖς παρακειμένοις χρῆσθαι καὶ μηδὲν αἰτεῖν ἄλλο μηδ' ἐξελέγχειν· ὁ δ' ἐπὶ λόγων ἀφιγμένος ἑστίασιν, ἂν μὲν

μένος, αν κάποιος του καθαρίσει με τον λόγο, όπως το σμήνος των μελισσών με τον καπνό, το μυαλό του, γεμάτο καθώς είναι από θολές και ανόητες σκέψεις. Αν πάντως είναι σωστό να μην παραμελούν εντελώς οι ομιλητές το ευχάριστο και πειστικό ύφος, ο νέος ελάχιστα πρέπει να ενδιαφέρεται για κάτι τέτοιο, τουλάχιστον στην αρχή. Στη συνέχεια όμως, όπως αυτοί που πίνουν πρώτα σβήνουν τη δίψα τους και ύστερα κοιτάζουν τη διακόσμηση του ποτηριού τους και το γυρνούν ολόγυρα, αφού πληρωθεί από τις σωστές θεωρίες και πάρει αναπνοή, ας του επιτραπεί να εξετάζει αν είναι κομψό και περίτεχνο το λεκτικό. Όποιος όμως εξ αρχής δεν προσκολλάται στο εξεταζόμενο αντικείμενο, αλλά απαιτεί να είναι οι εκφράσεις αττικές και καθαρόλογες, μοιάζει με κείνον που δεν θέλει να πιει το αντίδοτο του δηλητηρίου, αν το κύπελλο δεν είναι φτιαγμένο από αττικό πηλό και που δεν φοράει πανωφόρι τον χειμώνα, αν το μαλλί του ενδύματος δεν είναι από πρόβατα της Αττικής[20], αλλά κάθεται αδρανής και ακίνητος έχοντας πάνω του το λεπτό και ψιλό ένδυμα της γλώσσας του Λυσία. Πράγματι, τα νοσήματα αυτά δημιουργούν μεγάλη έλλειψη νου και καλοπροαίρετης σκέψης, και προκαλούν μεγάλη φλυαρία και μωρολογία στις σχολές, καθώς οι νεαροί δεν δίνουν προσοχή στον τρόπο ζωής, στην πρακτική και στη δημόσια διαγωγή του φιλοσόφου άνδρα, αλλά θεωρούν αντικείμενα επαίνου τις λέξεις, τις εκφράσεις και την ωραία απαγγελία, χωρίς να γνωρίζουν και χωρίς να έχουν τη θέληση να εξετάσουν τι είναι τα απαγγελλόμενα, ωφέλιμα, ανώφελα, απαραίτητα, μάταια ή περιττά.

10. Με τα παραπάνω συνδέεται το ζήτημα της θέσης προβλημάτων. Όποιος πηγαίνει σε δείπνο πρέπει να τρώει ό,τι του προσφέρεται και να μη ζητάει τίποτε άλλο ούτε να κρίνει˙ όποιος προσέρχεται, λοιπόν, στην εστίαση των

ἐπὶ ῥητοῖς, ἀκροάσθω σιωπῇ τοῦ λέγοντος (οἱ γὰρ εἰς ἄλλας ὑποθέσεις ἐξάγοντες καὶ παρεμβάλλοντες ἐρωτήματα καὶ προσδιαποροῦντες, οὐχ ἡδεῖς οὐδ᾽ εὐσυνάλλακτοι πρὸς ἀκρόασιν ὄντες, ὠφελοῦνται μὲν οὐδέν, τὸν δὲ λέγοντα καὶ τὸν λόγον ὁμοῦ συνταράττουσιν)· ὅταν δὲ τοὺς ἀκούοντας ὁ λέγων ἐρωτᾶν καὶ προβάλλειν κελεύσῃ, χρήσιμόν τι δεῖ καὶ ἀναγκαῖον ἀεὶ προβάλλοντα φαίνεσθαι. ὁ μὲν γὰρ Ὀδυσσεὺς καταγελᾶται παρὰ τοῖς μνηστῆρσιν

43 *αἰτίζων ἀκόλους, οὐκ ἄορας οὐδὲ λέβητας·*

μεγαλοψυχίας γὰρ ἡγοῦνται σημεῖον, ὡς τὸ διδόναι τι τῶν μεγάλων, καὶ τὸ αἰτεῖν. μᾶλλον δ᾽ ἄν τις ἀκροατοῦ καταγελάσειεν εἰς μικρὰ καὶ γλίσχρα προβλήματα τὸν διαλεγόμενον κινοῦντος, οἷα τερθρευόμενοί τινες τῶν νέων καὶ παρεπιδεικνύμενοι διαλεκτικὴν ἢ μαθηματικὴν ἕξιν εἰώθασι προβάλλειν περὶ τῆς τῶν ἀορίστων τομῆς,
B *καὶ τίς ἡ κατὰ πλευρὰν ἢ κατὰ διάμετρον κίνησις. πρὸς οὓς ἔστιν εἰπεῖν τὸ ὑπὸ Φιλοτίμου πρὸς τὸν ἔμπυον καὶ φθισιῶντα ῥηθέν. ἐπεὶ γὰρ ἐλάλησεν αὐτῷ φαρμάκιον αἰτῶν πρὸς παρωνυχίαν, αἰσθόμενος ἀπὸ τῆς χρόας καὶ τῆς ἀναπνοῆς τὴν διάθεσιν "οὐκ ἔστι σοι," φησίν, "ὦ βέλτιστε, περὶ παρωνυχίας ὁ λόγος." οὐδὲ σοὶ τοίνυν, ὦ νεανία, περὶ τοιούτων ζητημάτων ὥρα σκοπεῖν, ἀλλὰ πῶς οἰήματος καὶ ἀλαζονείας ἐρώτων τε καὶ φλυαρίας*

λόγων[21], αν πρόκειται για ειδικό ζήτημα, πρέπει ν' ακούει σιωπηλός τον ομιλητή (όσοι άλλωστε δημιουργούν παρεκβάσεις σε άλλα ζητήματα, παρεμβάλλουν ερωτήματα και προσθέτουν συνεχώς απορίες, δεν είναι ευχάριστοι ούτε συνεργάσιμοι ως ακροατές, χωρίς επιπλέον να ωφελούνται καθόλου, αλλά αναστατώνουν και τον ομιλητή και τον λόγο του). Όταν όμως ο ομιλητής ζητήσει από τους ακροατές να υποβάλλουν ερωτήματα ή να θέσουν προβλήματα, ο καθένας πρέπει πάντοτε να θέτει καθαρά κάποιο χρήσιμο και ουσιαστικό πρόβλημα. Οι μνηστήρες, λοιπόν, περιγελούσαν τον Οδυσσέα, γιατί

ζητούσε ψίχουλα και ξεροκόματα για τροφή[*2],*

καθώς θεωρούσαν ένδειξη μεγαλοψυχίας το να ζητάς κάτι σπουδαίο όπως και το να δίνεις. Θα περιγελούσε όμως κάποιος περισσότερο τον ακροατή που θα οδηγούσε τον ομιλητή στην εξέταση μικρών και ασήμαντων προβλημάτων, σαν κι αυτά που συνηθίζουν να θέτουν μερικοί νεαροί, ενώ στην πραγματικότητα φλυαρούν και επιδεικνύουν ικανότητες στη διαλεκτική ή τα μαθηματικά, όπως τα ζητήματα σχετικά με την τομή των αορίστων ή το ποια είναι η κίνηση που ορίζεται από την πλευρά ή τη διαγώνιο. Σ' αυτούς πρέπει ν' αντιτάξουμε τα λόγια που είπε ο Φιλότιμος σε κείνον που πέθαινε από φθίση. Όταν δηλαδή αυτός απευθύνθηκε στον Φιλότιμο ζητώντας του φάρμακο για την παρωνυχίδα, καταλαβαίνοντας από το χρώμα του προσώπου του και την αναπνοή του σε ποια κατάσταση βρισκόταν, του απάντησε: «Αγαπητέ μου, δεν είναι η παρωνυχίδα αυτό που σε απασχολεί». Ούτε για σένα, νεαρέ μου, είναι η στιγμή να εξετάζεις τέτοια ζητήματα, αλλά πρέπει να σ' ενδιαφέρει πώς θ' απαλλαχτείς από την οίηση και την αλαζονεία, από τους έρωτες και τις ανοησίες και θα φτά-

ἀπολυθεὶς εἰς βίον ἄτυφον καὶ ὑγιαίνοντα καταστήσεις σαυτόν.

11. *Εὖ μάλα δὲ χρὴ καὶ πρὸς τὴν τοῦ λέγοντος* ἐμπειρίαν ἢ φυσικὴν δύναμιν ἡρμοσμένον, ἐν οἷς αὐτὸς ἑαυτοῦ κράτιστός ἐστι, ποιεῖσθαι τὰς ἐρωτήσεις, καὶ μὴ
C παραβιάζεσθαι τὸν μὲν ἠθικώτερον φιλοσοφοῦντα φυσικὰς ἐπάγοντα καὶ μαθηματικὰς ἀπορίας, τὸν δὲ τοῖς φυσικοῖς σεμνυνόμενον εἰς συνημμένων ἐπικρίσεις ἕλκοντα καὶ ψευδομένων λύσεις. ὡς γὰρ ὁ τῇ κλειδὶ τὰ ξύλα σχίζειν τῇ δ' ἀξίνῃ τὴν θύραν ἀνοίγειν πειρώμενος οὐκ ἐκεῖνα δόξειεν ἂν ἐπηρεάζειν, ἀλλ' αὑτὸν ἀποστερεῖν τῆς ἑκατέρου χρείας καὶ δυνάμεως, οὕτως οἱ παρὰ τοῦ λέγοντος ὃ μὴ πέφυκε μηδ' ἤσκηκεν αἰτοῦντες, ὃ δ' ἔχει καὶ δίδωσι μὴ δρεπόμενοι μηδὲ λαμβάνοντες, οὐ
D τοῦτο βλάπτονται μόνον ἀλλὰ καὶ κακοήθειαν καὶ δυσμένειαν προσοφλισκάνουσι.

12. *Φυλακτέον δὲ καὶ τὸ πολλὰ καὶ πολλάκις αὐτὸν* προβάλλειν· ἔστι γὰρ καὶ τοῦτο τρόπον τινὰ παρεπιδεικνυμένου. τὸ δ' ἑτέρου προτείνοντος ἀκροᾶσθαι μετ' εὐκολίας φιλόλογον καὶ κοινωνικόν, ἂν μή τι τῶν ἰδίων ἐνοχλῇ καὶ κατεπείγῃ πάθος ἐπισχέσεως δεόμενον ἢ νόσημα παρηγορίας. τάχα μὲν γὰρ οὐδ' "ἀμαθίην κρύπτειν ἄμεινον," ὥς φησιν Ἡράκλειτος, ἀλλ' εἰς μέσον τιθέναι καὶ θεραπεύειν. ἂν δ' ὀργή τις ἢ προσβολὴ δεισιδαιμονίας ἢ διαφορὰ πρὸς οἰκείους σύντονος ἢ

σεις να κερδίσεις ζωή απαλλαγμένη από τη ματαιοδοξία και χρηστή.

11. Είναι επιπλέον σωστό να τίθενται τα ερωτήματα ανάλογα με τις γνώσεις ή τις έμφυτες ικανότητες του ομιλητή, στα ζητήματα\ δηλαδή όπου αυτός μπορεί να ξεπεράσει τον εαυτό του, και να μην βιάζουμε αυτόν που επιδίδεται κυρίως στην ηθική φιλοσοφία προβάλλοντας του απορίες από τη φυσική ή τα μαθηματικά, ή να παρασύρουμε αυτόν που περηφανεύεται για τις γνώσεις του στη φυσική στους υποθετικούς συλλογισμούς της λογικής και στη λύση του ζητήματος του ψευδόμενου[23]. Όπως, άλλωστε, εκείνος που προσπαθεί να κόψει ξύλα με το κλειδί ή ν' ανοίξει την πόρτα με την αξίνα δεν φαίνεται να βλάπτει τα όργανα αυτά, αλλά στερεί τον εαυτό του από την ικανότητα και την ωφέλεια που έχει το καθένα από αυτά, έτσι και κείνοι ζητούν από τον ομιλητή ό,τι δεν κατέχει από τη φύση του ή δεν έχει μελετήσει, ενώ αυτό που έχει και μπορεί να προσφέρει δεν το δρέπουν και δεν το λαμβάνουν, δεν ζημιώνονται μόνο ως προς αυτό, αλλά επιπλέον κινδυνεύουν να χαρακτηριστούν κακοήθεις και κακόπιστοι.

12. Πρέπει επίσης ν' αποφεύγει κάποιος να προβάλλει πολλές απορίες ή να προβάλλει ο ίδιος συχνά απορίες. Κατά κάποιο τρόπο, κι αυτό φανερώνει άνθρωπο που θέλει να επιδεικνύεται. Είναι όμως ίδιον ανθρώπου που αγαπά τη γνώση και έχει κοινωνικότητα το ν' ακούει με ευκολία τα ερωτήματα που θέτει κάποιος άλλος, εκτός μόνο αν κάποιο δικό του ζήτημα είναι πιεστικό και επείγον, κάποιο πάθος που χρειάζεται συγκράτηση ή κάποιο νόσημα που απαιτεί ανακούφιση. Ίσως δηλαδή, δεν «είναι καλύτερο να κρύβουμε την αμάθεια μας», όπως λέει ο Ηράκλειτος, αλλά να την εκθέτουμε ενώπιον όλων και να τη θεραπεύουμε. Αν, όμως, κάποια μορφή οργής ή πλήγμα της δεισιδαιμονίας ή έντονη αντιδικία με τους οικείους μας

περιμανὴς ἐξ ἔρωτος ἐπιθυμία

E *κινοῦσα χορδὰς τὰς ἀκινήτους φρενῶν*

ἐπιταράξῃ τὴν διάνοιαν, οὐ φευκτέον εἰς ἑτέρους λόγους ἀποδιδράσκοντας τὸν ἔλεγχον, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν τούτων ἀκουστέον ἐν ταῖς διατριβαῖς, καὶ μετὰ τὰς διατριβὰς ἰδίᾳ προσιόντας αὐτοὺς καὶ προσανακρίνοντας. ἀλλὰ μὴ τοὐναντίον, ὥσπερ οἱ πολλοὶ χαίρουσι τοῖς φιλοσόφοις περὶ ἄλλων διαλεγομένοις καὶ θαυμάζουσιν· ἂν δὲ τοὺς ἄλλους ἐάσας ὁ φιλόσοφος αὐτοῖς ἐκείνοις ἰδίᾳ παρρησιάζηται περὶ τῶν διαφερόντων καὶ ὑπομιμνήσκῃ, δυσ-
F *χεραίνουσι καὶ περίεργον νομίζουσιν. ἐπιεικῶς γάρ, ὥσπερ τῶν τραγῳδῶν ἐν τοῖς θεάτροις, καὶ τῶν φιλοσόφων ἐν ταῖς σχολαῖς οἴονται δεῖν ἀκούειν, ἐν δὲ τοῖς ἔξω πράγμασιν οὐδὲν αὐτοὺς ἑαυτῶν διαφέρειν ἡγοῦνται, πρὸς μὲν τοὺς σοφιστὰς εἰκότως τοῦτο πεπονθότες (ἀναστάντες γὰρ ἀπὸ τοῦ θρόνου καὶ ἀποθέμενοι τὰ βιβλία καὶ τὰς εἰσαγωγὰς ἐν τοῖς ἀληθινοῖς τοῦ βίου μέρεσι μικροὶ καὶ ὑπὸ χεῖρα φαίνονται τοῖς πολλοῖς), πρὸς δὲ τοὺς ὄντως φιλοσόφους οὐ καλῶς, ἀγνοοῦντες ὅτι καὶ σπουδὴ καὶ παιδιὰ καὶ νεῦμα καὶ μειδίαμα καὶ*
44 *σκυθρωπασμὸς αὐτῶν, μάλιστα δ' ὁ πρὸς ἕκαστον ἰδίᾳ περαινόμενος λόγος ἔχει τινὰ καρπὸν ὠφέλιμον τοῖς ὑπομένειν καὶ προσέχειν ἐθισθεῖσι.*

ή παθιασμένη ερωτική επιθυμία,

ταράζοντας τις ίσαμε τότε αδιατάραχτες χορδές της καρδιάς μας[24],

φέρει σύγχυση στο λογικό μας, δεν πρέπει ν' αποφεύγουμε τον έλεγχο, καταφεύγοντας σε λόγους διαφορετικού είδους, αλλά για τα ζητήματα αυτά ακριβώς πρέπει ν' ακούμε στις ομιλίες αλλά και μετά από αυτές, πλησιάζοντας προσωπικά τους ανθρώπους και υποβάλλοντας πολλές ερωτήσεις. Να μην ακολουθούμε όμως την αντίθετη τακτική, όπως η πλειονότητα των ανθρώπων, που ευχαριστιούνται με τους φιλοσόφους και τους θαυμάζουν όταν περί άλλων ομιλούν. Όταν όμως ο φιλόσοφος εγκαταλείψει τους άλλους ανθρώπους και απευθυνθεί αποκλειστικά και με παρρησία σε κείνους, αναφέροντας τους τα ζητήματα που τους ενδιαφέρουν, ενοχλούνται και τον θεωρούν φορτικό. Θέλουν δηλαδή, γενικά, ν' ακούνε τους φιλοσόφους στις σχολές όπως ακούνε τους τραγωδούς στα θέατρα˙ όσο αφορά μάλιστα τα εκτός σχολών ζητήματα, δεν θεωρούν τους φιλοσόφους καλύτερους από τους ιδίους, αλλά σχηματίζουν αυτή την αντίληψη προκειμένου περί των σοφιστών —και είναι εύλογο (αυτοί, άλλωστε, όταν σηκώνονται από το κάθισμα του ομιλητή και αφήνουν παράμερα τα βιβλία και τις σημειώσεις τους, φαίνονται στα πραγματικά ζητήματα της ζωής να είναι μικροί και στα μέτρα των πολλών ανθρώπων)˙ έναντι όμως των γνήσιων φιλοσόφων δεν είναι σωστό το ότι έχουν τα ίδια αισθήματα, καθώς αγνοούν ότι η σοβαρότητα τους και ο αστεϊσμός τους, το νεύμα, το μειδίαμα και το σκυθρώπιασμά τους, προπάντων όμως ο λόγος που απευθύνουν προς τον καθένα άνθρωπο ξεχωριστά, έχουν κάποιον ωφέλιμο καρπό για όσους είναι υπομονετικοί και εξοικειωμένοι στο να δίνουν προσοχή.

13. *Δεῖται δὲ καὶ τὸ περὶ τοὺς ἐπαίνους καθῆκον εὐλαβείας τινὸς καὶ μετριότητος διὰ τὸ μήτε τὴν ἔλλειψιν αὐτοῦ μήτε τὴν ὑπερβολὴν ἐλευθέριον εἶναι. βαρὺς μὲν γὰρ ἀκροατὴς καὶ φορτικὸς ὁ πρὸς πᾶν ἄτεγκτος καὶ ἀτενὴς τὸ λεγόμενον, οἰήματος ὑπούλου καὶ περιαυτολογίας ἐνδιαθέτου μεστός, ὡς ἔχων τι τῶν λεγομένων βέλτιον εἰπεῖν, μήτ᾽ ὀφρῦν κατασχηματίζων μήτε φωνὴν εὐγνώμονος μάρτυρα φιληκοΐας προϊέμενος, ἀλλὰ*
B *σιγῇ καὶ βαρύτητι καταπλάστῳ καὶ σχηματισμῷ θηρώμενος δόξαν εὐσταθοῦς καὶ βάθος ἔχοντος ἀνδρός, ὥσπερ χρημάτων τῶν ἐπαίνων ὅσον ἄλλῳ μεταδίδωσιν αὐτοῦ δοκῶν ἀφαιρεῖσθαι. πολλοὶ γάρ εἰσιν οἱ κακῶς καὶ παρὰ μέλος τὴν Πυθαγόρου φωνὴν ὑπολαμβάνοντες. ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐκ φιλοσοφίας ἔφησεν αὐτῷ περιγεγονέναι τὸ μηδὲν θαυμάζειν· οὗτοι δὲ τὸ μηδὲν ἐπαινεῖν μηδὲ τιμᾶν, ἐν τῷ καταφρονεῖν τιθέμενοι καὶ τὸ σεμνὸν ὑπεροψίᾳ διώκοντες. ὁ γὰρ φιλόσοφος λόγος τὸ μὲν ἐξ ἀπορίας καὶ ἀγνοίας θαῦμα καὶ θάμβος ἐξαιρεῖ γνώσει καὶ ἱστορίᾳ*
C *τῆς περὶ ἕκαστον αἰτίας, τὸ δ᾽ εὔκολον καὶ μέτριον καὶ φιλάνθρωπον οὐκ ἀπόλλυσι. τοῖς γὰρ ἀληθινῶς καὶ βεβαίως ἀγαθοῖς τιμή τε καλλίστη τὸ τιμῆσαί τινα τῶν ἀξίων, καὶ κόσμος εὐπρεπέστατος τὸ ἐπικοσμῆσαι, περιουσίᾳ δόξης καὶ ἀφθονίᾳ γιγνόμενον. οἱ δὲ γλίσχροι*

13. Το σχετικό με τους επαίνους επίσης καθήκον απαιτεί προσοχή και μετριοπάθεια, γιατί ούτε η έλλειψη ως προς αυτό ούτε η υπερβολή χαρακτηρίζουν ελεύθερο άνθρωπο. Είναι δηλαδή δύσκολος ακροατής και φορτικός αυτός που είναι απέναντι σε ό,τι λέγεται άτεγκτος και αμετακίνητος, γεμάτος πονηρή οίηση και φυσική διάθεση για περιαυτολογία, με τη σκέψη πως μπορεί τάχα να πει κάτι καλύτερο απ' ό,τι ειπώθηκε, αυτός που ούτε την έπαρση του μεταβάλλει ούτε λέει κάποιο καλοπροαίρετο λόγο, ως μαρτυρία του ότι άκουσε με ευνοϊκή διάθεση, αλλά σιωπηλός, προσποιητά βαρύς και με υπεροπτικό ύφος, επιδιώκει να κερδίσει τη φήμη σταθερού και εμβριθούς ανθρώπου. Σαν να ήταν οι έπαινοι χρήματα, νομίζει πως, όταν τους προσφέρουν σε άλλους, τους αφαιρούν από τον ίδιο. Είναι πολλοί άλλωστε αυτοί που παρερμηνεύουν τη ρήση του Πυθαγόρα και την αντιλαμβάνονται αντίθετα από την αρμονία του νοήματος της. Εκείνος δηλαδή είπε ότι το κέρδος του από τη φιλοσοφία ήταν το να μην εκπλήσσεται[25] για τίποτα. Εκείνοι, αντίθετα, θεωρούν ότι κέρδος τους είναι το να μην επαινούν και να μην εκτιμούν τίποτα, τοποθετώντας την έκπληξη στην περιφρόνηση και επιδιώκοντας την υπερηφάνεια με την υπεροψία. Είναι αλήθεια ότι ο φιλοσοφικός λόγος απομακρύνει με τη μάθηση και την ασφαλή γνώση των αιτιών κάθε πράγματος την έκπληξη και το θάμπωμα που προέρχεται από απορία και άγνοια, αλλά αυτό συμβαίνει χωρίς να καταστρέφει τη γαλήνη, τη μετριοπάθεια και την αγάπη για τους ανθρώπους. Για όσους είναι αληθινά και πραγματικά καλοί αποτελεί την ωραιότερη τιμή το να τιμούν όποιον το αξίζει, και κόσμημα υπέροχο το να κοσμούν τον άνθρωπο του είδους αυτού, καθώς τούτο τους προσδίδει πλούσια και άφθονη δόξα. Αυτοί όμως που είναι φειδωλοί όσο αφορά τους επαίνους των άλλων, δίνουν την εντύπωση ότι πένο-

/

περὶ τοὺς ἑτέρων ἐπαίνους ἔτι πένεσθαι καὶ πεινῆν ἐοίκασι τῶν ἰδίων.

Ὁ δ' ἐναντίος αὖ πάλιν τούτων, μηδὲν ἐπικρίνων ἀλλὰ κατὰ ῥῆμα καὶ συλλαβὴν ἐφιστάμενος καὶ κεκρα-
D *γώς, ἐλαφρός τις ὢν καὶ ὀρνεώδης, πολλάκις μὲν οὐδ' αὐτοῖς ἀρέσκει τοῖς ἀγωνιζομένοις, ἀεὶ δὲ λυπεῖ τοὺς ἀκροωμένους, ἀνασοβῶν καὶ συνεξανιστὰς παρὰ γνώμην, οἷον ἑλκομένους βίᾳ δι' αἰδῶ καὶ συνεπηχοῦντας. οὐδὲν δ' ὠφεληθεὶς διὰ τὸ ταραχώδη καὶ πολυπτόητον αὐτῷ περὶ τοὺς ἐπαίνους γεγονέναι τὴν ἀκρόασιν ἀπέρχεται τῶν τριῶν ἓν φερόμενος· εἴρων γὰρ ἢ κόλαξ ἢ περὶ λόγους ἀπειρόκαλος ἔδοξεν εἶναι.*

E *Δίκην μὲν οὖν δικάζοντα δεῖ μήτε πρὸς ἔχθραν τινὰ μήτε πρὸς χάριν ἀκούειν ἀλλ' ἀπὸ γνώμης πρὸς τὸ δίκαιον· ἐν δὲ ταῖς φιλολόγοις ἀκροάσεσιν οὔτε νόμος οὐδεὶς οὔθ' ὅρκος ἡμᾶς ἀπείργει μὴ μετ' εὐνοίας ἀποδέχεσθαι τὸν διαλεγόμενον. ἀλλὰ καὶ τὸν Ἑρμῆν ταῖς Χάρισιν οἱ παλαιοὶ συγκαθίδρυσαν, ὡς μάλιστα τοῦ λόγου τὸ κεχαρισμένον καὶ προσφιλὲς ἀπαιτοῦντος. οὐδὲ γὰρ οἷόν τε παντελῶς οὕτως ἐκβόλιμον εἶναι τὸν λέγοντα καὶ διημαρτημένον, ὥστε μήτε νοῦν τινα παρασχεῖν ἄξιον ἐπαίνου μήτ' ἀπομνημόνευσιν ἑτέρων μήτ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ λόγου καὶ προαίρεσιν, ἀλλὰ μηδὲ λέξιν ἢ διάθεσιν τῶν λεγομένων,*

F *ὡς ἀν' ἐχινόποδας καὶ ἀνὰ τρηχεῖαν ὄνωνιν*
φύονται μαλακῶν ἄνθεα λευκοΐων.

ὅπου γὰρ ἐμέτου τινὲς ἐγκώμια καὶ πυρετοῦ καὶ νὴ Δία

νται ακόμα πιο πολύ και πεινούν όσο αφορά τους δικούς τους.

Ο αντίθετος από αυτούς χαρακτήρας, που δεν εκφράζει καμιά επίκριση αλλά μένει προσηλωμένος σε κάθε λέξη και συλλαβή, έτοιμος να ξεσπάσει σε επιφωνήματα, αυτός που είναι ελαφρόμυαλος και ανερμάτιστος, συχνά δεν προκαλεί ευχαρίστηση σε κείνους που μιλούν και πάντοτε δυσαρεστεί τους ακροατές, ξαφνιάζοντας τους και κάνοντας τους να συμφωνήσουν μαζί του παρά τη γνώμη τους, σαν να τους τραβάει και αυτοί να μην μπορούν από την ντροπή τους ν' αντιδράσουν. Αυτός δεν αποκομίζει κανένα όφελος, καθώς η ακρόαση αποβαίνει για τον ίδιο γεμάτη ταραχή και έκπληξη από τους συνεχόμενους επαίνους, και φεύγει έχοντας ένα από τα τρία τούτα" είρων ή κόλακας ή ακαλαίσθητος όσο αφορά τους λόγους.

Όταν κάποιος είναι δικαστής πρέπει ν' ακούει τους διαδίκους όχι με δυσμένεια ή με εύνοια αλλά με σωστή κρίση, εναρμονισμένη με τη δικαιοσύνη. Στις φιλολογικές ακροάσεις όμως δεν υπάρχει νόμος ή όρκος κανένας που να μας εμποδίζει από το ν' αποδεχόμαστε ευνοϊκά τον ομιλητή. Αντίθετα οι παλαιοί έδωσαν στον Ερμή θέση κοντά στις Χάριτες, θεωρώντας ότι ο λόγος απαιτεί κατ' εξοχήν χάρη και ευνοϊκή διάθεση. Δεν είναι άλλωστε δυνατό να είναι ο ομιλητής τόσο κακός και λανθασμένος, ώστε να μην προσφέρει κάποια προσωπική του ιδέα αξιέπαινη ή κάτι που απομνημόνευσε από άλλους ή το αντικείμενο ακριβώς και τον σκοπό του λόγου του, ή τουλάχιστον το ύφος και τη διάθεση των λόγων του

όπως ανάμεσα στα εχινοποδα και στα τραχιά αγκάθια
θάλλουν των μαλακών λευκόιων τα άνθη[26].

Όταν δηλαδή κάποιοι εκφράζουν εγκώμια για τον έμετο

χύτρας ἐπιδεικνύμενοι πιθανότητος οὐκ ἀμοιροῦσιν, ἦ που λόγος ὑπ᾽ ἀνδρὸς ἀμωσγέπως δοκοῦντος ἢ καλουμένου φιλοσόφου περαινόμενος οὐκ ἂν ὅλως ἀναπνοήν τινα καὶ καιρὸν ἀκροαταῖς εὐμενέσι καὶ φιλανθρώποις παράσχοι πρὸς ἔπαινον; οἱ γοῦν ἐν ὥρᾳ πάντες, ὥς φησιν ὁ Πλάτων, ἀμηγέπη δάκνουσι τὸν ἐρωτικόν, καὶ λευκοὺς μὲν θεῶν παῖδας ἀνακαλῶν μέλανας δ᾽ ἀνδρικούς, καὶ τὸν γρυπὸν βασιλικὸν καὶ τὸν σιμὸν ἐπίχαριν τὸν δ᾽ ὠχρὸν μελίχρουν ὑποκοριζόμενος ἀσπάζεται καὶ ἀγαπᾷ· δεινὸς γάρ ἐστιν ὁ ἔρως ὥσπερ κιττὸς αὑτὸν ἐκ πάσης ἀναδῆσαι προφάσεως. πολὺ δὴ μᾶλλον ὁ φιλήκοος καὶ φιλόλογος ἀεί τινος αἰτίας εὑρετικὸς ἔσται, δι᾽ ἣν οὐκ ἀπὸ τρόπου τῶν λεγόντων ἕκαστον ἐπαινῶν φανεῖται. καὶ γὰρ ὁ Πλάτων τὸν Λυσίου λόγον οὔτε κατὰ τὴν εὕρεσιν ἐπαινῶν καὶ τῆς ἀταξίας αἰτιώμενος ὅμως αὐτοῦ τὴν ἀπαγγελίαν ἐπαινεῖ, καὶ ὅτι "τῶν ὀνομάτων σαφῶς καὶ στρογγύλως ἕκαστον ἀποτετόρνευται." μέμψαιτο δ᾽ ἄν
B τις Ἀρχιλόχου μὲν τὴν ὑπόθεσιν, Παρμενίδου δὲ τὴν στιχοποιίαν, Φωκυλίδου δὲ τὴν εὐτέλειαν, Εὐριπίδου δὲ τὴν λαλιάν, Σοφοκλέους δὲ τὴν ἀνωμαλίαν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ τῶν ῥητόρων ἐστὶν ὁ μὲν οὐκ ἔχων ἦθος, ὁ δὲ πρὸς πάθος ἀργός, ὁ δ᾽ ἐνδεὴς χαρίτων· ἕκαστός γε μὴν ἐπαινεῖται κατὰ τὸ ἴδιον τῆς δυνάμεως, ᾧ κινεῖν καὶ ἄγειν πέφυκεν. ὥστε καὶ τοῖς ἀκούουσιν εὐπορίαν εἶναι καὶ ἀφθονίαν τοῦ φιλοφρονεῖσθαι τοὺς λέγοντας. ἐνίοις γὰρ ἐξαρκεῖ, κἂν μὴ διὰ φωνῆς ἐπιμαρτυρῶμεν, ὄμματος

και τον πυρετό και, μα τον Δία, για τη χύτρα, χωρίς να στερούνται κάποιας αληθοφάνειας, πώς είναι δυνατόν λόγος που διατυπώνεται από άνδρα, ο οποίος κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο φαίνεται να είναι ή ονομάζεται φιλόσοφος, να μην μπορεί να προσφέρει στους ευμενείς και φιλικούς ακροατές κάποιαν ανάπαυλα ή ευκαιρία για έπαινο; Όλοι όσοι είναι σε νεανική ηλικία, όπως λέει ο Πλάτων[27], ερεθίζουν τον ερωτικό άνδρα˙ ονομάζει τους λευκούς «παιδιά των θεών», τους μελαψούς «αρρενωπούς», αυτούς που έχουν γαμψή μύτη «βασιλικούς», αυτούς που έχουν μύτη πλακουτσή «χαριτωμένους», τον ωχρό «μελένιο»[28], μιλώντας θωπευτικά, και όλους τους δέχεται με ευμένεια και αγάπη. Ο έρωτας, άλλωστε, είναι ικανότατος, σαν τον κισσό, ν' αναρριχάται από κάθε αφορμή. Πολύ περισσότερο αυτός που αγαπά την ακρόαση και τη μόρφωση μπορεί να βρίσκει κάθε φορά κάποια αιτία, για την οποία θα φανεί πως δικαιολογημένα επαινεί καθέναν ομιλητή. Ο Πλάτων, μάλιστα, δεν επαινεί την ευρηματικότητα του λόγου του Λυσία, αντίθετα ψέγει την κακή δομή του, αλλά εγκωμιάζει πάντως την απαγγελία του, λέγοντας ακόμα ότι «κάθε λέξη είναι σαφής και σαν να έχει στρογγυλευτεί σε τόρνο»[29]. Θα μπορούσε κάποιος να επικρίνει τις υποθέσεις του Αρχίλοχου, τη στιχοποιία του Παρμενίδη, τις κοινοτοπίες του Φωκυλίδη, την πολυλογία του Ευριπίδη, την αταξία του Σοφοκλή" επίσης και από τους ρήτορες άλλος υστερεί στην απόδοση των χαρακτήρων, άλλος υστερεί στη δημιουργία συγκίνησης, άλλος δεν έχει πολλή χάρη, αλλά ο καθένας επαινείται για την προσωπική του ικανότητα, με την οποία είναι προικισμένος από τη φύση να μας συγκινεί και να μας παρασύρει. Συνεπώς, οι ακροατές μπορούν να βρουν πολλές και άφθονες αιτίες φιλοφρόνησης προς τους ομιλητές. Για μερικούς άλλωστε είναι αρκετό, ακόμα κι αν δεν το βεβαιώνουμε επιπλέον με τη φωνή μας, να τους

πραότητα καὶ γαλήνην προσώπου καὶ διάθεσιν εὐμενῆ καὶ ἄλυπον ἐμπαρασχεῖν.

C Ἐκεῖνα μὲν γὰρ ἤδη καὶ πρὸς τοὺς ὅλως ἀποτυγχάνοντας ὥσπερ ἐγκύκλια καὶ κοινὰ πάσης ἀκροάσεώς ἐστι, καθέδρα τέ τις ἄθρυπτος καὶ ἀκλινὴς ἐν ὀρθῷ σχήματι καὶ πρόσβλεψις αὐτῷ τῷ λέγοντι καὶ τάξις ἐνεργοῦ προσοχῆς, καὶ προσώπου κατάστασις καθαρὰ καὶ ἀνέμφαντος οὐχ ὕβρεως οὐδὲ δυσκολίας μόνον ἀλλὰ καὶ φροντίδων ἄλλων καὶ ἀσχολιῶν· ὡς ἐν ἔργῳ γε παντὶ τὸ μὲν καλὸν ἐκ πολλῶν οἷον ἀριθμῶν εἰς ἕνα καιρὸν ἡκόντων ὑπὸ συμμετρίας τινὸς καὶ ἁρμονίας ἐπιτελεῖται, τὸ δ' αἰσχρὸν ἐξ ἑνὸς τοῦ τυχόντος ἐλλείποντος ἢ προσόντος ἀτόπως εὐθὺς ἑτοίμην ἔχει τὴν γένεσιν,
D ὥσπερ ἐπ' αὐτῆς τῆς ἀκροάσεως οὐ μόνον βαρύτης ἐπισκυνίου καὶ ἀηδία προσώπου καὶ βλέμμα ῥεμβῶδες καὶ περίκλασις σώματος καὶ μηρῶν ἐπάλλαξις ἀπρεπὴς ἀλλὰ καὶ νεῦμα καὶ ψιθυρισμὸς πρὸς ἕτερον καὶ μειδίαμα χάσμαι τε ὑπνώδεις καὶ κατήφειαι καὶ πᾶν εἴ τι τούτοις ἔοικεν ὑπεύθυνόν ἐστι καὶ δεῖται πολλῆς εὐλαβείας.

14. *Οἱ δὲ τοῦ μὲν λέγοντος οἴονταί τι ἔργον εἶναι, τοῦ δ' ἀκούοντος οὐδέν, ἀλλ' ἐκεῖνον μὲν ἀξιοῦσιν ἥκειν πεφροντικότα καὶ παρεσκευασμένον, αὐτοὶ δ' ἄσκεπτοι καὶ ἀφρόντιδες τῶν καθηκόντων ἐμβαλόντες καθέζονται
E καθάπερ ἀτεχνῶς ἐπὶ δεῖπνον ἥκοντες, εὖ παθεῖν πονουμένων ἑτέρων. καίτοι καὶ συνδείπνου τι χαρίεντος ἔργον ἐστί, πολὺ δὲ μᾶλλον ἀκροατοῦ. κοινωνὸς γάρ ἐστι τοῦ λόγου καὶ συνεργὸς τοῦ λέγοντος, καὶ οὐ τὰ μὲν ἐκείνου

προσφέρουμε το πράο βλέμμα μας, τη γαλήνια όψη μας και την ευμενή και χωρίς δυσαρέσκειες διάθεση μας.

Επίσης, τα παρακάτω ζητήματα, ακόμα και στην περίπτωση των ομιλητών που αποτυγχάνουν εντελώς, μοιάζουν να είναι γενικής φύσεως και κοινά σε όλες τις ακροάσεις, δηλαδή το να καθόμαστε όρθιοι, όχι νωχελικά ή με άσχημη στάση, να κοιτάμε κατευθείαν τον ομιλητή, να έχουμε έκφραση ενεργού προσοχής, η όψη μας να είναι καθαρή και ανέκφραστη όχι απλώς όσο αφορά την αποδοκιμασία και την επίκριση, αλλά και άλλου είδους σκέψεις ή έγνοιες. Σε κάθε έργο άλλωστε η επιτυχία έρχεται με τον συνδυασμό αριθμού, τρόπον τινά, παραγόντων, οι οποίοι συμπίπτουν την κατάλληλη στιγμή με πνεύμα συμμετρίας και αρμονίας, ενώ η αποτυχία δημιουργείται αμέσως από την έλλειψη κάποιου τυχαίου παράγοντα ή από τη λάθος τοποθέτηση κάποιου άλλου. Ομοίως και στην περίπτωση της ακρόασης διαλέξεων, απρέπειες δεν είναι μόνο η συνοφρύωση, η όψη που φανερώνει αποστροφή, το πλανώμενο βλέμμα, το στριφογύρισμα του σώματος, το σταύρωμα των ποδιών, αλλά και τα νεύματα, το ψιθύρισμα στον διπλανό, τα χαμόγελα, τα νυσταγμένα χασμουρητά και όλα τα παρόμοια είναι λανθασμένες ενέργειες και χρειάζονται μεγάλη προσοχή.

14. Υπάρχουν ορισμένοι που πιστεύουν ότι ο ομιλητής έχει κάποιο έργο αλλά ότι ο ακροατής δεν έχει, και απαιτούν να έρχεται ο ομιλητής έχοντας φροντίσει και προετοιμάσει τις σκέψεις του, ενώ οι ίδιοι έρχονται χωρίς προετοιμασία και φροντίδα για τα καθήκοντα τους, σπεύδοντας να καταλάβουν τις θέσεις τους, σαν ακριβώς να πήγαν σε δείπνο, για να περάσουν καλά από τον κόπο των άλλων. Αλλά και ο σωστός συνδαιτυμόνας σε δείπνο έχει κάποια καθήκοντα, πολύ περισσότερο ο ακροατής. Είναι δηλαδή κοινωνός του λόγου και συνεργάτης του ομιλητή, και δεν

πλημμελήματα πικρῶς ἐξετάζειν ὀφείλει κατὰ ῥῆμα καὶ
πρᾶγμα προσάγων τὴν εὔθυναν, αὐτὸς δ' ἀνευθύνως
ἀσχημονεῖν καὶ πολλὰ σολοικίζειν περὶ τὴν ἀκρόασιν,
ἀλλ' ὥσπερ ἐν τῷ σφαιρίζειν τῷ βάλλοντι δεῖ συγκινού-
μενον εὐρύθμως φέρεσθαι τὸν δεχόμενον, οὕτως ἐπὶ τῶν
λόγων ἔστι τις εὐρυθμία καὶ περὶ τὸν λέγοντα καὶ περὶ
F τὸν ἀκροώμενον, ἂν ἑκάτερος τὸ προσῆκον αὑτῷ φυ-
λάττῃ.

15. Δεῖ δὲ μηδὲ ταῖς φωναῖς τῶν ἐπαίνων ὡς ἔτυχε
χρῆσθαι. καὶ γὰρ Ἐπίκουρος ἐπὶ τοῖς τῶν φίλων ἐπιστο-
λίοις κροτοθορύβους γίγνεσθαι παρ' αὐτῶν λέγων ἀηδής
ἐστιν. οἱ δὲ τὰς ξένας φωνὰς τοῖς ἀκροατηρίοις νῦν
ἐπεισάγοντες οὗτοι, καὶ "θείως" καὶ "θεοφορήτως"
καὶ "ἀπροσίτως" ἐπιλέγοντες, ὡς οὐκέτι τοῦ "καλῶς"
καὶ τοῦ "σοφῶς" καὶ τοῦ "ἀληθῶς" ἐξαρκοῦντος, οἷς οἱ
περὶ Πλάτωνα καὶ Σωκράτη καὶ Ὑπερείδην ἐχρῶντο
σημείοις τῶν ἐπαίνων, ὑπερασχημονοῦσι καὶ διαβάλλου-
σι τοὺς λέγοντας ὡς ὑπερηφάνων τινῶν καὶ περιττῶν
46 δεομένους ἐπαίνων. σφόδρα δ' ἀηδεῖς εἰσι καὶ οἱ μεθ'
ὅρκου τοῖς λέγουσιν ὥσπερ ἐν δικαστηρίῳ τὰς μαρτυρίας
ἀποδιδόντες. οὐχ ἧττον δὲ τούτων οἱ περὶ τὰς ποιότητας
ἀστοχοῦντες, ὅταν φιλοσόφῳ μὲν ἐπιφωνῶσι "δριμέως,"
γέροντι δ' "εὐφυῶς" ἢ "ἀνθηρῶς," τὰς τῶν παιζόντων
καὶ πανηγυριζόντων ἐν ταῖς σχολαστικαῖς μελέταις
φωνὰς ἐπὶ τοὺς φιλοσόφους μετακομίζοντες καὶ λόγῳ
σωφρονοῦντι προσφέροντες ἔπαινον ἑταιρικόν, ὥσπερ
B ἀθλητῇ κρίνων ἢ ῥόδων στέφανον, οὐ δάφνης οὐδὲ
κοτίνου περιτιθέντες. Εὐριπίδης μὲν οὖν ὁ ποιητής, ὡς

πρέπει να εξετάζει με αυστηρότητα τα παραπτώματα του ομιλητή, ασκώντας κριτική σε κάθε λέξη και σε κάθε έκφραση, ενώ ο ίδιος χωρίς να υπόκειται σε έλεγχο ν' ασχημονεί και να πέφτει σε πλήθος λαθών σχετικά με την ακρόαση" αντίθετα, όπως στο παιχνίδι της σφαίρας απαιτείται αυτός που ρίχνει να συντονίζει τις κινήσεις του με κείνον που πιάνει τη σφαίρα, έτσι και προκειμένου περί των λόγων υπάρχει κάποιος αρμονικός συντονισμός ανάμεσα στον ομιλητή και τον ακροατή, αν ο καθένας τους τηρεί τις υποχρεώσεις του.

15. Επιπλέον δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται τυχαία οι λέξεις με τις οποίες αποδίδουμε τους επαίνους. Και ο Επίκουρος άλλωστε γίνεται δυσάρεστος, όταν λέει για τις επιστολές των φίλων του ότι ξεσηκώνουν θορύβους[30]. Αλλά και κείνοι που επί των ημερών μας εισάγουν στα ακροατήρια ξένες εκφράσεις και επιδοκιμάζουν φωνάζοντας «Θεϊκά», «Θεόπνευστα», «Άφθαστα», σαν να μην είναι αρκετά τα «Ωραία», «Σωστά», «Αληθινά», που χρησιμοποιούσαν στον κύκλο του Πλάτωνα, του Σωκράτη και του Υπερείδη για να δηλώσουν έπαινο, διαπράττουν μεγάλη ασχημία και διαβάλλουν τους ομιλητές πως έχουν δήθεν ανάγκη υπερβολικών επαίνων. Ιδιαιτέρως απεχθείς είναι εκείνοι που παίρνουν όρκους, σαν να βρίσκονται σε δικαστήριο, για να βεβαιώσουν τη μαρτυρία τους έναντι των ομιλητών. Όμοιοι εξ ίσου με αυτούς είναι όσοι σφάλλουν σχετικά με την ιδιότητα των προσώπων, όταν δηλαδή φωνάζουν προς κάποιον φιλόσοφο «Κομψά» και προς κάποιον γέροντα «Ωραία», «Ανθηρά», μεταφέροντας έτσι στους φιλοσόφους τις εκφράσεις εκείνων που παίζουν και επιδεικνύονται μέσω των ασκήσεων τους στις σχολές και αποδίδοντας στους σώφρονες λόγους πρόστυχο έπαινο, σαν να στεφάνωναν, δηλαδή, τον αθλητή με κρίνα ή ρόδα και όχι με δάφνη ή ελιά. Όταν κάποτε ο ποιητής Ευριπίδης

ὑπολέγοντος αὐτοῦ τοῖς χορευταῖς ᾠδήν τινα πεποιημένην ἐφ᾽ ἁρμονίας εἷς ἐγέλασεν, "εἰ μή τις ἧς ἀναίσθητος" εἶπε "καὶ ἀμαθής, οὐκ ἂν ἐγέλασας ἐμοῦ μιξολυδιστὶ ᾄδοντος." ἀνὴρ δ᾽ ἂν οἶμαι φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς ἀκροατοῦ διακεχυμένου τρυφὴν ἐκκόψειεν εἰπών "σύ μοι δοκεῖς ἀνόητος εἶναι καὶ ἀνάγωγος· οὐ γὰρ ἂν ἐμοῦ διδάσκοντος ἢ νουθετοῦντος ἢ διαλεγομένου περὶ θεῶν ἢ πολιτείας ἢ ἀρχῆς ἐτερέτιζες καὶ προσωρχοῦ τοῖς λό-
C γοις." ὅρα γὰρ ἀληθῶς οἷόν ἐστι φιλοσόφου λέγοντος ἀπορεῖν τοὺς ἔξωθεν ὑπὸ τῶν ἔνδον βοώντων καὶ ἀλαλαζόντων πότερον αὐλοῦντος ἢ κιθαρίζοντος ἢ ὀρχουμένου τινὸς ὁ ἔπαινός ἐστι.

16. *Καὶ μὴν* τῶν γε νουθεσιῶν καὶ τῶν ἐπιπλήξεων οὔτ᾽ ἀναλγήτως οὔτ᾽ ἀνάνδρως ἀκουστέον. οἱ γὰρ εὐκόλως καὶ ὀλιγώρως τὸ κακῶς ἀκούειν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων φέροντες, ὥστε γελᾶν ἐλεγχόμενοι καὶ τοὺς ἐλέγχοντας ἐπαινεῖν, ὥσπερ οἱ παράσιτοι τοὺς τρέφοντας, ὅταν ὑπ᾽ αὐτῶν λοιδορῶνται, παντάπασιν ἰταμοὶ καὶ θρασεῖς ὄντες, οὐ καλὴν οὐδ᾽ ἀληθῆ διδόασιν ἀπόδειξιν ἀνδρείας
D τὴν ἀναισχυντίαν. σκῶμμα μὲν γὰρ ἀνύβριστον ἐν παιδιᾷ τινι μετ᾽ εὐτραπελίας ἀφειμένον ἐνεγκεῖν ἀλύπως καὶ ἱλαρῶς οὐκ ἀγεννὲς οὐδ᾽ ἀπαίδευτον ἀλλ᾽ ἐλευθέριον πάνυ καὶ Λακωνικόν ἐστιν· ἐπαφῆς δὲ καὶ νουθεσίας πρὸς ἐπανόρθωσιν ἤθους ὥσπερ φαρμάκῳ δάκνοντι λόγῳ χρωμένης ἐλέγχοντι μὴ συνεσταλμένον ἀκούειν μηδ᾽ ἱδρῶτος καὶ ἰλίγγου μεστόν, αἰσχύνῃ φλεγόμενον τὴν ψυχήν, ἀλλ᾽ ἄτρεπτον καὶ σεσηρότα καὶ κατειρωνευόμε-

δίδασκε στα μέλη του χορού του κάποια ωδή συνθεμένη με μελωδία, ένας από αυτούς γέλασε, οπότε ο ποιητής παρατήρησε: «Αν δεν ήσουν τόσο ανίκανος να καταλάβεις και τόσο αμαθής, δεν θα γελούσες καθώς τραγουδούσα στον μειξολύδιο ρυθμό». Θεωρώ, λοιπόν, πως κάποιος που είναι φιλόσοφος ή πολιτικός θα ανέκοπτε τη μαλθακότητα του διαχυτικού ακροατή λέγοντας: «Μου φαίνεσαι ανόητος και ανάγωγος" αλλιώς δεν θα σφύριζες ούτε θα χόρευες στον ρυθμό των λόγων μου, την ώρα που διδάσκω ή συμβουλεύω ή μιλώ με θέμα τους θεούς, την πόλη ή τη διοίκηση της». Σκέψου μόνο στ' αλήθεια τι σημαίνει, αν, ενώ μιλάει ένας φιλόσοφος, οι άνθρωποι που είναι απ' έξω ακούνε τις φωνές εκείνων που είναι μέσα στην αίθουσα της διάλεξης και απορούν σε ποιον απευθύνεται ο έπαινος, σε αυλητή, κιθαρωδό ή χορευτή.

16. Επιπλέον οι νουθεσίες και οι παρατηρήσεις δεν πρέπει ν' ακούγονται με απάθεια. Αυτοί δηλαδή που μπορούν να υπομένουν με ευκολία και αδιαφορία τις επικρίσεις των φιλοσόφων, ώστε να γελούν, όταν ελέγχονται, και να επαινούν τους επικριτές τους, όπως ακριβώς οι παράσιτοι εκείνους οι οποίοι τους τρέφουν, όταν οι τελευταίοι τους υβρίζουν, όντας ως προς όλα ελεεινοί και θρασείς, παρέχουν άσχημη και ψεύτικη απόδειξη ανδρείας την αναισχυντία τους. Το πείραγμα δηλαδή, που δεν συνδέεται με υβριστική διάθεση αλλά με κάποιον αστεϊσμό, το οποίο γίνεται δεκτό από κάποιον χωρίς στενοχώρια και με φαιδρότητα, δεν δηλώνει έλλειψη ευγενούς ήθους ούτε παιδείας, αλλά είναι χαρακτηριστικό κατ' εξοχήν ελευθέριο και Λακωνικό. Αντιθέτως, τη σύσταση και τη νουθεσία για τη βελτίωση του χαρακτήρα, που χρησιμοποιούν ελεγκτικούς λόγους, σαν πικρό φάρμακο, όταν τις ακούει κάποιος χωρίς να πιέζεται και να ιλιγγιά, χωρίς η ντροπή να φλέγει την ψυχή του, αλλά αδιάφορος, αλαζονικός και ειρωνευόμε-

νον, ἀνελευθέρου τινὸς δεινῶς καὶ ἀπαθοῦς πρὸς τὸ
αἰδεῖσθαι νέου διὰ συνήθειαν ἁμαρτημάτων καὶ συνέ-
χειαν, ὥσπερ ἐν σκληρᾷ σαρκὶ καὶ τυλώδει τῇ ψυχῇ
μώλωπα μὴ λαμβάνοντος.

E Τούτων δὲ τοιούτων ὄντων οἱ τὴν ἐναντίαν διάθεσιν
ἔχοντες νέοι κἂν ἅπαξ ποτὲ ἀκούσωσι κακῶς, φεύγοντες
ἀνεπιστρεπτὶ καὶ δραπετεύοντες ἐκ φιλοσοφίας, καλὴν
ἀρχὴν πρὸς τὸ σωθῆναι τὸ αἰδεῖσθαι παρὰ τῆς φύσεως
ἔχοντες, ἀπολλύουσι διὰ τρυφὴν καὶ μαλακίαν, οὐκ
ἐγκαρτεροῦντες τοῖς ἐλέγχοις οὐδὲ τὰς ἐπανορθώσεις
δεχόμενοι γεννικῶς, ἀλλ' ἐπὶ τὰς προσηνεῖς καὶ ἁπαλὰς
ἀποστρέφοντες ὁμιλίας τὰ ὦτα κολάκων τινῶν ἢ σοφι-
στῶν ἀνωφελεῖς καὶ ἀνοήτους ἡδείας δὲ φωνὰς
καταδόντων. ὥσπερ οὖν ὁ μετὰ τὴν τομὴν φεύγων τὸν
ἰατρὸν καὶ τὸν ἐπίδεσμον μὴ προσιέμενος τὸ μὲν ἀλγεινὸν
F ἀνεδέξατο, τὸ δ' ὠφέλιμον οὐχ ὑπέμεινε τῆς θεραπείας,
οὕτως ὁ τῷ χαράξαντι καὶ τρώσαντι λόγῳ τὴν ἀβελτε-
ρίαν ἀπουλῶσαι καὶ καταστῆσαι μὴ παρασχὼν ἀπῆλθε
δηχθεὶς καὶ ἀλγήσας ἐκ φιλοσοφίας, ὠφεληθεὶς δὲ μηδέν.
οὐ γὰρ μόνον, ὡς Εὐριπίδης φησί, τὸ Τηλέφου τραῦμα

πριστοῖσι λόγχης θέλγεται ῥινήμασιν,

47 ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκ φιλοσοφίας ἐμφυόμενον εὐφυέσι νέοις
δηγμὸν αὐτὸς ὁ τρώσας λόγος ἰᾶται. διὸ δεῖ πάσχειν μὲν

νος, φανερώνουν νέο άνθρωπο ανελεύθερο, σκληρό και αναίσθητο ως προς τον σεβασμό, εξαιτίας της αδιάλειπτης εξοικείωσης του με τα παραπτώματα, που έχει ψυχή όμοια με σάρκα σκληρή και τυλώδη, η οποία δεν είναι δυνατό να πληγιαστεί.

Τέτοια είναι η συμπεριφορά των παραπάνω ανθρώπων, αλλά οι νέοι που έχουν την αντίθετη στάση, ακόμα κι όταν ακούνε κάποιο λόγο που στρέφεται εις βάρος τους, φεύγουν χωρίς διάθεση να επιστρέψουν και δραπετεύουν από τη φιλοσοφία, και, παρ' ότι έχουν ως σωστή αρχή της σωτηρίας τους το φυσικό αίσθημα του σεβασμού, τη χάνουν εξαιτίας της τρυφηλότητας και της μαλθακότητάς τους, καθώς δεν δείχνουν εγκαρτέρηση στην κριτική που τους ασκείται και δεν δέχονται με ευγενικό πνεύμα τις επανορθώσεις που τους γίνονται" αντίθετα στρέφουν την ακοή τους στις εύκολες και ανώδυνες ομιλίες κάποιων κολάκων ή σοφιστών, που τους τέρπουν με απόψεις ανώφελες και άχρηστες πλην όμως ευχάριστες. Όπως δηλαδή αυτός που μετά την εγχείριση αποφεύγει τον- γιατρό και δεν δέχεται να επιδέσουν τις πληγές του, υπέστη όλους τους πόνους της θεραπείας αλλά δεν περίμενε να λάβει το όφελος από αυτή, έτσι, όταν ο λόγος κόβει και πληγώνει την ανοησία κάποιου ανθρώπου, αν αυτός δεν του παρέχει την ευκαιρία να επουλώσει και να θεραπεύσει το τραύμα, φεύγει στενοχωρημένος και πονεμένος αλλά καθόλου ωφελημένος από τη φιλοσοφία. Όχι μόνο, δηλαδή, το τραύμα του Τήλεφου, όπως λέει ο Ευριπίδης,

καταπραΰνεται από την κοφτερή λόγχη

αλλά και τον πόνο από τη φιλοσοφία, ο οποίος προκαλείται στους προικισμένους νέους, τον θεραπεύει αυτός ακριβώς ο λόγος που προκάλεσε το τραύμα. Για τούτο, όποιος ελέγ-

τι καὶ δάκνεσθαι, μὴ συντρίβεσθαι δὲ μηδ' ἀθυμεῖν τὸν ἐλεγχόμενον, ἀλλ' ὥσπερ ἐν τελετῇ κατηργμένης αὐτοῦ φιλοσοφίας τοὺς πρώτους καθαρμοὺς καὶ θορύβους ἀνασχόμενον ἐλπίζειν τι γλυκὺ καὶ λαμπρὸν ἐκ τῆς παρούσης ἀδημονίας καὶ ταραχῆς. καὶ γὰρ ἂν ἀδίκως ἡ ἐπιτίμησις γίγνεσθαι δοκῇ, καλὸν ἀνασχέσθαι καὶ διακαρτερῆσαι λέγοντος· παυσαμένῳ δ' αὐτὸν ἐντυχεῖν
B ἀπολογούμενον καὶ δεόμενον τὴν παρρησίαν ἐκείνην καὶ τὸν τόνον, ᾧ νῦν κέχρηται πρὸς αὐτόν, εἴς τι τῶν ἀληθῶς ἁμαρτανομένων φυλάττειν.

17. Ἔτι τοίνυν ὥσπερ ἐν γράμμασι καὶ περὶ λύραν καὶ παλαίστραν αἱ πρῶται μαθήσεις πολὺν ἔχουσι θόρυβον καὶ πόνον καὶ ἀσάφειαν, εἶτα προϊόντι κατὰ μικρὸν ὥσπερ πρὸς ἀνθρώπους συνήθεια πολλὴ καὶ γνῶσις ἐγγενομένη πάντα φίλα καὶ χειροήθη καὶ ῥᾴδια λέγειν τε καὶ πράττειν παρέσχεν, οὕτω δὴ καὶ φιλοσοφίας ἐχούσης τι καὶ γλίσχρον ἀμέλει καὶ ἀσύνηθες ἐν τοῖς πρώτοις ὀνόμασι καὶ πράγμασιν οὐ δεῖ φοβηθέντα τὰς ἀρχὰς ψοφοδεῶς καὶ ἀτόλμως ἐγκαταλιπεῖν, ἀλλὰ πει-
C ρώμενον ἑκάστου καὶ προσλιπαροῦντα καὶ γλιχόμενον τοῦ πρόσω τὴν πᾶν τὸ καλὸν ἡδὺ ποιοῦσαν ἀναμένειν συνήθειαν. ἥξει γὰρ οὐ διὰ μακροῦ πολὺ φῶς ἐπιφέρουσα τῇ μαθήσει καὶ δεινοὺς ἔρωτας ἐνδιδοῦσα πρὸς τὴν ἀρετήν, ὧν ἄνευ πάνυ τλήμονος ἀνδρός ἐστιν ἢ δειλοῦ

χεται πρέπει βέβαια να υφίσταται κάτι και να στενοχωριέται, αλλά να μη συντρίβεται και να μη χάνει το ηθικό του, παρά, σαν σε τελετή που τον μυεί στη φιλοσοφία, πρέπει να υπομένει τους αρχικούς καθαρμούς και την αναστάτωση, με την ελπίδα ότι την τωρινή αδημονία και την ταραχή θ' ακολουθήσει κάτι ευχάριστο και λαμπρό. Ακόμα μάλιστα και στην περίπτωση που έχει την εντύπωση ότι η επιτίμηση του γίνεται άδικα, είναι καλό να υπομένει και να δείχνει εγκαρτέρηση προς εκείνον ο οποίος του απευθύνεται˙ κι όταν αυτός τελειώσει, να του δώσει τις εξηγήσεις του και να τον παρακαλέσει να κρατήσει για τις πράξεις όπου πραγματικά έσφαλε την παρρησία και την ένταση των παρατηρήσεων, με τις οποίες του απευθύνθηκε στην παρούσα περίσταση.

17. Εκτός τούτων, όπως οι πρώτες μαθήσεις στα γράμματα, στη μουσική και στην παλαίστρα[32] συνοδεύονται από μεγάλη αναστάτωση, κόπο και αβεβαιότητα, ενώ στη συνέχεια, καθώς ο μαθητής προοδεύει λίγο λίγο, όπως στις σχέσεις του με τους ανθρώπους, έρχονται η μεγάλη εξοικείωση και η γνώση και κάνουν τα πάντα να είναι φιλικά, εύκολα στη μεταχείριση τους και επιπλέον εύκολα στο να τα πει ή να τα πράξει, έτσι συμβαίνει και στην περίπτωση της φιλοσοφίας, η οποία παρουσιάζει αναμφισβήτητα κάτι δύσκολο και ανοίκειο στους πρώτους όρους και στα πρώτα ζητήματα˙ δεν πρέπει λοιπόν να φοβηθεί κάποιος κατά τις αρχές της και να την εγκαταλείψει τρομαγμένος και δειλός, αλλά πρέπει να καταβάλλει προσπάθεια σε κάθε αντικείμενο της, να ζητάει και να επιθυμεί την πρόοδο, καθώς περιμένει την απόκτηση της εξοικείωσης, η οποία μεταβάλλει σε ευχάριστο καθετί καλό. Θα έρθει, άλλωστε, αυτή χωρίς μεγάλη καθυστέρηση, κομίζοντας άπλετο φως στο αντικείμενο της μάθησης και εμπνέοντας σφοδρό έρωτα για την αρετή" όποιος αντέξει να ζήσει την υπόλοιπη

τὸν ἄλλον ὑπομένειν βίον, ἐκπεσόντα δι᾽ ἀνανδρίαν φιλοσοφίας.

Ἴσως μὲν οὖν ἔχει τι καὶ τὰ πράγματα τοῖς ἀπείροις καὶ νέοις ἐν ἀρχῇ δυσκατανόητον· οὐ μὴν ἀλλὰ τῇ γε πλείστῃ περιπίπτουσιν ἀσαφείᾳ καὶ ἀγνοίᾳ δι᾽ αὑτούς,
D ἀπ᾽ ἐναντίων φύσεων ταὐτὸν ἁμαρτάνοντες. οἱ μὲν γὰρ αἰσχύνῃ τινὶ καὶ φειδοῖ τοῦ λέγοντος ὀκνοῦντες ἀνερέσθαι καὶ βεβαιώσασθαι τὸν λόγον, ὡς ἔχοντες ἐν νῷ συνεπινεύουσιν, οἱ δ᾽ ὑπὸ φιλοτιμίας ἀώρου καὶ κενῆς πρὸς ἑτέρους ἁμίλλης ὀξύτητα καὶ δύναμιν εὐμαθείας ἐπιδεικνύμενοι, πρὶν ἢ λαβεῖν ἔχειν ὁμολογοῦντες, οὐ λαμβάνουσιν. εἶτα συμβαίνει τοῖς μὲν αἰδήμοσι καὶ σιωπηλοῖς ἐκείνοις, ὅταν ἀπέλθωσι, λυπεῖν αὑτοὺς καὶ ἀπορεῖσθαι, καὶ τέλος αὖθις ὑπ᾽ ἀνάγκης ἐλαυνομένους σὺν αἰσχύνῃ μείζονι τοῖς εἰποῦσιν ἐνοχλεῖν ἀναπυνθανομένους καὶ μεταθέοντας, τοῖς δὲ φιλοτίμοις καὶ θρασέσιν ἀεὶ περιστέλλειν καὶ ἀποκρύπτειν συνοικοῦσαν τὴν ἀμαθίαν.

E 18. *Πᾶσαν οὖν* ἀπωσάμενοι τὴν τοσαύτην βλακείαν καὶ ἀλαζονείαν καὶ πρὸς τὸ μαθεῖν ἰόντες καὶ περὶ τὸ λαβεῖν τῇ διανοίᾳ τὸ χρησίμως λεγόμενον ὄντες, ὑπομένωμεν τοὺς τῶν εὐφυῶν δοκούντων γέλωτας, ὥσπερ ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Ξενοκράτης βραδύτεροι δοκοῦντες εἶναι

ζωή του χωρίς τα τελευταία τούτα, καθώς από την ανανδρία του εξέπεσε από τη φιλοσοφία, είναι είτε άθλιος άνθρωπος είτε δειλός.

Ίσως τα φιλοσοφικά ζητήματα κρύβουν στην αρχή για τους ακατάρτιστους και τους νέους κάποια δυσκολία στην κατανόηση τους· παρά ταύτα, όσο αφορά το μεγαλύτερο μέρος της αβεβαιότητας και της αδαημοσύνης στην οποία περιέρχονται, ευθύνονται οι ίδιοι, καθώς διαφορετικοί χαρακτήρες πέφτουν στα ίδια σφάλματα. Μερικοί, δηλαδή, επειδή ντρέπονται και λυπούνται τον ομιλητή, διστάζουν να υποβάλουν σε έλεγχο και να κατανοήσουν σταθερόν μέσα στον νου τους τον λόγο, δηλώνοντας τη συμφωνία τους όπως κι αν τον καταλαβαίνουν άλλοι, όμως, από παράκαιρη επιδίωξη φήμης, από μάταιη άμιλλα έναντι των άλλων και από διάθεση να κάνουν επίδειξη της ευστροφίας και της δύναμης τους να μαθαίνουν γρήγορα, λένε ότι έχουν κατανοήσει το νόημα, προτού να το ακούσουν, κι έτσι δεν το κατανοούν καθόλου. Ύστερα, το αποτέλεσμα είναι, αφ' ενός, εκείνοι οι ντροπαλοί και σιωπηλοί, όταν φύγουν από την ομιλία, να λυπούνται και να βρίσκονται σε αμηχανία, και τελικά, οδηγημένοι από την ανάγκη, με μεγαλύτερη τώρα ντροπή, ενοχλούν τους ομιλητές υποβάλλοντας τους τις ερωτήσεις που έπρεπε να είχαν υποβάλει προηγουμένως, και, αφ' ετέρου, εκείνοι που επιδιώκουν τη φήμη και είναι θρασείς, να προσπαθούν να σκεπάσουν και να κρύψουν την αμάθεια με την οποία συμβιώνουν.

18. Αφού, λοιπόν, απομακρύνουμε εξ ολοκλήρου την τόσο μεγάλη αυτή ανοησία και αλαζονεία, κατευθυνόμενοι προς τη μάθηση και όντας ικανοί να συλλάβουμε με τη σκέψη μας τους χρήσιμους λόγους, ας υπομείνουμε τους γέλωτες των κατ' επίφαση ευφυών, όπως έκαναν ο Κλεάνθης και ο Ξενοκράτης, οι οποίοι, μολονότι έδιναν την εντύπωση πως είναι λιγότερο εύστροφοι από τους συμμα-

τῶν συσχολαστῶν οὐκ ἀπεδίδρασκον ἐκ τοῦ μανθάνειν οὐδ᾽ ἀπέκαμνον, ἀλλὰ φθάνοντες εἰς ἑαυτοὺς ἔπαιζον, ἀγγείοις τε βραχυστόμοις καὶ πινακίσι χαλκαῖς ἀπεικάζοντες, ὡς μόλις μὲν παραδεχόμενοι τοὺς λόγους, ἀσφαλῶς δὲ καὶ βεβαίως τηροῦντες. οὐ γὰρ μόνον, ὥς φησι Φωκυλίδης,

πόλλ᾽ ἀπατηθῆναι διζήμενον ἔμμεναι ἐσθλόν,

F *ἀλλὰ καὶ γελασθῆναι δεῖ πολλὰ καὶ ἀδοξῆσαι, καὶ σκώμματα καὶ βωμολοχίας ἀναδεξάμενον ὤσασθαι παντὶ τῷ θυμῷ καὶ καταθλῆσαι τὴν ἀμαθίαν.*

Οὐ μὴν οὐδὲ τῆς πρὸς τοὐναντίον ἁμαρτίας ἀμελητέον, ἣν ἁμαρτάνουσιν οἱ μὲν ὑπὸ νωθείας, ἀηδεῖς καὶ
48 *κοπώδεις ὄντες· οὐ γὰρ ἐθέλουσι γενόμενοι καθ᾽ αὑτοὺς πράγματα ἔχειν, ἀλλὰ παρέχουσι τῷ λέγοντι, πολλάκις ἐκπυνθανόμενοι περὶ τῶν αὐτῶν, ὥσπερ ἀπτῆνες νεοσσοὶ κεχηνότες ἀεὶ πρὸς ἀλλότριον στόμα καὶ πᾶν ἕτοιμον ἤδη καὶ διαπεπονημένον ὑπ᾽ ἄλλων ἐκλαμβάνειν ἐθέλοντες. ἕτεροι δὲ προσοχῆς καὶ δριμύτητος ἐν οὐ δέοντι θηρώμενοι δόξαν ἀποκναίουσι λαλιᾷ καὶ περιεργίᾳ τοὺς λέγοντας, ἀεί τι προσδιαποροῦντες τῶν οὐκ ἀναγκαίων καὶ ζητοῦντες ἀποδείξεις τῶν οὐ δεομένων·*

οὕτως ὁδὸς βραχεῖα γίγνεται μακρά,

θητές τους, δεν εγκατέλειπαν την προσπάθεια της μάθησης ούτε παραιτούνταν, αλλά πρώτοι ο ίδιοι έκαναν αστεία εις βάρος τους, παρομοιάζοντας τους εαυτούς τους με αγγεία που έχουν μικρό στόμιο και με χάλκινους πίνακες, ότι δηλαδή με δυσκολία προσελάμβαναν τους λόγους, αν και τηρούσαν τις επιταγές τους με ορθό και σταθερό τρόπο. Όχι μόνο, δηλαδή, όπως λέει ο Φωκυλίδης,

συχνά θ' απατηθεί κάποιος, όταν προσπαθεί να παραμείνει σωστός[33],

αλλά και αναπόφευκτα συχνά θα τον περιγελάσουν και θα του προσάψουν κακή φήμη· επίσης πρέπει ν' ανεχτεί πειράγματα και ύβρεις, καθώς προσπαθεί με όλες τις δυνάμεις της ψυχής του ν' αγωνιστεί εναντίον της αμάθειας του και να την αποβάλει.

Δεν πρέπει όμως ν' αδιαφορήσουμε και για το σφάλμα που οφείλεται στην αντίθετη στάση, το οποίο διαπράττουν μερικοί από νωθρότητα, όντας κακοδιάθετοι και βαριεστημένοι· δεν θέλουν, δηλαδή, όταν είναι κατά μόνας, να δημιουργούν προβλήματα στον εαυτό τους, αλλά δημιουργούν προβλήματα στον ομιλητή, με το να ρωτούν ολοένα για τα ίδια πράγματα, σαν νεογέννητα πουλιά που δεν έχουν ακόμα πετάξει και που συνέχεια χάσκουν μπροστά στο στόμα του άλλου, θέλοντας να παίρνουν τα πάντα έτοιμα και επεξεργασμένα από τους άλλους. Κάποιοι άλλοι, στην επιδίωξη τους να θεωρηθούν προσεκτικοί και ικανοί εκεί που δεν υπάρχει λόγος, κουράζουν τους ομιλητές με τη φλυαρία και τη φορτικότητά τους, προβάλλοντας συνεχώς απορίες για ζητήματα που δεν είναι απαραίτητο και ζητώντας αποδείξεις για πράγματα που δεν χρειάζεται·

ε'τσι ο σύντομος ο δρόμος γίνεται μακρνς[M],

B ὥς φησι Σοφοκλῆς, οὐκ αὐτοῖς μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις. ἀντιλαμβανόμενοι γὰρ ἑκάστοτε κεναῖς καὶ περιτταῖς ἐρωτήσεσι τοῦ διδάσκοντος, ὥσπερ ἐν συνοδίᾳ, τὸ ἐνδελεχὲς ἐμποδίζουσι τῆς μαθήσεως, ἐπιστάσεις καὶ διατριβὰς λαμβανούσης. οὗτοι μὲν οὖν κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ὥσπερ οἱ δειλοὶ καὶ γλίσχροι σκύλακες τὰ δέρματα δάκνοντες οἴκοι καὶ τὰ τίλματα τίλλοντες τῶν θηρίων αὐτῶν οὐχ ἅπτονται· τοὺς δ᾽ ἀργοὺς ἐκείνους παρακαλῶμεν, ὅταν τὰ κεφάλαια τῇ νοήσει περιλάβωσιν, αὐτοὺς δι᾽ αὑτῶν τὰ λοιπὰ συντιθέναι, καὶ τῇ μνήμῃ χειραγωγεῖν τὴν εὕρεσιν, καὶ τὸν ἀλλότριον λόγον οἷον ἀρχὴν καὶ
C σπέρμα λαβόντας ἐκτρέφειν καὶ αὔξειν. οὐ γὰρ ὡς ἀγγεῖον ὁ νοῦς ἀποπληρώσεως ἀλλ᾽ ὑπεκκαύματος μόνον ὥσπερ ὕλη δεῖται, ὁρμὴν ἐμποιοῦντος εὑρετικὴν καὶ ὄρεξιν ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. ὥσπερ οὖν εἴ τις ἐκ γειτόνων πυρὸς δεόμενος, εἶτα πολὺ καὶ λαμπρὸν εὑρὼν αὐτοῦ καταμένοι διὰ τέλους θαλπόμενος, οὕτως εἴ τις ἥκων λόγου μεταλαβεῖν πρὸς ἄλλον οὐκ οἴεται δεῖν φῶς οἰκεῖον ἐξάπτειν καὶ νοῦν ἴδιον, ἀλλὰ χαίρων τῇ ἀκροάσει
D κάθηται θελγόμενος, οἷον ἔρευθος ἕλκει καὶ γάνωμα τὴν δόξαν ἀπὸ τῶν λόγων, τὸν δ᾽ ἐντὸς εὐρῶτα τῆς ψυχῆς καὶ ζόφον οὐκ ἐκτεθέρμαγκεν οὐδ᾽ ἐξέωκε διὰ φιλοσοφίας.

Εἰ δεῖ τινος οὖν πρὸς ἀκρόασιν ἑτέρου παραγγέλμα-

όπως λέει ο Σοφοκλής, όχι μόνο για λογαριασμό των ιδίων αλλά και για τους υπόλοιπους. Εμποδίζοντας, δηλαδή, κάθε φορά τον ομιλητή με κενές περιεχομένου και περιττές ερωτήσεις, σαν σε ομάδα συνταξιδιωτών, φέρνουν προσκόμματα στο ουσιαστικό μέρος της μάθησης, που έχει ν' αντιμετωπίσει διακοπές και καθυστερήσεις. Τα παραπάνω πρόσωπα μοιάζουν, σύμφωνα με τον Ιερώνυμο, με τα δειλά και δύστροπα κουταβάκια, τα οποία μέσα στο σπίτι δαγκώνουν τα δέρματα των θηρίων και ξεσκίζουν τα κομμάτια από τα δέρματα αυτά, αλλά δεν πλησιάζουν τα ίδια τα θηρία. Όσο αφορά τώρα τα οκνά εκείνα άτομα, ας τα προτρέψουμε, όταν αντιληφθούν τα βασικά σημεία, να συνθέσουν τα υπόλοιπα με βάση τις δικές τους δυνάμεις, και να χρησιμοποιήσουν τη μνήμη τους ως οδηγό για την αναζήτηση τους, καλλιεργώντας και μεγαλώνοντας τον λόγο των άλλων, λαμβάνοντας τον ως αρχή και σπόρο. Ο νους, άλλωστε, δεν έχει ανάγκη για παραγέμισμα, σαν να ήταν αγγείο, αλλά, όπως το ξύλο, απλώς από προσάναμμα, το οποίο δημιουργεί την ορμή προς την αναζήτηση και την έφεση για την κατάκτηση της αλήθειας. Όπως, δηλαδή, στην περίπτωση που κάποιος αναζητάει φωτιά στον γείτονα του, και μετά, βρίσκοντας μεγάλη και λαμπρή φωτιά, μένει εκεί συνέχεια να ζεσταίνεται, έτσι και στην περίπτωση που κάποιος πηγαίνει σ' έναν άλλο για να λάβει τα ωφελήματα των λόγων, νομίζοντας πως δεν χρειάζεται να πάρει από εκεί φως για να το έχει ο ίδιος ή σκέψεις δικές του, αλλά ευχαριστημένος με την ακρόαση κάθεται εκεί γοητευμένος, παίρνει σαν φωτεινή και πυρώδη λάμψη τις αντιλήψεις που προκύπτουν από τον λόγο, χωρίς όμως να ζεσταίνει και ν' αποβάλλει με τη φιλοσοφία τη μούχλα και το σκοτάδι που έχει μέσα στην ψυχή του.

Αν λοιπόν χρειάζεται και κάποια άλλη προτροπή σχετικά με το ζήτημα της ακρόασης, αυτή είναι το ότι πρέπει,

τος, δεῖ καὶ τοῦ νῦν εἰρημένου μνημονεύοντας ἀσκεῖν ἅμα τῇ μαθήσει τὴν εὕρεσιν, ἵνα μὴ σοφιστικὴν ἕξιν μηδ' ἱστορικὴν ἀλλ' ἐνδιάθετον καὶ φιλόσοφον λαμβάνωμεν, ἀρχὴν τοῦ καλῶς βιῶναι τὸ καλῶς ἀκοῦσαι νομίζοντες.

έχοντας κατά νου όσα αναφέρθηκαν στην παρούσα πραγματεία, να καλλιεργούμε παράλληλα με τη μάθηση την ερευνητική μας ικανότητα, για να κατακτήσουμε πνευματικό στοιχείο όχι σοφιστικό ή απλώς γνωστικό αλλά συνδεδεμένο ουσιαστικά με την υπόσταση μας και φιλοσοφικό, θεωρώντας ότι ο σωστός τρόπος ακρόασης είναι αρχή για τον σωστό τρόπο ζωής.

ΣΧΟΛΙΑ

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ

1. Οι *ελεύθεροι* παίδες είναι οι γεννημένοι από πατέρα και μητέρα ελεύθερους. Αυτοί αποτελούν το αντικείμενο της παιδαγωγικής αναφοράς του κειμένου. Για τα μη ελεύθερα παιδιά γίνεται λόγος μια φορά στη συνέχεια, όταν τάσσονται οι προϋποθέσεις που απαιτείται να πληρούν, για ν' αποτελούν κατάλληλους θεράποντες ή συντρόφους των ελεύθερων παιδιών.

2. Η έννοια της *παλλακής* δήλωνε τη γυναίκα που έμενε στο σπίτι κάποιου άντρα, είχε σεξουαλικές σχέσεις με αυτόν αλλά δεν ήταν παντρεμένη μαζί του. Στα κλασικά χρόνια, πάντως, ακόμα και νυμφευμένος αν ήταν ο άνδρας, δεν απαγορευόταν να έχει μαζί με τη νόμιμη σύζυγο του και παλλακίδα (ή, αν ήταν άγαμος, να έχει παλλακίδα αντί για σύζυγο). Η έννοια της *εταίρας* ήταν ευρύτερη· δεν σήμαινε πως η γυναίκα αυτή συζούσε σταθερά και μακροχρόνια με κάποιον (διαφορετική είναι η έννοια της *πόρνης,* η οποία παρείχε σεξουαλικές υπηρεσίες αντί χρημάτων στον οποιονδήποτε). Γνήσια παιδιά, τουλάχιστον κατά το δίκαιο της κλασικής περιόδου, γεννούσε μόνο η νόμιμη σύζυγος. Πρβλ. [Δημοσθένης], *Κατά Νεαίρας* 122, *τάς μεν γαρ εταίρας ηδονής ενεκ' εχομεν, τάς δέ παλλακάς της καθ' ήμε'ραν θεραπείας τον σώματος, τάς δέ γυναίκας του παιδοποιεΐσθαι γνησίως και των ένδον φύλακα πιστήν εχειν.*

3. Ευριπίδης, *Ηρακλής μαινόμενος* 1261-62.

4. Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* 424-25.

5. Στη βιογραφία του Θεμιστοκλή (κεφ. 19) ο Πλούταρχος καταγράφει το ότι ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός έλεγε αστειευόμενος ότι ο πιο ισχυρός Έλληνας είναι ο γιος του, «γιατί τους Έλληνες τους διατάζουν οι Αθηναίοι, τους Αθηναίους ο Θεμιστοκλής, τον Θεμιστοκλή η γυναίκα του, τη γυναίκα του ο γιος του».

6. Η εξέταση του θέματος —στο παρόν κείμενο, βέβαια, όχι σε βάθος— παραπέμπει στον ήδη από τους αρχαίους χρόνους εκδηλωμένο προβληματισμό για την απόκτηση καλών (υγειών, ωραίων κ.λπ.) τέκνων, αυτό, δηλαδή, που αργότερα υπήρξε αντικείμενο της ευγονικής, που επιδιώκει τη διατήρηση και πολλαπλασιασμό των στοιχείων εκείνων που έχουν πνευματική και βιολογική αξία.

7. Στο κείμενο τονίζεται η αναγκαιότητα να συνυπάρξουν τρεις παράγοντες για την αγωγή, η φύση, η μάθηση και η άσκηση. Τα στοιχεία αυτά είναι πλήρη και αποτελεσματικά μόνο στον μεταξύ τους συνδυασμό και αλληλουχία. Η άποψη, αφού δεν παραβλέπει τη σημασία ούτε της φύσης ούτε της διδασκαλίας, είναι συνδυασμός των ακραίων απόψεων της αρχαιότητας —αφ' ενός περί του αδυνάτου της αγωγής, αφ' ετέρου περί της απόλυτης ισχύος της— δεχόμενη τη δυνατότητα ν' ασκηθεί στο παιδί αγωγική επίδραση αλλά αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τα όρια που θέτει στην επίδραση αυτή η ατομική φύση (βλ. τη διαπραγμάτευση του Α. Δανασσή-Αφεντάκη, *Θεματική της Παιδαγωγικής Επιστήμης,* Γ" έκδοση, Αθήνα 1985, σσ. 67-77).

8. Ο Πυθαγόρας, ο Σωκράτης και ο Πλάτων εξαίρονται ως σπουδαίοι παιδαγωγοί. Οι τρεις αυτοί μεγάλοι φιλόσοφοι, ο πνευματικός δεσμός των οποίων —τόσο όσο αφορά τις επιδράσεις όσο και τη θέαση του κόσμου— είναι σαφής και συνεχής, εξέφεραν κατ' εξοχήν διδακτικό και παιδα-

γωγικό λόγο, αναγνωρίσιμο, ως επίδραση, ακόμα και, στα νεότερα σχετικά συστήματα. Επιγραμματική διακήρυξη της πίστης του Πλάτωνα στη σημασία της παιδαγωγικής, ως προς την ανάγκη της αξιοσύνης του διδάσκοντος και ως προς τα αγαθά αποτελέσματα που προκύπτουν από το έργο του, δίνεται στην *Πολιτεία* (424α): *Τροφή γάρ και παίδευσις χρηστή σωζόμενη φύσεις άγαθάς εμποιεΐ, και αν φύσεις χρησται τοιαύτης παιδείας αντιλαμβανόμενα/, έτι βελτι'ονς των προτέρων φύονται.* Η Πλατωνική παιδαγωγική αντίληψη εξειδικεύεται, ως προς μια της διάσταση, με την αναφορά των *Νόμων* (804<ΐ) ότι τα παιδιά πρέπει οπωσδήποτε να εκπαιδεύονται σαν ν' ανήκουν στην πόλη και όχι στους γονείς τους.

9. Η *καμπύλη βακτηρία* ήταν μπαστούνι που κρατούσαν οι ηθοποιοί που υποδύονταν στη σκηνή ρόλους γερόντων. Ήταν από τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Σοφοκλής.

10. Κατά την Αριστοτελική διάκριση, η αρετή είναι αφ' ενός *διανοητική* και αφ' ετέρου *ηθική.* Η πρώτη αποκτάται με τη διδασκαλία και η δεύτερη με το *έθος,* που με τη μακρόχρονη και σταθερή επανάληψη γίνεται *ήθος,* από το οποίο μάλιστα λαμβάνει την ονομασία της η αρετή (πρβλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 1103α 14 κ.εξ.).

11. Σε πολλά έργα της αρχαίας γραμματείας εξαίρεται η παιδαγωγική σημασία της νομοθεσίας του Λυκούργου. Η ιστορία, που καταγράφεται στο σημείο αυτό του κειμένου, επαναλαμβάνεται στα *Λακωνικά Αποφθέγματα (225¥-*226Α).

12. Η φράση *εξ όννχων* του αρχαίου κειμένου σημαίνει «από τις άκρες των νυχιών» (δηλώνοντας το πλήρες, το απολύτως και εξ ολοκλήρου) και ήταν μια από τις ιδιαίτερες φράσεις που συνετέθησαν με βάση το όνομα *ονυξ.* Κατά μία εκδοχή, το νόημα της φράσης του χωρίου συνδέεται με αυτό της αντίστοιχης *εξ απαλών όννχων,* που είναι «από

την πολύ μικρή ηλικία» (η ίδια σημασία με αυτή που έχει και σήμερα η έκφραση), το *de tenero ungui* του Ορατίου.

13. Πρβλ. Πλάτων, *Μενέξενος* 237e, *παν γαρ το τεκον τροφήν έ'χει έπιτηδείαν ω αν τέκη, ω καΐ γυνή δήλη τεκονσά τε αληθώς καΐ μη, άλλ' υποβαλλομένη, εάν μη έ'χη πηγάς τροφής τω γεννωμε'νω.*

14. Πρβλ. Ξενοφών, *Κνρου Παιδεία* Β i 28, όπου ο Πέρσης βασιλιάς καθοδηγείται ως προς την οργάνωση του στρατεύματος του από σχετική παρατήρηση του επί της συμπεριφοράς των ζώων.

15. Στα χρόνια του Πλουτάρχου η κυριαρχία της Ρωμαϊκής εξουσίας ήταν απόλυτη, δεν συνέβαινε το ίδιο, όμως, και με το Ρωμαϊκό πνεύμα. Ο συγγραφέας του έργου κατατάσσει, με έμφαση μάλιστα, στις προϋποθέσεις της αγωγής τον Ελληνικό χαρακτήρα που πρέπει να διαθέτουν τα πρόσωπα τα οποία έχουν συμμετοχή στην επιμέλεια των παιδιών. Το Ελληνικό βίωμα διατηρεί την ισχύ και τη γοητεία του ακόμα και στην περίοδο αυτή της κοσμοπολίτικης σκέψης.

16. Το απόσπασμα θυμίζει τον Πλατωνικό *Θεαίτητο* (191c κ.εξ.), όπου ο Σωκράτης δίνει μια εκδοχή της διαδικασίας της γνώσης, στο χωρίο στο οποίο, κατά τον μελετητή του Πλάτωνα A.E. Taylor, θεμελιώνεται η «παραδοσιακή φρασεολογία σχετικά με *αποτυπώσεις* και *Εί'δη*»'. Μέσα στην ψυχή καθενός υπάρχει ένα κέρινο εκμαγείο, που ποικίλλει μεταξύ των ανθρώπων ως προς το μέγεθος, την καθαρότητα και τη σκληρότητα. Πάνω στο εκμαγείο αυτό αποτυπώνεται ό,τι θέλουμε ν' απομνημονεύσουμε απ' όσα υποπίπτουν στην αντίληψη μας, όπως ακριβώς μένει πάνω στο κερί το αποτύπωμα της σφραγίδας. Αυτό που αποτυπώνεται —και για όσο η εικόνα του διατηρείται— το γνωρίζουμε, ενώ τα άλλα, όσα δεν αποτυπώνονται ή όσα σβήνουν, δεν τα γνωρίζουμε ή τα λησμονούμε. Η ορθότητα

ή το σφάλμα της κρίσης εξαρτώνται κάθε φορά από τον συνδυασμό του αποτυπώματος με την τρέχουσα εντύπωση. Η ψυχή, δηλαδή, προσπαθεί να συνδυάσει το προϋπάρχον αποτύπωμα με την τρέχουσα παράσταση, αλλά συχνά, είτε επειδή το αποτύπωμα είναι παλαιό είτε επειδή ήταν εξαρχής ανεπαρκές, αποδίδει και συνδυάζει την παρούσα εντύπωση με λανθασμένο προϋπάρχον αποτύπωμα, οπότε έχουμε σχηματισμό λανθασμένης κρίσης, που οφείλεται σε κακή ερμηνεία των αισθητηριακών δεδομένων.

17. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 377Ι>-ο.

18. Απόσπ. 13 (Βε^ΐί, *Ροβίαε Ι$ηά ϋταβύ* Η 448).

19. Η σημασία της προσωπικής επαφής ως προς την αμοιβαία συνεισφορά ιδιοτήτων και συνηθειών τονίζεται συχνά σε έργα της αρχαίας γραμματείας με ηθικό περιεχόμενο, και μάλιστα με τρόπο γνωμικό, όπως στο χωρίο. Πρβλ. Επίκτητος, *Διατριβαί* Γ ις 2, *και γαρ άνθρακα άποσβεσμενον αν θή παρά τον καιομενον, ή αυτός εκείνον άποσβε'σει ή εκείνος τούτον εκκανσει.*

20. Ο παιδαγωγός του Αχιλλέα Φοίνιξ ήταν γιος του βασιλιά των Δολόπων Αμύντορα και της Κλεοβούλης. Επειδή ερωτεύτηκε κάποια δούλη, ο πατέρας του τον έδιωξε και, κατά μία εκδοχή, τον τύφλωσε. Αφού θεραπεύτηκε από τον κένταυρο Χείρωνα, πήγε στη Θεσσαλία στον Πηλέα, ο οποίος τον εγκατέστησε βασιλιά των Δολόπων και του ανέθεσε την επιμέλεια της ανατροφής του Αχιλλέα. Ο Φοίνιξ ακολούθησε τον ήρωα στην Τρωική εκστρατεία (*Ίλιάς* Ι 448 κ.α.).

21. Πρβλ. Πλάτων, *Κλειτοφών* 407α-1>. Πρόκειται για λόγο του Κλειτοφώντα, ο οποίος αναφέρεται στο ότι ο Σωκράτης, *επίτιμων τοις άνθρώποις, ώσπερ επί μηχανής τραγικής θεός,* καυτηρίαζε την αποκλειστική στροφή του ενδιαφέροντος των συγχρόνων του στα υλικά αγαθά και την αδιαφορία τους για τη διδασκαλία της *δικαιοσύνης*

στους νέους. Επίσης πρβλ. Ξενοφών, *Έπιστολαί, (εκ της προς Κρίτωνα),* όπου παρατίθενται ανάλογες ρήσεις του Σωκράτη, σχετικά με το πλημμελές ενδιαφέρον των πατέρων για την ηθική αγωγή των παιδιών τους, σε αντίθεση με τη μέριμνα τους για την περιουσιακή τους αποκατάσταση.

22. Οι νέοι με την ενηλικίωση τους (18 ετών) εγγράφονταν ως πολίτες στους καταλόγους της φυλής τους και στο ληξιαρχικό γραμματείο, μετά από τον έλεγχο της *δοκιμασίας.* Από τότε και μετά κρίνονταν ικανοί ν' ασκούν τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα του ελεύθερου. Η εγγραφή τούτη, καθώς και αυτή στους καταλόγους της φρατρίας λίγο μετά από τη γέννηση των παιδιών, ήταν προϋποθέσεις και αποδείξεις για την κατοχή της ιδιότητας του μέλους της οικογένειας και του πολίτη.

23. Δηλαδή, τα παιδιά που εισήλθαν στην ανδρική ηλικία.

24. Το παιχνίδι των κύβων μοιάζει με το νεότερο παιχνίδι των ζαριών. Ήταν εξέλιξη του παιχνιδιού των *αστραγάλων.* Η εφεύρεση του αποδίδεται στον Παλαμήδη, ο οποίος το δίδαξε στους Έλληνες κατά την πολιορκία της Τροίας. Σε αρχαίο αγγείο υπάρχει παράσταση παιχνιδιού κύβων ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Αίαντα, με την επιγραφή *τέσσαρα Ἀχίλεος τρία Αἴαντος.* Ήταν παιχνίδι που βασιζόταν αποκλειστικά στην τύχη (σε τούτο διέφερε από τους αστραγάλους) με φανατικούς φίλους ιδίως στην Αθήνα, .όπου πολλοί είχαν υποστεί οικονομική καταστροφή εξαιτίας των κύβων. Οι κύβοι ήταν ίδιοι με τα σημερινά ζάρια. Ρίχνονταν δύο ή τρεις κύβοι, και η καλύτερη ρίψη, οι τρεις εξάδες, ονομαζόταν *ενβολώτατος* ή *Αφροδίτη,* ενώ η χειρότερη, τρεις μονάδες, ονομαζόταν *κΰων.* Από αυτό προήλθε η παροιμιώδης έκφραση *τρις εξ,* που σήμαινε τη μεγάλη εύνοια της τύχης.

25. Πολλές φορές στους Πλατωνικούς διάλογους ο Σωκράτης εμφανίζεται να μιλά *χρησμοδών,* δηλωτικό της δαιμόνιας και ενορατικής φύσης του μεγάλου φιλοσόφου. Στο χωρίο αποδίδεται ανάλογη χροιά στους λόγους του (φερόμενου ως) ομιλούντος Πλουτάρχου, για να δηλωθεί, περισσότερο, η καθολικότητα και η αξία τους.

26. Ο φιλόσοφος Στίλπων, μαθητής του Ευκλείδη, ήταν από τους κυριότερους εκπροσώπους της Μεγαρικής (Εριστικής) σχολής. Άκμασε περί το 300 π.Χ. Δεν δεχόταν την ύπαρξη των αφηρημένων εννοιών, και θεωρούνταν άθεος. Έγραψε διάλογους, εννέα ή, κατ' άλλη εκδοχή, είκοσι τον αριθμό, από τους οποίους δεν σώθηκε κανείς (βλ. Διογένης Λαέρτιος II, 120).

27. Πλάτων, *Γοργίας* 470β.

28. Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* 986-89.

29. Στο σημείο αυτό το κείμενο είναι φθαρμένο. Το νόημα του ελλείποντος τμήματος πιθανότατα ήταν: «Γιατί θα έπρεπε να διδαχτούν τα παιδιά τέτοιον τρόπο ομιλίας;»

30. Πρβλ. Πλάτων, *Κρατύλος* 3841>, *Ιππίας μείζων* 304ε.

31. Πρβλ. Δημοσθένης, *Κατ' Άριστοκράτους* 66, *τοντο μεν τοίννν τά παλαιά, ώς ήμΐν άκονειν παραδε'δοται...*

32. Όπως παραδίδει ο Πλούταρχος στη βιογραφία του Περικλή (κεφ. 7), ο Αθηναίος πολιτικός ως νέος είχε μεγάλους δισταγμούς να μιλήσει ενώπιον του λαού, κι ένας λόγος γι' αυτό ήταν οι ομοιότητες του στην εμφάνιση και στη φωνή με τον Πεισίστρατο, που ήταν τέτοιες, ώστε προκαλούσαν την κατάπληξη των παλαιότερων. Αργότερα, όταν έγινε ηγέτης της δημοκρατικής μερίδας της Αθήνας, παρ' ότι άλλαξε αρκετές συνήθειες του, συνέχισε να είναι φειδωλός στις δημόσιες ομιλίες του. Όταν, πάντως, μιλούσε, η αγόρευση του ήταν εντυπωσιακή και η ρητορική

του δεινότητα τέτοια, ώστε κατά τις μαρτυρίες της εποχής, που καταγράφει επίσης ο Πλούταρχος (ό.π. 8), *'βρονταν'μεν αυτόν και 'άστράπτειν'οτε δημηγοροιη, 'δεινόν δέ κεραννόν εν γλώσση φέρειν' λεγόντων.*

33. Δημοσθένης, *Κατά Μειδι'ον* 191.

34. Πρβλ. Αριστοτέλης, *'Ρητορικη* 140% 16, *αφελή δέ λέγω την μονόκωλον* (ενν. *περίοδον).*

35. Στο σημείο αυτό του αρχαίου κειμένου φαίνεται πως λείπει κάποιο τμήμα. Το νόημα, πάντως, είναι ευδιάκριτο: Είναι ευχάριστο να περιδιαβαίνεις πολλούς τόπους, αλλά ωφέλιμο είναι να κατοικήσεις στον καλύτερο˙ με τον ίδιο τρόπο είναι καλό να γνωρίσεις πολλούς γνωστικούς τομείς, αλλά ωφέλιμο ν' ασχοληθείς και να διατρίψεις στον σπουδαιότερο — κατά την προτροπή του κειμένου, στη φιλοσοφία.

36. Ο φιλόσοφος Βίων ο Βορυσθενίτης έζησε κατά τον 3ο π.Χ. αι. Καταγόταν από ταπεινή οικογένεια, και πουλήθηκε ως δούλος σε κάποιον πλούσιο ρήτορα, ο οποίος τον εκτίμησε και μετά τον θάνατο του τού άφησε την περιουσία του. Τότε ο Βίων μπόρεσε να πάει στην Αθήνα και ν' ασχοληθεί με τη φιλοσοφία. Παρακολούθησε τα μαθήματα των Ακαδημαϊκών και του Θεοφράστου, αλλά τον κέρδισε το δόγμα των Κυνικών. Πέθανε στη Χαλκίδα. Για τον Βίωνα ο Ερατοσθένης είπε ότι *πρώτος την φιλοσοφίαν άνθινα ένέδνσεν,* απηχώντας τον ελαφρό και συχνά παιγνιώδη χαρακτήρα της διδασκαλίας του. Έχουν σωθεί μόνο αποσπάσματα από ποιήματα του. Κυριότερη πηγή για τον Βίωνα είναι ο Διογένης Λαέρτιος (IV, 46 κ.εξ.).

37. Στο σημείο αυτό του αρχαίου κειμένου επισημάνθηκε η έλλειψη κάποιων λέξεων, πιθανότατα αναφερόμενων στον σωστό τρόπο συμπεριφοράς προς τους *αλλότριους.*

38. Η αναφορά του κειμένου απηχεί το Πλατωνικό ιδεώδες για την αναγκαιότητα να συμπέσει στο ίδιο πρό-

σωπο η πολιτική εξουσία και η φιλοσοφική παιδεία, διακήρυξη που αποτελεί μέρος της ευρύτερης θεμελίωσης του πολιτεύματος στην Ιδέα του Αγαθού. Πρβλ. το περίφημο χωρίο 473ο της *Πολιτείας", εάν μη, ην δ' εγώ, ή οι φιλόσοφοι βασιλεΰσωσιν εν ταΐς πόλεσιν ή οι βασιλείς τε νϋν λεγόμενοι και δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε και ίκανώς, και τοΰτο εις ταντόν συμπε'ση, δνναμίς τε πολιτική και φιλοσοφία, των δε ννν πορευομενων χωρίς έφ' εκάτερον αι πολλοί φύσεις έξ ανάγκης άποκλεισθώσιν, ουκ έ'στι κακών πανλα, ώ φίλε Γλαυκών, ταΐς πόλεσι, δοκώ δ' ουδέ τω άνθρωπίνω γένει, ουδέ αύτη ή πολιτεία μη ποτε πρότερον φυη τε εις το δυνατόν και φως ηλίου ίδη...* Κατά τον Πλάτωνα, η διάκριση της πολιτικής δύναμης από τη φιλοσοφία είναι αιτία των κακών για τα πολιτεύματα. Πρβλ. και *Επιστολή Ζ* 3261», *Νόμοι* 709ε, *Πολιτικός* 305οά.

39. Στο κείμενο γίνεται αναφορά στα τρία υποδείγματα βίων, του *θεωρητικού,* του *πρακτικού και* του *ηδονικού.* Η αναφορά δεν έχει βέβαια χαρακτήρα προσπάθειας για συστηματική κατάταξη, αλλά περισσότερο εξυπηρετεί τη διδακτική πρόθεση του κειμένου. Το κριτήριο της διάκρισης φαίνεται να είναι περισσότερο ο γενικός προσανατολισμός της ζωής, όπως εξωτερικεύεται με τις ουσιώδεις ενασχολήσεις του προσώπου, παρά κάποια μεμονωμένη αρετή, από το σύστημα αρετών της Ελληνικής σκέψης. Η αναφορά πάντως, τουλάχιστον ως προς τα δύο πρώτα υποδείγματα βίου, θυμίζει την παρέκβαση του Πλατωνικού *Θεαίτητου* (172<;-1761>), όπου αντιδιαστέλλεται ο φιλόσοφος προς τον πρακτικό άνθρωπο, χαρακτηριστικός τύπος του οποίου λαμβάνεται ο *δικανικός.* Εκεί ο φιλόσοφος περιγράφεται ως ελεύθερος στην επιλογή και στον τρόπο ανάπτυξης των ζητημάτων, απαλλαγμένος από πρακτικές σκοπιμότητες και περιορισμούς της καθημερινότητας, κα-

τευθυνόμενος στην πνευματική θέαση του αγαθού. Συνέπεια του προσανατολισμού του αυτού είναι η ανικανότητα του να χειριστεί τις καθημερινές μικρές υποθέσεις της ζωής, και η αδυναμία του να προσαρμοστεί σε ευτελείς συνήθειες. Ο πρακτικός άνθρωπος περιγράφεται ως υποταγμένος στη συμβατικότητα και στην προσπάθεια για άμεσα αποτελέσματα, ανήμπορος ν' ακολουθήσει οτιδήποτε υπερβαίνει τις εφήμερες επιδιώξεις.

40. Ο Αρχύτας από τον Τάραντα ήταν πολιτικός, μαθηματικός και φιλόσοφος, από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους των Πυθαγορείων. Οι μελέτες του αναφέρονται στην ακουστική (διατύπωσε την άποψη για την ταχύτερη κίνηση των οξέων ήχων από τους βαρείς, και συνέδεσε το ύψος του τόνου με τη συχνότητα των κινήσεων), τα μαθηματικά (έλυσε το πρόβλημα του διπλασιασμού του κύβου), τη μηχανική, την αστρονομία, τη φιλοσοφία κ.λπ. Πίστευε στην ενότητα του κόσμου, αποτελούμενου από ύλη και μορφή, και θεώρησε ότι τα σώματα δημιουργούνται από την ύλη μέσω της κίνησης. Από τα έργα του σώζονται μόνο αποσπάσματα, και αυτά αμφισβητούμενα. Ο Δίων — αυτός εννοείται στο κείμενο ως σύντροφος του Πλάτωνα— ήταν γαμβρός του Διονυσίου Α', τυράννου των Συρακουσών. Γνωρίστηκε με τον Πλάτωνα κατά το πρώτο ταξίδι εκείνου στη Σικελία, και αργότερα έγινε μαθητής του στην Ακαδημία στην Αθήνα. Από εκεί οργάνωσε το 357 π.Χ. την επιχείρηση ανατροπής του Διονυσίου Β', ο οποίος είχε ανέλθει την εξουσία των Συρακουσών δέκα χρόνια νωρίτερα, και έγινε ο ίδιος άρχοντας της πόλης για διάστημα τριών περίπου χρόνων. Προσπάθησε να υλοποιήσει το πολιτικό του πρόγραμμα, το οποίο ήταν εν πολλοίς εμπνευσμένο από τις Πλατωνικές αρχές, αλλά γρήγορα η εξουσία του ολίσθησε προς την απολυταρχία. Εναντίον του εκδηλώθηκε στάση, κατά την οποία σκοτώ-

θηκε από τον Αθηναίο Κάλλιππο.

41. Δηλαδή, όπως κάνουν οι γεωργοί με τα εργαλεία, τους σπόρους κ.λπ.

42. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 537b.

43. Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία* Β iii 2. Πρόκειται για μέρος συμβουλών του Κύρου προς τους στρατιώτες του, λίγο πριν από μάχη.

44. Πρβλ. Ξενοφών, *Οικονομικός* XII 20.

45. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 361.

46. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker,* ii, σ. 87.

47. *Καδμεία νίκη* χαρακτηριζόταν κάθε επικράτηση επιζήμια για κείνον που την κατέκτησε. Ως παροιμιακή φράση προήλθε από τη σύγκρουση των γιων του Οιδίποδα Ετεοκλή και Πολυνείκη, και την επιτυχία του πρώτου εις βάρος του δευτέρου.

48. Απόσπασμα από το χαμένο δράμα του Ευριπίδη *Πρωτεσίλαος.*

49. Ο Πλούταρχος καταγράφει το περιστατικό με περισσότερες λεπτομέρειες στη βιογραφία του Λυσάνδρου (κεφ. 16). Ο Σπαρτιάτης στρατηγός, ως ισχυρός άνδρας της κυρίαρχης εκείνη την εποχή (τέλη Πελοποννησιακού πολέμου) πόλης της Ελλάδας, είχε δεχτεί από διάφορους χρηματικά ποσά και δώρα. Αυτά τα έστειλε στην πατρίδα του με τον Γύλιππο, ο οποίος ως στρατηγός των Λακεδαιμονίων είχε νικήσει τους Αθηναίους κατά τη Σικελική εκστρατεία (413 π.Χ.). Ο Γύλιππος, όμως, έλυσε τις ραφές των σακιδίων, όπου ήταν τοποθετημένα τα χρήματα, αφαίρεσε μεγάλα ποσά από το καθένα και μετά τις ξαναέραψε, αγνοώντας ότι μέσα σε κάθε σακίδιο υπήρχε πινάκιο που δήλωνε το περιεχόμενο ποσό. Φτάνοντας στη Σπάρτη, έκρυψε τα υπεξαιρεμένα κάτω από τα κεραμίδια του σπιτιού του και παρέδωσε τα υπόλοιπα στους εφόρους. Αυτοί διαπίστωσαν την ασυμφωνία ανάμεσα στα πινάκια

και τα υπάρχοντα ποσά. Τότε κάποιος υπηρέτης του Γύλιππου τους οδήγησε στην αλήθεια, λέγοντας υπαινικτικά ότι πολλές κουκουβάγιες φωλιάζουν κάτω από τα κεραμίδια (η κουκουβάγια ήταν χαραγμένη στα νομίσματα πολλών πόλεων, σύμφωνα με το διαδεδομένο στις συναλλαγές νόμισμα των Αθηναίων που έφερε την ίδια παράσταση).

50. Ο Σπεύσιππος (γεν. 395 π.Χ. περ.) ήταν ανιψιός του Πλάτωνα, μαθητής του στην Ακαδημία και διάδοχος του στην ηγεσία της σχολής. Ακολούθησε τον φιλόσοφο σε κάποια από τα ταξίδια του στη Σικελία. Ως φιλόσοφος ο ίδιος ακολούθησε τα Πλατωνικά δόγματα προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης της μεθόδου της λογικής διαίρεσης και προς αυτήν της φιλοσοφικής αριθμολογίας. Η βασική διαφορά του με τον Πλάτωνα έγκειται στο ότι ο Σπεύσιππος αντιλαμβάνεται το Αγαθό όχι ως αρχή αλλά ως αποτέλεσμα μακράς εξελικτικής διαδικασίας, προαναγγέλλοντας έτσι νεότερες απόψεις σχετικά με τη φύση της ηθικής. Από τα συγγράμματα του σώζονται λίγα αποσπάσματα, που δεν επιτρέπουν τον σχηματισμό ασφαλούς αντίληψης για τη θεωρία του.

51. Στο χωρίο οι λέξεις τίθενται μεταφορικώς και παραπέμπουν στις μυστηριακές τελετές. Οι *ἱεροφάνται* και οι *δαδοῦχοι* ήταν ιερατικά αξιώματα. Ο ιεροφάντης ήταν ο αρχιερέας των Ελευσίνιων μυστηρίων, αυτός που επιδείκνυε και εξηγούσε τα δρώμενα σε όσους επιτρεπόταν να παρευρίσκονται. Κατά την παράδοση, πρώτος ιεροφάντης ήταν ο Εύμολπος, το γένος του οποίου διατήρησε κληρονομικά το αξίωμα για πολλούς αιώνες. Ο ιεροφάντης έπρεπε να είναι άγαμος και διατηρούσε ισοβίως το αξίωμα του. Ο δαδούχος ήταν ο δεύτερος στην ιερατική ιεραρχία των Ελευσίνιων, και ονομαζόταν έτσι από τις δάδες που κρατούσε κατά τη διάρκεια των τελετών, οι οποίες συμβόλιζαν την αναζήτηση της Περσεφόνης. Το αξίωμα ήταν στην

Αθήνα της κλασικής εποχής κληρονομικό, και επιφανές γένος δαδούχων ήταν αυτό του Καλλία, που θεωρούσε γενάρχη του τον Τριπτόλεμο. Μετά το γένος αυτό το αξίωμα των δαδούχων μεταβιβάστηκε στο γένος των Λυκομιδών, στο οποίο και διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

52. Ο Έλληνας ποιητής Σωτάδης από τη Μαρώνεια άκμασε κατά τους χρόνους του Πτολεμαίου του Φιλαδέλφου και ήταν αρχηγός της σχολής των λεγόμενων *κιναιδολόγων* ή *κιναιδογράφων* (ποιητές σκωπτικών ποιημάτων με άσεμνο χαρακτήρα). Για τη ζωή του έγραψε ο γιος του Απολλώνιος και ο κριτικός Καρύστιος. Ο Αθηναίος *(Δειπνοσοφισταί,* 620ε) αναφέρεται επικριτικά στον Σωτάδη, λέγοντας ότι όσο ζούσε στην Αλεξάνδρεια, κοντά στον Πτολεμαίο Φιλάδελφο, δυσφημούσε με τα ποιήματα του τον βασιλιά Λυσίμαχο, όταν όμως βρισκόταν κοντά στον τελευταίο, στην Αντιόχεια, κατηγορούσε τον Πτολεμαίο. Για τον στίχο του, που παρατίθεται στο κείμενο, με τον οποίο μέμφεται τον γάμο του Πτολεμαίου με την Αρσινόη, διώχτηκε από τον βασιλιά και για τούτο έφυγε από την Αλεξάνδρεια. Συνελήφθη όμως στη νήσο Καύνο, όπου τον έκλεισαν σε κιβώτιο και τον έριξαν στη θάλασσα. Στα έργα του, των οποίων σώζονται μόνο τίτλοι *(Εις "Αδον κατάβασις, Πρίηπος, Αμαζων,* κ.ά.), παρωδεί μυθολογικά θέματα με βωμολοχίες και άσεμνους στίχους. Παρά ταύτα στον Στοβαίο σώζονται κάποιοι στίχοι του με ηθικό-διδακτικό περιεχόμενο. Έγραψε σε ιωνική διάλεκτο και στο *σωτάδειο* ονομαζόμενο μέτρο, το οποίο ήταν προσωπική καινοτομία του.

53. Όμηρος, *Ίλιάς* Ε 83, κ.α.

54. Από τις κορυφαίες εκφάνσεις της προσωπικότητας του Σωκράτη ήταν αυτή του παιδαγωγού. Η σχέση του με τους νέους του κύκλου του δεν ήταν απλή σχέση δασκάλου

προς μαθητές, αλλά βαθύτερος δεσμός αγάπης και παιδαγωγικής φιλίας. Η νεανική ωραιότητα την οποία θαύμαζε και προς την οποία κατευθυνόταν ο Σωκράτης ήταν πρωτίστως ωραιότητα ψυχής, την οποία η διδασκαλία του φιλοσόφου προήγε διά της γνώσης στην κλίμακα των αρετών. Η μέριμνα του Σωκράτη για τους νέους είχε αφετηρία την πεποίθηση του ότι αυτοί είναι δεκτικοί διαπαιδαγώγησης, και ολοκληρωνόταν με την ανάπτυξη των αγαθών προδιαθέσεων που υπήρχαν στις νεανικές ψυχές. Σύμφωνα, μάλιστα, με τη γενική πεποίθηση του φιλοσόφου, η αγωγή των νέων ήταν κατά κύριο λόγο επιμέλεια της ψυχής, η οποία ενεργοποιούνταν με βάση τις δικές της δυνάμεις και όχι με την παθητική αποδοχή των έξωθεν διδαγμάτων. Συνεπώς, ο Σωκράτης δεν παραγνώριζε τη χρησιμότητα των καθαυτό βουλητικών αλλά και των συναισθηματικών δυνάμεων του ατόμου. Η ηθική τελειότητα του Σωκράτη και η λάμψη της προσωπικότητας του γεννούσαν τον ακατάλυτο στους *συναντάς* του θαυμασμό, ο οποίος ήταν, όπως έχει αποκληθεί, εκδήλωση γνήσιου παιδαγωγικού έρωτα.

55. Απόσπασμα από το χαμένο έργο του Ευριπίδη *Θησευς.*

56. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία 46^-ο.*

57. Πρβλ. Αθηναίος, Χ 77 (452(1), Ιάμβλιχος, *Προτρεπτικός* 21, Διογένης Λαέρτιος VIII, 17-18, Πλούταρχος, *Νουμας* 14.

58. *Μελάνουρος* είναι το ψάρι μελανούρι (με την ονομασία αυτή χαρακτηριζόταν και είδος φιδιού).

59. Ο *χοΐνιξ* ήταν μονάδα μέτρησης ιδίως σιτηρών. Η φράση *έπι χοινικος καθήσθαι* δήλωνε το να μένει κάποιος αργός.

60. Πρόκειται για είδος ανάκλησης του άρχοντα από το αξίωμα του, για λόγους πλημμελούς άσκησης του —η

αναφερόμενη από τον Αριστοτέλη *(Αθηναίων πολιτεία* 61, 1) *άποχειροτονία.*

61. Η *προαίρεσις* είναι η ενσυνείδητη πρόθεση για κάτι, το στοιχείο, δηλαδή, που προσδίδει ηθικό χαρακτήρα στις πράξεις. Ως βασικός όρος των κατά κύριο λόγο ηθικών συστημάτων (λ.χ. της Στωικής φιλοσοφίας) δηλώνει την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, με τα ενεργήματα της οποίας προσδιορίζεται η στάση του έναντι των εξωτερικών αντικειμένων και της (εσωτερικής) επιλογής του. Στην Αριστοτελική ηθική η έννοια της *προαιρέσεως* σχετίζεται με την «επιλογή» και διαστέλλεται από την εκούσια πράξη, ακόμα και από την έλλογη επιθυμία, καθώς υπάρχουν καταγεγραμμένες περιπτώσεις, όπου η επιθυμία και η επιλογή *(βούλησις* και *προαίρεσις)* δεν είναι εξίσου ή και ταυτόχρονα «πραγματοποιήσιμες». Πρβλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 1113a 10, *και ή προαίρεσις άν εΐη βουλευτική ορεξις των εφ' ήμΐν* (η προαίρεση θα είναι επιθυμία μετά από περίσκεψη για πράγματα που είναι στις δυνατότητες μας).

62. Τούτο, δηλαδή, θ' αποκάλυπτε πιθανότατα όχι αποδεκτή από τους γονείς διασκέδαση με γυναίκες κ.λπ.

63. Το αρχαίο κείμενο έχει το απαρέμφατο *έγγυασθαι. Έγγΰη,* στο Αττικό δίκαιο, ονομαζόταν η ανακοίνωση της παράδοσης της γυναίκας από αυτόν που την είχε υπό την εξουσία του (πατέρας, αδελφός κ.λπ.) στον μέλλοντα σύζυγο της. Για τη διαδικασία αυτή δεν υπήρχε ιδιαίτερος τύπος, παρά μόνο η επίσημη ανακοίνωση, η οποία ήταν είδος προσυμφώνου, που εκπληρωνόταν οριστικά με τον γάμο, οπότε η γυναίκα μετακόμιζε στο σπίτι του συζύγου της (πρβλ. Ηρόδοτος, ΣΤ 130, *τω δε Άλκμε'ωνος Μεγακλε'ι έγγνώ παΐδα την έμην Άγαρίστην, νόμοισι τοΐσι Αθηναίων).* Η έκφραση χρησιμοποιείται στο παρόν χωρίο του κειμένου μάλλον περιγραφικά και όχι τεχνικά, και άφορα αρσενικά παιδιά.

64. Η φράση είναι παρμένη από παιδικό παιχνίδι. Ο Διογένης Λαέρτιος (Ι, 80) την καταγράφει σε περιστατικό, ανάλογο με τα αναφερόμενα στο κείμενο, που συνδέεται με τον Πιττακό: Κάποιος που επρόκειτο να παντρευτεί αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε μια γυναίκα ισότιμη του κατά τον πλούτο και την καταγωγή και σε μιαν ανώτερη του. Ζήτησε τότε τη γνώμη του Πιττακού, ο οποίος του έδειξε όμιλο παιδιών που έπαιζαν με σβούρες. Εκείνος πλησίασε και άκουσε τα παιδιά να φωνάζουν *την κατά σαυτόν έ'λα* δηλαδή, «μείνε κοντά στη δική σου (σβούρα)». Ο άνθρωπος κατάλαβε τότε ότι ο Πιττακός τον συμβούλευε να παντρευτεί την ισότιμη του γυναίκα.

65. Πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι* 729c.

ΠΩΣ ΔΕΙ ΤΟΝ ΝΕΟΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ ΑΚΟΥΕΙΝ

1. Πιθανότατα ο Πλούταρχος αναφέρεται σε κείμενα όπως οι εσχατολογικοί μύθοι που παραθέτει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (614b κ.εξ.) και τον *Γοργία* (523a κ.εξ.). Ο πρώτος από τους παραπάνω μύθους παραπέμπει στις Πυθαγόρειες θεωρίες και στα βασικά τους δόγματα (π.χ. αυτό της μετεμψύχωσης), ενώ ο δεύτερος απηχεί τους Ορφικούς. Οι μύθοι αυτοί ήταν προσφιλές ανάγνωσμα κατά την εποχή του Πλουτάρχου και ακόμα και των μεταγενέστερων Χριστιανών λογίων.

2. Η δημόσια ανάγνωση, είτε στο ευρύ κοινό είτε στα μέλη κάποιου στενότερου κύκλου (λ.χ. τους μαθητές μιας σχολής), ήταν, και στην εποχή του Πλουτάρχου, συνηθισμένος τρόπος παρουσίασης καινούριων έργων, κυρίως λογοτεχνικών αλλά και φιλοσοφικών.

3. Επρόκειτο για πρακτικά φάρμακα (βότανα, καρπούς κ.λπ.) ή ακόμα και για κοινά ξόρκια (πέτρες που κρεμούσαν γύρω από τον λαιμό), με την πίστη πως αποτρέπουν

τη μέθη ακόμα και στη μεγάλη οινοποσία (πρβλ. *Συμποσιακών προβλημάτων* 647Β).

4. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 230.

5. Όμηρος, *Ίλιάς* Ξ 216.

6. Πρόκειται για αναφορά στον τρόπο με τον οποίο ο Οδυσσέας κατάφερε να περάσει από τις Σειρήνες. Έκλεισε τα αυτιά των συντρόφων του με κερί, για να μη γοητευτούν από τα μαγευτικά άσματα των Σειρήνων και να συνεχίσουν να κωπηλατούν, ενώ ο ίδιος τα άκουγε δεμένος στο ιστίο του πλοίου.

7. Πλάτων, *Νόμοι* 773d.

8. Ο Μανδραγόρας, συχνά αναφερόμενος (συνήθως μεταφορικά) στα έργα της αρχαίας γραμματείας, ήταν φυτό γνωστό για τις φαρμακευτικές του ιδιότητες, για τις οποίες πέρασε στη σφαίρα του μύθου, αφού και στη νεότερη λαϊκή παράδοση συνοδεύεται από δοξασίες σχετικά με τα μαγικά αποτελέσματα της χρήσης ή και της απλής κατοχής του.

9. Η άποψη αυτή, ότι η ποίηση (μπορεί να) αποτελεί προβαθμίδα εισαγωγική της φιλοσοφίας, θ' αποτελέσει στο τέλος του έργου το εξαγόμενο της ανάπτυξης του συγγραφέα και την παιδαγωγική προτροπή του. Ο Πλούταρχος δεν αντιπαρέρχεται την Πλατωνική άποψη σχετικά με την «παλαιά διαφορά» ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην ποίηση *{Πολιτεία* 607b) —αντίθετα μεγάλο μέρος της παρούσας πραγματείας αφιερώνεται ακριβώς στο να καταστεί αυτή και, κατά κύριο λόγο, οι αιτίες που την προκάλεσαν εμφανείς, προτείνοντας ταυτόχρονα και τους τρόπους της άρσης της αντίθεσης αυτής, ιδίως όσο αφορά την καθαρώς παιδαγωγική πλευρά του ζητήματος.

10. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag., 1A1* (Nauck).

11. Πρόκειται για παροιμιακή φράση. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετά τά φυσικά,* Α 2.

12. Πρβλ. Πλάτων, *Φαίδων* 60α.

13. Ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα (490-430 π.Χ. περ.) ήταν φιλόσοφος, πολιτικός, γιατρός, και τιμήθηκε ως ιερή προσωπικότητα. Θεώρησε τον αέρα, τη γη, το νερό και τη φωτιά ως τα τέσσερα αγέννητα, άφθαρτα και ομοιογενή *στοιχεία,* από την ανάμειξη των οποίων δημιουργούνται τα επιμέρους πράγματα. Οι πολλαπλές ποιότητες των τελευταίων εξαρτώνται από τον τρόπο της ανάμειξης. Θεώρησε πως τα τέσσερα στοιχεία δεν διαθέτουν από μόνα τους ικανότητα κίνησης, την οποία αναζήτησε στη *ψιλότητα* (αγάπη) και στο *νεΐκος* (μίσος). Αυτά είναι οι δημιουργικές δυνάμεις του κόσμου. Θεωρούνται αιτία της κίνησης, όχι απλές ιδιότητες των στοιχείων αλλά δυνάμεις ανεξάρτητες από αυτά. Η τέλεια ανάμειξη των στοιχείων, υπό την κυριαρχία της *φιλότητος* και με τον αποκλεισμό του *νείκους,* ονομάζεται *σφαΐρος.* Η επικράτηση του *νείκους* προκαλεί τον χωρισμό σε επιμέρους πράγματα˙ η *φιλότης* αίρει την κατάσταση αυτή, οδηγώντας σε επαναπροσέγγιση μέχρι την πλήρη και τέλεια ένωση. Τις φιλοσοφικές του απόψεις διατύπωσε ο Εμπεδοκλής σε δύο ποιήματα, που έφεραν τους τίτλους *Περί φύσεως* και *Καθαρμοί.* Από τις πέντε χιλιάδες των στίχων των δύο τούτων ποιημάτων σώζονται μόνο αποσπάσματα.

Ο Παρμενίδης (539-470 π.Χ. περ.), κύριος εκπρόσωπος της Ελεατικής σχολής, υποστήριξε την ύπαρξη του Είναι και την ταύτιση του με τη νόηση, στην περίφημη ρήση *το γαρ αυτό νοεΐν εστίν τε και είναι.* Διακήρυξε την πίστη του στη μοναδικότητα, την αιωνιότητα, το αναλλοίωτο και το αδιαίρετο του όντος, καθώς και στην έλλειψη κίνησης, θεωρώντας την κίνηση και τη ροή απατηλά φαινόμενα. Η θεωρία του αντιτίθεται προς αυτή του Ηρακλείτου, τον οποίο ο Παρμενίδης επέκρινε σφοδρά *{κωφοί όμως τυφλοί τε τεθηπότες, άκριτα φνλα).*

14. 0 Νίκανδρος ήταν γραμματικός, ποιητής γιατρός και ιερέας του ιερού του Απόλλωνα που βρισκόταν στην πατρίδα του Κλάρο. Έζησε τον 2ο π.Χ. αι. Συνέγραψε πολλά έργα *(Ιάσεων σνναγωγαί, Έξηγητικά, Προγνωστικά* κ.ά.) Το αναφερόμενο στο κείμενο σύγγραμμα του *Θηριακά,* αποτελούμενο από 958 εξάμετρους στίχους, είχε θέμα του τα δήγματα άγριων θηρίων και τη θεραπεία τους με βότανα.

Ο γνωμικός ποιητής Θέογνις έζησε το δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αι. Σπουδαία είναι η *γνωμολογία* του που απηύθυνε στον νεαρό Κύρνο, προσπαθώντας να τον εισαγάγει στον τρόπο ζωής και στις αρχές της αριστοκρατικής τάξης. Τα ποιήματα του είχαν προπάντων ηθικό χαρακτήρα και για τούτο αποτελούσαν μέρος της διδασκαλίας στα σχολεία της Αθήνας και άλλων πόλεων.

15. *Trag. Graec. Frag., Άδε'σπ.* 349 (Nauck).

16. Απόσπασμα από το έργο του Αισχύλου *"Οπλων κρι'σις,* το οποίο παρατίθεται πληρέστερο από τον Πλάτωνα *(Πολιτεία* 383b). Πρόκειται για λόγους της Θέτιδας, η οποία στρέφεται εναντίον του Απόλλωνα για τον θάνατο του Αχιλλέα.

17. Όμηρος, *Όδνσσεια* λ 223.

18. Όμηρος, *Ίλιάς* Χ 210.

19. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 84.

20. Οι στίχοι προέρχονται από το έργο του Αισχύλου *Νιόβη* το οποίο σώζεται αποσπασματικά. *Trag. Graec. Frag.,* 156 (Nauck).

21. Πρόκειται για τον ποταμό του Άδη Πυριφλεγέθοντα, που, κατά την παράδοση, είχε κοίτη και όχθες πύρινες, τον ποταμό Κωκυτό (η λέξη σημαίνει «θρηνητική κραυγή) κ.τ.τ. Βλ. Όμηρος, *Όδνσσεια* κ 513-514, Αισχύλος, *Αγαμέμνων* 1160, Πλάτων, *ΦαίδωνΜΑα* κ.α.

22. Πίνδαρος, απ. 130 (Christ.).

23. Όμηρος, *Όδυσσεια* ω 11.

24. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 748 (Nauck).

25. Όμηρος, *Όδυσσεια* λ 72.

26. Όμηρος, *Ίλιάς* Π 856 και Χ 362.

27. Ευριπίδης, *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι* 1218.

28. Το κείμενο του Εμπεδοκλή αναφέρεται από τον Σέξτο Εμπειρικό *{Προς μαθηματικούς* vii, 122-124). Το απόσπασμα στο σύνολο του είναι συνηγορία υπέρ των αισθήσεων, ως γνωστικών οργάνων, υπό την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι θα χρησιμοποιήσουν τα δεδομένα τους σύμφωνα με τη λογική.

29. Πρβλ. Σέξτος Εμπειρικός, *Προς μαθηματικούς* vii, 49.

30. Κατά τον Αριστοτέλη, σύμφωνα με την ανάπτυξη που γίνεται στο έργο του *Περί ποιητικής,* η *μίμησις* είναι το στοιχείο που συνέχει όλα τα ποιητικά είδη (ή που καθιστά ποίηση τα είδη που χρησιμοποιούν τη μίμηση). Έτσι, μίμηση (δρώντων ανθρώπων) έχουμε τόσο στην επική όσο και στη δραματική ποίηση. Εκεί εισάγεται η διάκριση μεταξύ της επικής και της δραματικής ποίησης με κριτήριο τον τρόπο με τον οποίο μιμούνται. Στην επική ποίηση, έχουμε αφήγηση[1] ο ποιητής (στην *Ποιητική* παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο το παράδειγμα του Ομήρου) ή εμφανίζει κάποιο άλλο πρόσωπο να αφηγείται ή το κάνει ο ίδιος. Η μίμηση, λοιπόν, στην επική ποίηση είναι σε κάθε περίπτωση μίμηση αφηγηματική. Στη δραματική ποίηση (τραγωδία και κωμωδία) η μίμηση συνδέεται με το στοιχείο της δράσης διττώς" όχι μόνο μιμείται δρώντες ανθρώπους αλλά τους μιμείται και κατά το ότι δρουν. Συνεπώς ο ποιητής και οι ηθοποιοί μιμούνται και διά του λόγου και διά των σκηνικών πράξεων τα δρώντα πρόσωπα-αντικείμενα της μίμησης.

Ο Αριστοτέλης δεν περιγράφει ρητά την έννοια της

μιμήσεως, αλλά τη δέχεται ως όρο της λογοτεχνικής κριτικής από τον Πλάτωνα, διαφοροποιούμενος ωστόσο από τον τρόπο θεώρησης εκείνου. Για τον Αριστοτέλη, το καλλιτεχνικό έργο, που παράγεται διά της μιμήσεως, έχει αυτοτελή χαρακτήρα και δημιουργείται με τα οικεία μέσα κάθε τέχνης. Η αναπαράσταση, λοιπόν, που ορμάται από τέτοιους σκοπούς, χρησιμοποιεί τέτοια μέσα και καταλήγει σε τέτοιο αποτέλεσμα είναι η Αριστοτελική *μίμησις.* Διαφορετική είναι η αντίληψη του Πλάτωνα. Κατ' αυτόν, η *μίμησις* συνδέεται με την αναπαράσταση των αισθητών πραγμάτων, και μάλιστα όχι στον υπέρτερο βαθμό πραγματικότητας. Ο Πλάτων δέχεται ότι η *μιμητική* μιμείται δρώντες ανθρώπους, αλλά, εν όψει του κινδύνου της ασυμφωνίας του ποιητή με τον εαυτό του, διαβλέπει το ενδεχόμενο να υποκύψει ο μιμητής στην αναπαράσταση παθών, η ταύτιση με τα οποία δεν θα είναι επωφελής για την αδιαμόρφωτη συνείδηση, ιδίως αυτή των νέων. Η κριτική του Πλάτωνα κατά της μίμησης (και συνεπώς της ποίησης), όπως διατυπώνεται κυρίως στην *Πολιτεία,* μπορεί να συνοψιστεί γενικώς στα εξής: Ο ποιητής μιμείται τα αισθητά πράγματα, που κι αυτά είναι μιμήσεις του «αντικειμενικού» κόσμου των Ιδεών, οπότε ο ποιητής βρίσκεται στην τρίτη βαθμίδα από την αλήθεια *(τρίτος άπ' αληθείας).* Συχνά η αφήγηση των ποιητών περιέχει ψεύδη και ασεβείς περιγραφές για τους θεούς και τους ήρωες, γεγονός που παιδαγωγεί αρνητικά —προπάντων τους νέους (στοιχείο στο οποίο επικεντρώνει ιδιαίτερα την προσοχή του ο Πλούταρχος στην παρούσα πραγματεία του). Αμέσως συνδεόμενο με το παραπάνω είναι το ότι πολλές φορές τέτοιου είδους αναφορές καταλύουν την αυτοκυριαρχία των ακροατών της ποίησης, χαλαρώνοντας τις δυνάμεις τους έναντι των παθών. Η κριτική αυτή βασίζεται κατά κύριο λόγο στην «παιδαγωγική» θεώρηση της ποίησης, κρατούσα κα-

τά την εποχή του φιλοσόφου· αρχίζει αποβλέποντας στην προστασία της ανολοκλήρωτης ακόμα συνείδησης και καταλήγει με την προσπάθειας διακρίβωσης της πραγματικότητας των *όντων* και των *μιμημάτων.* Για την ερμηνεία της πρέπει να έχουμε κατά νου τον κεντρικό άξονα της Πλατωνικής θεωρίας για τη μη πραγματικότητα του αισθητού κόσμου, ο οποίος είναι απατηλή και συχνά διαστρεβλωτική εικόνα του μόνου πραγματικού κόσμου, των Ιδεών.

31. Ο Θερσίτης από την Αιτωλία είχε πάρει μέρος στην Τρωική εκστρατεία και ήταν, κατά τον Όμηρο, ο πιο άσχημος και ο πιο αυθάδης από τους Έλληνες. Στράφηκε εναντίον του Αγαμέμνονα, του Οδυσσέα και του Αχιλλέα, ο οποίος, σύμφωνα με μεταγενέστερο έπος, τον γρονθοκόπησε μέχρι θανάτου.

32. Η επισήμανση του συγγραφέα είναι ότι η φυσική ωραιότητα του προτύπου δεν έχει να κάνει με την ποιότητα και την καλλιτεχνική αξία του έργου τέχνης. Ευρύτερα μπορεί ν' αποτελέσει αφορμή για τη θέση του ζητήματος κατά πόσο είναι δυνατό να έχει κάποιος την αισθητική απόλαυση (η οποία αποτελεί βασικότατο σκοπό της τέχνης) από ένα συγκεκριμένο καλλιτεχνικό δημιούργημα, η αφορμή του οποίου (το πρότυπο του κ.λπ.) του είναι (αισθητικά, ηθικά κ.λπ.) αδιάφορο ή και απεχθές. Το ζήτημα γίνεται οξύτερο στις περιπτώσεις όπου κρίνεται η δυνατότητα να απολαύσει κάποιος το αισθητικό αποτέλεσμα από καλλιτεχνικό έργο που εκφράζει (ή και υπηρετεί) ιδεολογικές αρχές με τις οποίες ο αναγνώστης, ακροατής ή θεατής του έργου δεν συμφωνεί.

33. Το αρχαίο κείμενο έχει τους όρους *πρέπον* και *εικός.* Στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη βρίσκουμε, σε κοντινή αναλογία με αυτούς, το *εικός* και το *ἀναγκαῖον,* που ερμηνεύονται ως στοιχεία σύμφωνα με τα οποία δημιουργείται

και εξελίσσεται η πλοκή του μύθου. Ειδικότερα το *εικός* είναι το αίτημα για την αληθοφάνεια του ποιητικού έργου. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, συγγενής με το *εικός* είναι από τη φύση της περισσότερο από τα άλλα ποιητικά είδη η κωμωδία.

34. Η μίμηση του ωραίου έχει ηθική αξία και είναι ηθικό αίτημα' η μίμηση με ωραίο τρόπο αντίστοιχα καλλιτεχνικό (αισθητικό). Ο Πλούταρχος φαίνεται να επαινεί τη «ρεαλιστική» τέχνη, σύμφωνα άλλωστε και με το μάλλον επικρατέστερο κριτήριο της εποχής.

35. Ευριπίδης, *Φοίνισσαι* 524.

36. Πρόκειται για λόγο του Ιξίονα, από άγνωστο έργο. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδε'σπ. 4* (Nauck).

37. Απόσπασμα από έργο άγνωστου ποιητή της νέας κωμωδίας. Βλ. Kock, *Comicorwn Atticorum Fragmenta,* iii 430.

38. Το περιστατικό ιστορεί ο Όμηρος στη Γ ραψωδία της *Ίλιάδος.* Ο *αρχαίος παραφραστής* σημειώνει στην *υπόθεσιν* της ραψωδίας: *Αλεξάνδρου προκαλεσαμε'νου Μενε'λαον εις μονομαχίαν επί των όλων διαλύσει όρκοι γίνονται, εφ' ώ τον νικήσαντα την Έλε'νην λαβείν και τα χρήματα αυτής· ήττηθε'ντα δε Άλεξανδρον Αφροδίτη αρπάζει και εις τον ίδιον θάλαμον άπαγαγοϋσα μετακαλείται άπο του τείχους την Έλε'νην. Οι δε συνομιλήσαντες εις ύπνον τρέπονται.*

39. Βλ. Kock, *Comicorwn Atticorum Fragmenta,* Μένανδρος, 217.

40. Όμηρος, *Όδΰσσεια* ζ 148.

41. Όμηρος, *Ίλιάς* Β 189.

42. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 24.

43. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 225.

44. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 223.

45. Όμηρος, *Ίλιάς* *Ψ* 24.

46. Όμηρος, *Οδύσσεια* θ 329.

47. Όμηρος, *Ιλιάς* Θ 198.

48. Όμηρος, *Ιλιάς* Δ 104.

49. Το περιστατικό ιστορεί ο Όμηρος στη ραψωδία Ξ της *Ιλιάδος* (166 κ.εξ.). Οι επιγραφές που έδωσαν οι γραμματικοί στη ραψωδία αυτή είναι: *Κρονίδην λεχε'εσθαι και υπνω ηπαφεν Ήρη* (Η Ήρα πλησίασε τον γιο του Κρόνου που κοιμόταν στο κρεβάτι) [έμμετρη] και *Διός απάτη* (η εξαπάτηση του Δία) [πεζή].

50. Όμηρος, *Ιλιάς* Θ 239.

51. Όμηρος, *Ιλιάς* Θ 492.

52. Όμηρος, *Ιλιάς* Ο 32.

53. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 254 (Nauck).

54. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 1069 (Nauck).

55. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδεσπ.* 350 (Nauck). Στις τρεις τελευταίες παραπομπές οι δεύτεροι αναφερόμενοι στίχοι τίθενται σε παραβολή με τους αντίστοιχους πρώτους, αποδίδοντας το αντίθετο από εκείνους νόημα, απ' όπου εξάγεται και το αντίθετο ηθικό δίδαγμα.

56. Όμηρος, *Ιλιάς* Η 358 και Μ 232.

57. Όμηρος, *Ιλιάς* Ζ 138' *Οδύσσεια* δ 805 και ε 122.

58. Όμηρος, *Οδύσσεια* ζ 46.

59. Όμηρος, *Ιλιάς* Ω 525.

60. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 972 (Nauck).

61. Απόσπασμα από το έργο *Βελλερεφόντης* του Ευριπίδη, που σώζεται από τον Στοβαίο *(Ανθολόγων* 3). Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Ευριπίδης 292, 7 (Nauck).

62. Πίνδαρος, *Ισθμιόν.* iv 48.

63. Πίνδαρος, *Ισθμιόν.* iv 47.

64. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 749 (Nauck).

65. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 750 (Nauck).

66. Απόσπασμα από το έργο *Αλλεάδαι* του Σοφοκλή, που σώζεται από τον Στοβαίο (*"Ανθολόγων* 91, 27). Βλ.

και *Trag. Graec. Frag.,* Σοφοκλής, 85 (Nauck).

67. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 751 (Nauck).

68. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 752 (Nauck).

69. Οι στίχοι προέρχονται πιθανότατα από τον *Τηρε'α* του Σοφοκλή. Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Σοφοκλής, 534 (Nauck).

70. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* iii, Μένανδρος, 611.

71. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* iii, Μένανδρος, 756.

72. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* ii, Άλεξις, 271.

73. Τον στίχο, η προέλευση του οποίου είναι άγνωστη, αναφέρει ο Πλούταρχος και στο έργο του *Περι δυσωπίας* (534A).

74. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 753 (Nauck).

75. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* iii, σ. 620. Πρβλ. και *Περι δεισιδαιμονίας* 170A.

76. Θέογνις, 177.

77. Όμηρος, *Όδυσσεια* δ 197.

78. Όμηρος, *Ίλιάς* Ω 525 (βλ. και παραπάνω, 20F).

79. Ο Αριστοτέλης για τη δήλωση των ανάλογων εννοιών χρησιμοποιεί στην *Ποιητική* τους όρους *κυριον* και *γλώττα.* Με το *κυριον* δηλώνει τη λέξη που είναι κοινή και πανελλήνια (βάσει του τοπικού κριτηρίου), τη συνηθισμένη, και υπό την έννοια αυτή την αντίθετη προς τη *γλώτταν,* η οποία είναι η εκτός κοινής χρήσεως λέξη, είτε γιατί είναι ιδιωματική είτε γιατί είναι απαρχαιωμένη. Ο Αριστοτέλης καταδικάζει απολύτως τη χρήση ιδιωματικών λέξεων στον πεζό λόγο. Το *κυριον* επιπλέον, με κριτήριο τη σημασία του, σημαίνει το κυριολεκτικό και, υπό την έννοια αυτή, είναι το αντίθετο της *μεταφοράς.* Τα σχετικά ζητήματα αναπτύσσονται στο κεφ. 21 της *Ποιητικής* (1457b κ.εξ.).

80. Όμηρος, *Όδυσσεια* ε 42, ζ 77.

81. Όμηρος, *Όδυσσεια* δ 318.

82. Όμηρος, *Ίλιάς* Ν 562.

83. Όμηρος, *Όδυσσεια* ν 419.

84. Όμηρος, *Ίλιάς* Ε 352.

85. Όμηρος, *Όδυσσεια* σ 332, 392.

86. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 145 (Nauck).

87. Σοφοκλής, *Οιδίπους Τυραννος 2.*

88. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 643.

89. Ο τύπος *επαινή* (μόνο στο θηλυκό γένος) χρησιμοποιείται από τον Όμηρο και τον Ησίοδο ως επίθετο της Περσεφόνης, όταν αυτή αναφέρεται μαζί με τον Άδη. Κατά μία εκδοχή, η λέξη είναι επιτατική του *αίνή* και σημαίνει ((υπερβολικά φοβερή, τρομερή». Αλλοι υποστηρίζουν ότι η λέξη είναι επιτομή του *επαινετή* ως ευφημισμός. Τύποι αρσενικού ή ουδετέρου του ονόματος δεν υπάρχουν.

90. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* ii, σ. 703.

91. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* ii, σ. 687.

92. Ευριπίδης, *Φοίνισσαι* 1006.

93. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 754 (Nauck).

94. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 329.

95. Όμηρος, *Ίλιάς* Γ 276, Η 202, Ω 308.

96. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδε'σπ.* 351 (Nauck).

97. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 3.

98. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδε'σπ.* 352 (Nauck).

99. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 86.

100. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 717.

101. Όμηρος, *Ίλιάς* Ω 528. Οι στίχοι όμως, όπως παρατίθενται, φαίνεται πως ακολουθούν την καταγραφή τους από τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία* (379d) παρά το Ομηρικό κείμενο.

102. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 69.

103. Όμηρος, *Όδυσσεια* θ 81.

104. Όμηρος, *Ίλιάς* Λ 540, 542. Ο τρίτος στίχος δεν υπάρχει στα Ομηρικά χειρόγραφα αλλά σε πολλές εκδόσεις τίθεται ως στίχος 543 της ραψωδίας Λ της *Ίλιάδος.*

105. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδε'σπ.* 353 (Nauck).

106. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 289.

107. Όμηρος, *Ίλιάς* Λ 90.

108. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 994 (Nauck).

109. Όμηρος, *Ίλιάς* Υ 242.

110. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 313.

111. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 287.

112. Όμηρος, *Όδυσσεια* τ 360.

113. Όμηρος, *Όδυσσεια* δ 93.

114. Βλ. Kock, *Comicorwn Atticorum Fragmenta* iii, Μένανδρος, σ. 184.

115. Ευριπίδης, *Μήδεια* 603.

116. Ευριπίδης, *Φοίνισσαι* 549.

117. Τούτο αποτελούσε πίστη της πρότερης ιδίως περιόδου της Στωικής φιλοσοφίας, σχετική με τη διάκριση ανάμεσα στους *σοφούς* και τους *μωρούς* (οι οποίοι νοούνται ως ανόητοι και φαύλοι συνάμα). Η δογματική τήρηση της παραπάνω διάκρισης σήμαινε ότι ο σοφός είναι ως προς όλα σοφός και ο μωρός ως προς όλα μωρός. Αργότερα θεωρήθηκε ως ενδιάμεσο στάδιο των δύο παραπάνω καταστάσεων η *προκοπή,* με τη σημασία της πορείας του ανθρώπου προς την ηθική βελτίωση.

118. Απόσπασμα από την τραγωδία *Αίολος* του Ευριπίδη, τους οποίους παραθέτει ο Πλούταρχος και στο έργο του Ζ7ερί *Ίσιδος και Όσίριδος* (369Β). Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Ευριπίδης, 21 (Nauck) .

119. Όμηρος, *Ίλιάς* Π 97.

120. Όμηρος, *Όδυσσεια* λ 421.

121. Όμηρος, *Ίλιάς* Ι 452.

122. Όμηρος, *Ίλιάς* Γ 365.

123. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 59.

124. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 90.

125. Όμηρος, ***Ίλιάς*** Α 220.

126. Όμηρος, *Ίλιάς Α* 349.

127. Για τον παιδαγωγό του Αχιλλέα Φοίνικα βλ. σχ. 20 στο έργο *Περί παίδων **αγωγής*** του παρόντος τόμου.

128. Το απόσπασμα δεν υπάρχει στα Ομηρικά χειρόγραφα, αλλά περιέχεται στις περισσότερες νεότερες εκδόσεις, ως στίχοι 458-461 της ραψωδίας Ι της ***Ίλιάδος.*** Ο Πλούταρχος παραθέτει τον δεύτερο και μέρος του τρίτου στίχου και στον βίο του Κοριολανού (κεφ. 32).

129. Όμηρος, *Όδυσσεια* ζ 244. Όπως έχει παρατηρηθεί, η ευχή της Ναυσικάς διαμορφώθηκε μέσα της ξαφνικά και ανεπίγνωστα, ως εκδήλωση του πρώτου έρωτα της νεαρής βασιλοπούλας προς τον ώριμο Οδυσσέα.

130. Όμηρος, *Όδυσσεια* σ 282.

131. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* iii, 399.

132. Όμηρος, *Όδυσσεια* ν 216.

133. Το ζήτημα αυτό είχε απασχολήσει τους μελετητές ήδη από την αρχαιότητα, και αναφέρεται σ' αυτό και ο Αριστοτέλης *(Περί ποιητικής* 1460a 35). Ο Ηρακλείδης από τον Πόντο, συγγραφέας του έργου *Περί λύσεων **ομηρικών,*** απαντά σε κείνους που επικρίνουν τον Όμηρο για το ότι παρουσιάζει τον Οδυσσέα να κοιμάται κατά τη στιγμή οπότε οι Φαίακες τον αποβιβάζουν στην πατρίδα του, ενώ κανονικά θα έπρεπε εκείνη ιδίως τη στιγμή, που εκπληρωνόταν ο πόθος της μακρόχρονης και περιπετειώδους προσπάθειας του, ο ήρωας να βρίσκεται σε εγρήγορση και συναισθηματική ένταση. Όπως όμως έχει ερμηνευτεί (βλ. και σχολιασμό του Ι. Συκουτρή στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη, έκδ. *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* Ακαδημίας Αθηνών, σχ. στο αναφ. χωρίο), ο ποιητής οδηγήθηκε στη λύση αυτή από λόγους αισθητικούς. Διατηρεί κατ' αυτό

τον τρόπο το μυστήριο που περιβάλλει τον λαό των Φαιάκων αλλά και την άφιξη του Οδυσσέα στην πατρίδα του, γεγονός στο οποίο κορυφώνεται η μέχρι στιγμής εξέλιξη του έπους. Επιπλέον αποφεύγει ο ποιητής να περιγράψει τα συναισθήματα του ήρωα, κατά την προσέγγιση στην πατρίδα του μέχρι και την αποβίβαση του, στοιχείο που, αν υπήρχε, θ' απαιτούσε μακρότατη και πολύλογη περιγραφή συναισθημάτων που είναι ούτως ή άλλως δύσκολο ν' αποδοθούν και ίσως περισσότερο ποιητικό να εννοηθούν διά της σιωπής. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης επισημαίνει πως ο Όμηρος, με τη δεξιότητα του και τον συνδυασμό της σκηνής στο όλο πλαίσιο της ραψωδίας, εξαφανίζει το άτοπο.

134. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 755 (Nauck).

135. Ησίοδος, *Έργα και ήμε'ραι* 744.

136. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 306.

137. Ευριπίδης, *Ιππόλυτος* 424. Πρβλ. και *Περί παίδων αγωγής* 1C.

138. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 957 (Nauck).

139. Το απόφθεγμα αποδίδεται στον Ηράκλειτο.

140. Όμηρος, *Ίλιάς Α* 163.

141. Όμηρος, *Ίλιάς* Β 226.

142. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 128.

143. Όμηρος, *Ίλιάς* Β 231.

144. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 402. Ο όρος *έπιπώλησις* (επιθεώρηση, περιδιάβαση) δόθηκε από τους γραμματικούς ως επιγραφή μέρους της ραψωδίας Δ της *Ίλιάδος.*

145. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 404.

146. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 357.

147. Όμηρος, *Ίλιάς* Ι 34.

148. Όμηρος, *Ίλιάς* Ι 70 και 74-75.

149. Όμηρος, *Ίλιάς* Δ 431.

150. Όμηρος, *Ίλιάς* Κ 325.

151. Όμηρος, *Ίλιάς* Κ 222.

152. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 214.

153. Όμηρος, *Ίλιάς* Β 220.

154. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 226.

155. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 231.

156. Όμηρος, *Ίλιάς* Χ 337.

157. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* i, σ. 513.

158. Όμηρος, *Ίλιάς* Λ 313.

159. Όμηρος, *Όδνσσεια* γ 52.

160. Όμηρος, *Όδνσσεια* ν 332.

161. Όμηρος, *Ίλιάς* Ω 560-561, 569-570.

162. Όμηρος, *Ίλιάς* Ω 584.

163. Τα περιστατικά αναφέρει ο Ξενοφών, το πρώτο στον *Αγησίλαο* (ν 4) και το δεύτερο στην *Κνρον Παιδεία* (ν Α 4).

164. Όμηρος, *Όδνσσεια* π 274.

165. Όμηρος, *Ίλιάς* Γ 320 κ.α.

166. Όμηρος, *Ίλιάς* Π 233. Για την προσφώνηση *Δωδωναίε* υπήρξαν και άλλες παραλλαγές. Ο Ζηνόδοτος έγραψε *Φηγωναΐε* ενώ άλλοι *Βωδωναΐε.*

167. Όμηρος, *Ίλιάς* Ζ 444.

168. Όμηρος, *Ίλιάς* Ρ 671.

169. Όμηρος, *Ίλιάς* Ν 354.

170. Όμηρος, *Όδνσσεια* γ 20 και 328.

171. Όμηρος, *Ίλιάς* Ψ 570.

172. Όμηρος, *Ίλιάς* Ρ 170.

173. Όμηρος, *Ίλιάς* Ζ 104.

174. Όμηρος, *Ίλιάς* Ζ 160.

175. Όμηρος, *Όδνσσεια* γ 265.

176. Όμηρος, *Ίλιάς* Π 422.

177. Όμηρος, *Ίλιάς* Ν 121.

178. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* iii, 622. Τιμόθεος, απ. 14

(Wilamowitz). 0 ποιητής και αοιδός Τιμόθεος από τη Μίλητο άκμασε περί τα τέλη του 5ου π.Χ. αι. Συνέθεσε διθυράμβους *(Αΐας έμμανής, Ελπήνωρ, Ναυπλιος κ.ά.)* και νόμους (όπως οι *Πέρσαι* που αναφέρονται στο κείμενο). Διακρίθηκε για τους νεωτερισμούς που εισήγαγε (αύξηση του αριθμού των χορδών της κιθάρας, καινοτομίες στη θεματολογία των έργων), για τους οποίους κέρδισε τη φιλία και υποστήριξη του Ευριπίδη και την αγάπη ιδίως της νεολαίας.

179. Αισχύλος, *Έπτά επι Θήβας* 599.

180. Όμηρος, *Ίλιάς Ψ* 297.

181. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* ii, σ. 687.

182. Απόσπασμα από την τραγωδία *Αίολος* του Ευριπίδη. Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Ευριπίδης, 17 (Nauck).

183. Ευριπίδης, *Ήλεκτρα* 428.

184. Σοφοκλής, *Trag. Graec. Frag.,* 789 (Nauck).

185. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδέσπ.* 354 (Nauck).

186. Ευριπίδης, *Ιφιγένεια ή εν Αυλίδι* 29.

187. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 841 (Nauck).

188. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* iii, σ. 135.

189. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδέσπ.* 355 (Nauck).

190. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδέσπ.* 356 (Nauck).

191. Ησίοδος, *Έργα και ήμέραι* 348.

192. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 958 (Nauck).

193. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* iii, Μένανδρος, 114.

194. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδέσπ.* 9 (Nauck).

195. Για τους κύβους βλ. σχ. 24 στο έργο *Περι παίδων αγωγής* του παρόντος τόμου. Η οργάνωση κοκορομαχιών και ορτυκομαχιών *(όρτυγοκοπία)* ήταν συνηθισμένο και αγαπητό Θέαμα, που συχνά προσέφερε κέρδη στους ιδιοκτήτες και εκγυμναστές των πουλιών. Οι κάπηλοι ήταν

μικρέμποροι, συχνά πλανόδιοι, ύποπτοι συνήθως για καταδολίευση των πελατών τους.

196. Απόσπασμα από την τραγωδία *Αίολος* του Ευριπίδη. Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Ευριπίδης, 20 (Nauck).

197. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδέσπ.* 357 (Nauck).

198. Όμηρος, *Ίλιάς* Γ 39.

199. Όμηρος, *Ίλιάς* Ρ 142.

200. Όμηρος, *Ίλιάς* Β 173.

201. Όμηρος, *Ίλιάς* Η 47.

202. Όμηρος, *Ίλιάς* Τ 216.

203. Όμηρος, *Ίλιάς* Λ 608.

204. Όμηρος, *Ίλιάς* Α 225.

205. Όμηρος, *Ίλιάς Ψ* 483.

206. Όμηρος, *Ίλιάς Ψ 414,* 478.

207. Όμηρος, *Ίλιάς* Ν 824.

208. Όμηρος, *Ίλιάς* Φ 331.

209. Από το έργο *Έπιδοκιμαζόμενος* του Φιλήμονα. Βλ. Kock, *Comicorum Atticorum Fragmenta* ii, σ. 484.

210. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Αδέσπ.* 358 (Nauck).

211. Ό.π.

212. Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος *(Αποφθέγματα βασιλέων και στρατηγών* 173D), ο Αρταξέρξης ο Μακρόχειρ είχε δώσει διαταγή να μαστιγώνουν τα ενδύματα των ευγενών, οι οποίοι διέπρατταν κάποιο αδίκημα, αντί να μαστιγώνουν τους ίδιους.

213. Όμηρος, *Ίλιάς* Ε 428.

214. Ο στίχος δεν υπάρχει στα Ομηρικά χειρόγραφα, αλλά περιέχεται σε πολλές εκδόσεις ως στίχος 543 της Λ ραψωδίας της *Ίλιάδος* (βλ. και. σχ. 104).

215. Ησίοδος, *Έργα και ήμέραι* 40.

216. Ησίοδος, *Έργα και -ήμέραι* 265.

217. Αισχύλος, *Trag. Graec. Frag.,* 352 (Nauck).

218. Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος, 10, 140.

219. Βλ. *Trag. Graec. Frag. a.* 833 (Nauck).

220. Πλάτων, *Επιστολή Γ* 315c.

221. Βακχυλίδης, i 21.

222. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 959 (Nauck).

223. Το απόσπασμα παρατίθεται συντετμημένο, κάτι συνηθισμένο στον Πλούταρχο. Η αυθεντική μορφή του αποδόθηκε από τον Σάτυρο, στο έργο του για τον βίο του Ευριπίδη *(Όξυρ. Πάπ.* ix 142). Βλ. και Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 960 (Nauck).

224. Η έννοια των «εξωτερικών» πραγμάτων είναι ουσιώδης στη διδασκαλία Στωικών και ιδίως του Επικτήτου. Αυτά θεωρούνται ξένα προς τον άνθρωπο *{αλλότρια από των ιδίων),* και η γνώση τους κρίνεται βασική για την οργάνωση της ζωής του καθενός. Είναι, σύμφωνα με τη φιλοσοφία αυτή, τα πράγματα από τα οποία δεν πρέπει να επηρεαζόμαστε, καθώς είναι ανεξάρτητα από εμάς και εξω από τη δικαιοδοσία μας. Η ενέργεια τους δεν εξαρτάται από τη θέληση μας, και, συνεπώς, πρέπει να είμαστε αδιάφοροι απέναντι στις εκδηλώσεις τους. Το σώμα, ο υλικός πλούτος, η δόξα και η υστεροφημία, η ζωή, η υγεία, η ασθένεια, ο θάνατος και τα παρόμοια κατατάσσονται στα παραπάνω εξωτερικά πράγματα. Ως ξένα προς τον άνθρωπο, δεν είναι ικανά να τον βλάψουν. Το μόνο που μπορεί να τον βλάψει είναι η λανθασμένη γνώμη που ίσως σχηματίσει γι' αυτά.

225. Απόσπασμα από το έργο *Κρεσφόντης* του Ευριπίδη. Βλ. και *Trag. Graec. Frag.,* Ευριπίδης, 449 (Nauck). Πρβλ. και Επίκτητος, *Διατριβαί* Δ ε 15.

226. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 892 (Nauck).

227. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδεσπ.* 359 (Nauck).

228. Βλ. *Trag. Graec. Frag., Άδεσπ.* 360 (Nauck).

* 229. Τα παρατιθέμενα αποφθέγματα καταγράφονται από τον Διογένη Λαέρτιο (Χ, 139, 144 κ.α.), ως Επικού-

ρειες γνώμες. Είναι πάντως σε γενικές γραμμές σύμφωνα και με τη φιλοσοφία των Στωικών, και μάλιστα θυμίζουν πολλές διατυπώσεις του Επικτήτου.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΚΟΥΕΙΝ

1. Πρόκειται για αναφορά στο εθνικό, τρόπον τινά, ένδυμα των Ρωμαίων, την toga, η χρήση της οποία προσδιόριζε την κοινωνική ή άλλη θέση του πολίτη. Το ένδυμα αυτό ήταν συνήθως λευκό, είχε σχήμα κυκλικό, σκεπάζοντας το σώμα εκτός από το κεφάλι και το κατώτερο μέρος των ποδιών, με τρόπο που ν' αφήνει επίσης ακάλυπτο τον δεξιό ώμο και το δεξιό χέρι. Τα είδη του ενδύματος διακρίνονταν ανάλογα με τον άνθρωπο που το φορούσε και τον σκοπό που αυτό εξυπηρετούσε. Η εννοούμενη στο κείμενο είναι η toga pura ή virilis (ανδρική).

2. *"Αμα δε κιθώνι έκδυομε'νω συνεκδΰεται κάί την αιδώ γυνή* (Ηρόδοτος Α, 8, στα πλαίσια της αφήγησης του περίφημου περιστατικού για τη γυναίκα του Κανδαύλη).

3. Δηλαδή του δασκάλου *(γραμματικού, μουσικού, γυμναστικού)* στον οποίο φοιτούσαν επ' αμοιβή τα παιδιά από την ηλικία των επτά μέχρι των δεκαέξι περίπου χρόνων.

4. Οι μέτοικοι ήταν η τάξη που αποτελούνταν από ξένους οι οποίοι ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε κάποια Ελληνική πόλη. Ήταν τάξη ενδιάμεση αυτής των ελεύθερων πολιτών και των απελεύθερων (δηλαδή των δούλων που ελευθερώνονταν με πράξη του κυρίου τους). Οι βασικές διαφορές των μετοίκων προς τους ελεύθερους πολίτες ήταν ότι οι πρώτοι δεν μπορούσαν να διαθέτουν ακίνητη περιουσία και ότι έπρεπε να έχουν *προστάτην,* δηλαδή κάποιον πολίτη ως εγγυητή και εκπρόσωπο στις σχέσεις τους με το δημόσιο. Έλλειψη προστάτη συνεπαγόταν καταγγελία κατά του μετοίκου ως ξένου που διέμενε στην

πόλη χωρίς να καλύπτει τις νόμιμες προϋποθέσεις. Σε ορισμένους μετοίκους (ιδίως αυτούς που είχαν εξαίρετη προσφορά προς την πόλη) παραχωρούνταν το προνομιακό καθεστώς της *ίσοτελείας,* που συνίστατο στη φορολογική εξίσωση του μετοίκου με τον πολίτη ή την απαλλαγή του από το *μετοίκων,* ειδική εισφορά που πλήρωναν οι μέτοικοι (δώδεκα δραχμές τον χρόνο οι άνδρες και έξι δραχμές οι γυναίκες), την οποία αν παρέλειπαν να καταβάλλουν, κινδύνευαν να πουληθούν ως δούλοι. Μέτοικος (ισοτελής) ήταν ο ρήτορας Λυσίας.

5. Πρόκειται πιθανότατα για αναφορά στο έργο *Περί αισθήσεων και αισθητών* του Θεοφράστου (372-287 π.Χ.), μαθητή και διάδοχου του Αριστοτέλη στην ηγεσία της Περιπατητικής σχολής.

6. Η *άμφωτίς* (ή *περιωτίς)* ήταν δερμάτινο ή μάλλινο κάλυμμα για την προστασία των αυτιών των πυγμάχων και των παγκρατιαστών. Πιθανότατα οι αθλητές χρησιμοποιούσαν αμφωτίδες στην προπόνηση τους και όχι κατά τους αγώνες, όπου τα αυτιά ήταν εκτεθειμένα στα χτυπήματα, εξ ου και ο Πλάτων χαρακτηρίζει τους αθλητές αυτούς *τά ώτα κατεαγότας (Γοργίας* 516a).

7. Το παιχνίδι του *σφαιρίζειν,* στις διάφορες παραλλαγές του, ήταν δημοφιλές στους Έλληνες. Πρώτη αναφορά του έχουμε στον Όμηρο *(Όδΰσσεια* ζ 100, θ 372), ενώ κατά την κλασική εποχή πήρε μεγάλη ανάπτυξη, ώστε υπήρχαν ειδικοί χώροι και ομάδες παικτών (οι *αφαιρείς).* Στο παιχνίδι αυτό είχε διακριθεί ιδιαίτερα ο Αριστόνικος από την Κάρυστο, του οποίου ανδριάντας υπήρχε στην Αθήνα). Σχετικές πληροφορίες δίνουν ο Αθηναίος *(Δειπνοσοφισταί Α* 15, 19, 20" ΙΓ 599 κ.α.), ο Γαληνός *(Περί τον δια μικρας σφαίρας γυμνασίου),* ο οποίος συνιστά το παιχνίδι αυτό ως υγιεινή άσκηση, ο Τιμοκράτης *(Περί σφαιριστικής)* κ.ά.

8. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Των περί τα ζώα ιστοριών* Ζ 559b 21.

9. Δεν είναι γνωστός ο συγγραφέας και το έργο απ' όπου προέρχεται το απόσπασμα.

10. Πρβλ. *Περι τον Σωκράτους δαιμονίου* 592F.

11. Πρόκειται για κοινό τόπο πολλών ρητόρων. Για τον αναφερόμενο στο κείμενο Αισχίνη, βλ. 77ερί *της παραπρεσβείας Ί.*

12. Πρβλ. Ξενοφών, *Οικονομικός* i 15.

13. Ο Πλούταρχος χρησιμοποιεί το παράδειγμα και σε άλλα από τα συγγράμματα των *Ηθικών* (πρβλ. *Πώς άν τις υπ' εχθρών ώψελοΐτο* 88E, *Υγιεινά παραγγέλματα* 129D κ.α.).

14. Πρόκειται για τον ονομαζόμενο *Έρωτικόν* λόγο του Λυσία, τον οποίο περιέχει ο Πλατωνικός *Φαιδρός* (230e-234c). Στον διάλογο αυτό ο Πλάτων παρουσιάζει τον Λυσία ως ρητοροδιδάσκαλο, του οποίου πόνημα εμφανίζει ο Φαίδρος στον Σωκράτη. Ο φιλόσοφος το επικρίνει με σφοδρότητα και ελέγχει το περιεχόμενο του. Ήδη από την αρχαιότητα δημιουργήθηκαν απορίες σχετικά με το αν ο λόγος είναι γνήσιο έργο του ρήτορα ή απομίμηση του ύφους του Λυσία από τον Πλάτωνα. Κατά τον Διογένη Λαέρτιο και τον Ερμία, ο λόγος είναι γνήσιος, και το ίδιο υποστήριξε στη σύγχρονη εποχή ο Wilamowitz, επιχειρηματολογώντας ότι ύφος ανάλογο με του λόγου υιοθέτησε ο Λυσίας στα τέλη της σταδιοδρομίας του.

15. Ο Αγησίπολις. Πρβλ. *Αποφθέγματα Λακωνικά* 215B.

16. Πρβλ. *Πώς δει τον νέον ποιηματυιν άκουειν* 28D.

17. Η *παρίσωσις,* ρητορικό σχήμα που ονομάζεται επίσης *ομοιόπτωτον* και *όμοιοτέλευτον* (Ρητορ. Λεξ. σ. 295, 31), σημαίνει τη δημιουργία των προτάσεων κάποιας περιόδου όμοιων κατά τον ρυθμό και με ίσες (ή σχεδόν ίσες)

συλλαβές. Πρβλ. Αριστοτέλης, [1]*Ρητορική* 3, 9, 9.

18. Πρβλ. *Περί της Αλεξάνδρου τύχης η αρετής* 333F.

19. Ο στίχος είναι του Σιμωνίδη (βλ. και *Πώς αν τις αίσθοιτο εαυτόν προκόπτοντος επ' αρετή* 79C). Πρβλ. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* iii, σ. 411 .

20. Η παρομοίωση του Πλουτάρχου είναι ενδεικτική της προσήλωσης του πρωτίστως στο ουσιαστικό περιεχόμενο του λόγου και μετά στον τρόπο με τον οποίο αυτό εκφράζεται. Δεν είναι βέβαια αδιαφορία για την καλλιέπεια αλλά μη δογματική αντίληψη σχετικά με τους εκφραστικούς τρόπους των συγγραφέων. Η αντίληψη αυτή διατρέχει και το έργο του στο σύνολο του, καθώς σ' αυτό εναλλάσσονται οι μορφές του ύφους και των λεκτικών μέσων, ενώ αποφεύγονται οι εξεζητημένες εκφράσεις και οι ακραίοι αττικισμοί.

21. Πρβλ. Πλάτων, *Φαιδρός* 227b , *ή δήλον ότι των λόγων νμας Λυσίας εΐστία;*

22. Όμηρος, *Όδνσσεια* ρ 222.

23. Ο *ψευδόμενος* είναι σόφισμα με την εξής μορφή: Αν κάποιος λέει: «Λέω ψέματα», ψεύδεται ή λέει αλήθεια; Αν ψεύδεται, λέει αλήθεια και, αν λέει αλήθεια, ψεύδεται. Αναφέρεται ότι ο Στωικός φιλόσοφος Χρύσιππος είχε αναπτύξει το ζήτημα σε έξι βιβλία. Ο *ψευδόμενος* ανήκει στα σοφίσματα «παρά τα πράγματα» και ειδικά στα «παρά το συμβεβηκός».

24. Nauck, *Trag. Graec. Frag. Άδε'σπ.* 361.

25. Το ρ. *θαυμάζειν* δηλώνει τον θαυμασμό, την έκπληξη, την κατάπληξη, με θετική αλλά συχνά και με αρνητική σημασία. Με βάση το τελευταίο τούτο ο Δημόκριτος δίνει στην έλλειψη φόβου και ταραχής και το όνομα, ανάμεσα σε άλλα, *άθανμαστίη.* Ο Πλάτων, πάντως, θεμελιώνει τη σπουδαία φιλοσοφική ιστορία του όρου *θαυμάζειν* (νοούμενου ως αρχής της φιλοσοφίας) στον *Θεαίτητο* 155d.

26. Δεν είναι γνωστός ο συγγραφέας και το έργο απ' όπου προέρχονται οι στίχοι.

27. Πλάτων, *Πολιτεία* 474d.

28. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί τη λέξη *μελίχλωρος* (αυτός που έχει το ωχρό χρώμα του μελιού), λέξη σπάνια που δίνει έμφαση στο τρυφερό συναίσθημα.

29. Πλάτων, *Φαιδρός* 234e.

30. Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος, x 5.

31. Ευριπίδης, *Trag. Graec. Frag.,* 724 (Nauck).

32. Αναφορά στα βασικά αντικείμενα της στοιχειώδους παιδείας των Ελληνικών πόλεων, τα *γράμματα* (γραφή, ανάγνωση και γενικές γνώσεις), τη *μουσική* και τη *γυμναστική.*

33. Bergk, *Poet. Lyr. Gr.* ii, σ. 448, Φωκυλίδης, 14.

34. Σοφοκλής, *Αντιγόνη* 237. Δηλαδή, τους παίρνει πολύ χρόνο για να πετύχουν κάτι που έπρεπε και μπορούσε να γίνει σύντομα.